

АНАТОЛІЙ
ТРУБАЙЧУК

Буде Шалет

**ДВОХ
ДИКТАТОРІВ**

**АНАТОЛІЙ
ТРУБАЙЧУК**

**БРУДЕРШАФТ
ДВОХ ДИКТАТОРІВ**

**XX СТОРІЧЧЯ:
ПОЛІТИКА
В
ПОРТРЕТАХ**

Київ

1993

ББК 63.3(4НІМ)
Т77

Асоціація істориків "Істина"
Творчої спілки вчителів України

Книга видана зусиллями ММТФ
"ІНТЕРКОНТРАКТ",
директор С. Пашинський

Серія перша
прізвідники війни

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

Трубайчук А.Ф.

Т77 Брудершафт двох диктаторів. — К.: Асоціація істориків "Істина", 1993. — 336 с.

Пропонована книжка — перша з задуманої автором серії політичних портретів визначних діячів ХХ століття, чия діяльність тою, або іншою мірою вплинула на розвиток важливих суспільних, політичних, економічних та історичних процесів. У книзі йдеться про політичний феномен Адольфа Гітлера та Йосипа Сталіна — диктаторів двох найбільш тоталітарних режимів століття.

Без огол.

ББК 63.3 (4НІМ)+
63.3(2)6-8

ISBN 5-86962-126-7

© Асоціація істориків "Істина", 1993.

*Батькові моєму,
лейтенанту другої світової,
і тим ошуканим диктаторами
мільйонам, що полягли з їх злої
волі, присвячую цю книгу.*

ПЕРЕДМОВА

Завершується ХХ століття — століття великих катаклізмів. На долю людей, котрі жили й живуть за цих часів, припало дві справжні світові війни і одна "холодна", але також світова, безліч малих локальних воєн та конфліктів. Ці звитяжні змагання забрали десятки, якщо не сотні мільйонів мешканців планети, пустили на вітер незчисленні багатства, створені працюючими руками. Великі революції — російська та китайська, розпад колоніальних імперій цілковито змінили обличчя світу. У цьому ж столітті людство пережило трагедію Хіросіми, Чорнобиля, великі й малі екологічні катастрофи. Із запряженого волами або кіньми воза людина пересіла на ракетний корабель і вийшла у навколосемний космос.

Можна було б ще довго перелічувати надзвичайні зміни, що їх принесло з собою ХХ сторіччя, але мабуть найбільшим його дивом став розпад колоніальних імперій і втрата колишніми метрополіями (Австрією, Великобританією, Францією, Бельгією, Голландією, Німеччиною, Туреччиною і Росією) статусу наддержав. Падіння останньої більшовицької диво-імперії — СРСР — нарешті дало волю й моїй багатостраждальній Україні, яку впродовж століть щупальця колоніального спрута знекровлювали й стискали в смертельних "братерських" обіймах. Україна вийшла на європейський терен як незалежна самостійна суверенна держава.

Багато в чому обличчя століття визначили ті політичні діячі, котрі волею долі або своїх народів стояли біля керма держав чи урядів. Мабуть, неможливо збагнути бодай найважливіші події віку, не ознайомившись з нарисами портретів тих людей, які впливали на політичний клімат планети впродовж цих 100 років. Автор пропонує читачеві перші шість портретів тих політичних діячів, яким припало опинитися в центрі світової політичної дії напередодні другої світової війни. Адже це від них залежало — бути цій війні, чи не бути, зазнавати народам світу таких жорстоких страждань, чи уникнути їх. Гітлер,

Сталін, Рузвельт, Чемберлен, Даладьє, Муссоліні — ось ті обранці, котрі визначали світову політику в 1930-ті роки.

Слід, щоправда, зауважити, що у ці роки, за словами Ромена Роллана, над Європою панували маньяки, пройняті абстрактними ідеями, збожеволілі від логіки, завжди готові принести інших у жертву будь-якому з своїх силогізмів. Вони постійно тлумачили про свободу, але найменш за все були здатні розуміти й терпіти її.

Кожен з таких маньків уявляв себе месією, покликаним принести щастя й добробут своєму народові. Адольф Гітлер вважав, що він визначений об'єднати й звеличити німців, піднести їх над усіма народами, утвердити їх як панівну націю арій в усьому світі. Беніто Муссоліні претендував як мінімум на роль Цезаря нового часу — відтворювача великої Римської імперії, але водночас він вважав себе батьком італійського народу, найвидатнішим архітектором і кавалеристом, будівельником водопроводів і автомобілістом, борцем за зростання виробництва зерна і народжування дітей...

Обидва диктатори володіли феноменальною здатністю не тільки вловлювати настрої мас, але й істотно впливати на них, розпалювати атмосферу й підбурювати юрбу на непередбачені рухи і дії. Маніпулюючи популярськими гаслами, вони зрештою привели свої країни до національної катастрофи.

Не поступався їм своїм месіанством і Йосип Сталін. Створивши потворну машину ридушення й винищення усього здорового, що залишалось після тяжких воєн і революцій у численних народах Російської імперії він, як і його попередник Ленін, претендував на роль вождя світового пролетаріату. Але швидко перетворившись на націонал-комуніста, Сталін вдало спекулював гаслами світової революції, обіцянками збудувати "новий світ", спорудив же лише гігантський концентраційний табір на території своєї неосяжної держави, а після війни — ще в низці сусідніх держав. Щоб тримати в покорі величезні маси людей, він був ладен знищити половину з них, і був готовий вступити у злочинний гендель з будь-ким, навіть з такими своїми "антиподами", як Гітлер і Муссоліні, щоб потім зрадити їм, так само як він зрадив Марксу, Леніну, Троцькому, а також багатьом своїм соратникам, прирікши їх на смерть.

Трохи осторонь цих автоканонізованих "апостолів-месій" стояли Невіль Чемберлен, Едуард Даладьє і Франклін Рузвельт, які хоча й прагнули діяти в рамках конституційних законів своїх країн, не підганяючи їх під себе, але при всьому їхньому прагматизмі усі троє стали винуватцями того, що неприхована агресивність перших трьох із царини химерних ідей перетворилася на практику політичного й економічного життя, завдала світовій цивілізації непоправних шкод.

"Людина з парасолькою", консервативний прем'єр Чемберлен, також вважав себе "месією", що мав вберегти від краху Британську імперію й ошасливити миром англійський народ.

Переляканий на усе життя жахами й страхіттями першої світової війни Даладьє так і не зміг піднести французьку політику до рівня реалій міжвоєнного світу, приторочивши її до британської колісниці і цим наблизивши свій народ до катастрофи 1940 року.

Прагматику в політиці й в житті Рузвельту не вдалося подолати ізоляціоністських ілюзій, хоча він витягнув США з глибокої кризи 1930-х і конституційними методами вгамував розбурханого кризою "забутого американця".

Міжвоєнні роки дали світові "вождів-месій" і трохи дрібнішого калібру. Комендант Польщі Юзеф Пілсудський був у ланці з ними.

власної персони відроджувача Річі Посполитої після століть її роз'єднання. Рятівником майбутньої великої Угорщини від комуністичної диктатури Бела Куна вважав себе мадярський регент Хорті ді Нагібанья. Йому прагнув дорівняти ще один "рятівник вітчизни" каудільо Франсіско Франко. Батьком турків нарід сам себе руйнівник султанату Кемаль Ататюрк. Був свій великий відроджувач і у Греції — генерал і.Метаксас.

На роль рятівників народів претендували і норвезький майор Кнуд Квіслінг, і румунський кондукторул Іон Антонеску, і голова ради національної оборони Фінляндії маршал Густав Еміль Маннергейм. До цього списку можна долучити й прибалтійських президентів К.Ульманіса, та А.Сметону, а може й ще декого...

Але більшість із цих "месій" збанкрутувала перед невинним плинном історії, залишивши в ній кожен свою смугу.

Ми починаємо нашу серію портретів визначних політичних діячів ХХ століття з двох найбільш одіозних фігур віку — фюрера нацистської партії й створеного ним Третього Рейху Адольфа Гітлера і його антипода Йосипа Сталіна, більшовицького вождя і "пахана" всіх народів СРСР. Перший із них лише 12 років перебував на вершині влади, але за цей миттєвий для історії період устиг заволодіти всією Європою і майже п'ять років вважати себе "володарем старого світу". Сталін правив гігантською російською імперією майже 30 років. Але обидва вони попри всі антагонізми довгий час були у захваті один від одного. Сталін висловив захоплення тією рішучістю, з якою фюрер позбавив себе опозиції в особі Ернста Рема і його штурмових загонів. Сам він пішов набагато далі, знищивши всю верхівку ВКП(б), Червоної армії, НКВС (і не по одному разу), аби позбавити себе навіть будь-якого натяку на опозицію. Гітлер надзвичайно високо поцінував Сталіна за його вміння сконцентрувати всю силу економічної влади в своїх руках. Він, за прикладом кремлівського володаря, впровадив свій 4-річний план форсованої підготовки Німеччини до війни. Економічне планування Сталіна Гітлер вважав всеохоплюючим, але при цьому був переконаний, що зможе переважити його своїм 4-річним планом.

Обидва вони, готуючи воєнно-промисловий комплекс і армію до наступальної війни, розраховували щонайменше на світове панування і встановлення своєї диктатури над усіма народами світу. З цією метою ними були створені наймогутніші за всі часи репресивні апарати і машини ідеологічного обдурювання мас.

Червоно-коричневий союз Гітлера й Сталіна, що зазнав краху через суперництво двох "вождів", знаходить своє продовження в посткомуністичну епоху. Проти слабких ще сил демократії в Росії та багатьох колишніх республік СРСР нащадки Сталіна й Гітлера об'єднуються в одіозні червоно-коричневі союзи і прагнуть знову великою кров'ю народів багатостраждальної імперії, що тріщить по всіх швах, утвердитися на Олімпі влади. Цей більшовицько-фашистський альянс будь-якими засобами прагне відбудувати "велику Росію", загальмувати процес державостворення в молодих незалежних країнах СНД, нав'язати їм економічний, воєнний і політичний диктат, як це свого часу практикували їхні попередники Гітлер і Сталін, хоча й іншими засобами.

Відвернути можливе повернення огидної тиранії червоно-коричневих, а отже й нову трагедію людства, яке неодноразово ставало жертвою тиранів, і мають навчити уроки минулого.

*Щасливу землю обернув ти в
пекло,
Прокльонів повне й зойків жалібних.
Вільям Шекспір*

Ху із ху:

Адольф Гітлер (1889 — 1945). Народився в Браунау-на-Інні, Верхня Австрія. Школу закінчив у Лінці. 1909 — 1913 рр. провів у Відні, час від часу виконуючи малярські роботи, але стати художником так і не зміг. 1913 р. перейшов кордон з Баварією і з метою натуралізуватися в Німеччині вступив до Баварського піхотного полку. В роки першої світової війни був поранений, одержав два Залізних хрести і чин ефрейтора. У вересні 1919 р. вступив до малочисельної націоналістичної політичної групи, яка згодом дістала назву Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії (НСДАП) — "Наці". Після невдалого мюнхенського ("півного") путчу 1923 року 13 місяців перебував в ув'язненні, де написав катехізіс нацизму "Майн Кампф". В роки економічної кризи нацистська партія стала другою за значенням політичною організацією Німеччини. Спираючись на підтримку штурмових загонів (СА), Гітлер забезпечив собі провідне становище в партії. За умов гострої політичної кризи при сприянні воєнно-промислового комплексу президент Гін-

*он жив! он жив, товарищ Сталин,
пока я прошлого в плену,
хотя б один из нас считает,
что Коба выиграл войну.
Юрій Рибчинський*

Ху із ху:

Йосип Вісаріонович Сталін (Джугашвілі), (1879 — 1953). Народився в Грузії в родині шевця. Навчався в семінарії, звідки 1899 р. був виключений за участь у підпільних гуртках та антиурядову діяльність. Двічі був засланий до Сибіру, звідки двічі втік. Як професійний революціонер перебував у еміграції в Парижі (1902 — 03 рр.), Лондоні та Стокгольмі. Брав участь у закордонних з'їздах РСДРП. 1912 р. був обраний до складу більшовицького ЦК як експерт з національного питання. В 1913 р. написав у Відні посередню брошуру "Марксизм і національне питання". В 1917 р. очолював редакцію газети "Правда". У питанні про Жовтневє збройне повстання займав непослідовну позицію. У першому раднаркомі обійняв посаду комісара з питань національностей. В роки громадянської війни як член політбюро виконував різні доручення Леніна, відзначився надзвичайною жорстокістю і недисциплінованістю. Вів запеклу боротьбу за владу з другою в партії особою після Леніна Левком Троцьким. Після відходу Леніна від активної політичної діяльності у спільстві з Зинов'євим і Каменєвим домігся

денбург призначив його канцлером, а по смерті президента Гітлер проголосив себе "фюрером німецького Рейху" (2 серпня 1934 р.), примусивши всіх офіцерів скласти собі присягу як голові держави і головнокомандуючому, попри опір значної частини генералітету рейхсверу. Підписавши з Японією та Італією антикомінтернівський пакт, а згодом утворивши агресивний блок — "вісь" — Рим-Берлін-Токіо — провадив політику територіальних захоплень в Європі. При підтримці з боку правлячих кіл Англії та Франції ремілітаризував Рейнську область, здійснив аншлюс Австрії, приєднав до Німеччини Судетську землю, що за Версальською і Сен-Жерменською угодами належала Чехословаччині. Підписавши зі Сталіним пакт про ненапад із секретним протоколом, розв'язав війну проти Польщі. 1940 — 1941 рр. нацистська Німеччина окупувала майже всю Європу і, маючи в своєму розпорядженні її величезний промисловий, стратегічний і людський потенціал, 22 червня 1941 р. напала на Радянський Союз. Жорстокий репресивний режим, встановлений Гітлером в окупованих землях, героїчна боротьба солдатів країн антигітлерівської коаліції зрештою призвели до краху цей антилюдський тоталітарний режим. Заколот проти фюрера 20 липня 1944 року зазнав невдачі. Його результатом було знищення й ув'язнення в гестапівських катівнях тисяч німецьких генералів, офіцерів та інших опозиціонерів. За умов повного оточення столиці Рейху Берліна радянськими військами Гітлер покінчив самогубством 30 квітня 1945 р.

усунення Троцького з керівних посад у партії та раднаркомі, а 1929 року вислав його з країни. Підкоривши собі внаслідок хитрої кадрової політики бюрократичний партапарат, домігся судового переслідування своїх колишніх соратників — Каменєва, Зинов'єва, Бухаріна, Рикова та інших, встановив у СРСР тоталітарну олігархічну диктатуру, що спиралася на партійно-поліцейський режим геноциду народів 1/6 частини світу. Запровадив нелюдську систему катівень ДПУ-НКВС-КДБ-"ГУЛАГ". В його таборах загинули мільйони селян, робітників, представників інтелігенції, партійних, державних чиновників, офіцерів армії, флоту й навіть органи НКВС. Вишнєю політика гонки озброєнь зрештою підірвала економіку країни. 1939 р. Сталін вступив у злочинну змову з Гітлером, підписавши пакт про ненапад, а також договір про дружбу і кордон. Криза сталінського тоталітарного режиму особливо виявилася в перші роки війни, коли нацистські загарбники захопили значну частину європейської території СРСР з населенням понад 85 млн. чоловік і найбільш розвинутою інфраструктурою. Ціною неймовірних зусиль і втрат народів СРСР спільно з союзниками — Англією, США і Францією ворога було розгромлено. Узурпувавши в травні 1941 р. ще й посаду голови раднаркому, Сталін залишався одноосібним диктатором у радянській імперії до самої смерті в березні 1953 р. Його неподільна влада розповсюджувалася на низку країн Центральної та Південно-Східної Європи, а також Південно-Східної Азії. Крах сталінської імперії настав лише наприкінці 1980-х — початку 1990-х рр., коли в європейських країнах впала окупаційна влада Москви і на місці її сателіт-колоній утворилися незалежні країни.

I. ПЕРШИЙ СОЛДАТ РЕЙХУ

За 12 років перебування на найвищому щаблі державної влади, яку він цілком прибрав до своїх рук після смерті президента П.фон Гінденбурга 1 серпня 1934 р., ставши канцлером і фюрером нації, Адольф Гітлер залишив безліч загадок для дослідників майбутніх поколінь. Не всі вони й досі розв'язані. Феномен Гітлера можна дорівняти хіба що до феномена Наполеона Бонапарта, або Йосипа Сталіна. Упродовж останніх 200 років ці три політичні фігури об'єднує не лише те, що вони досягли найвищих сфер панування, яких тільки-но могла сягнути людина простого походження, і цілком розпоряджались владою на свій власний розсуд, а ще й здійснили чималий вплив на подальший розвиток суспільних процесів у цивілізованому світі. Їм вдалося втягнути народи у страшенні за своїми жертвами війни, а паралельно з цим створити феноменальні державні системи, виробити надзвичайно ефективні закони, яких вони самі, щоправда, ніколи не дотримувались, покладаючись на грубу силу політично-репресивного апарату й покірливу їм армію.

Усі троє вони створили нетривкі державні конгломерати, до яких силоміць загнали десятки народів, що прагнули до самостійного державоутворення, або століттями ворогували між собою. Їхня влада в цих конгломератах була абсолютною і майже неподільною і завдала народам утворених ними імперій незмірних страждань. Втягнувши свої та інші народи в низку нищівних воєн, вони, щоправда, кожен по-своєму, залишили на тлі планети невігійні криваві рубці, давши на роки вперед поштовх для розвитку певних політичних структур і формувань. І кожного з них спіткала лиха

доля, хоча в пам'яті нащадків вони залишилися зовсім різними.

Але не слід забувати, що попри всю майже міфологічну заполітизованість біографій цих тиранів, вони були звичайними людськими істотами з певними людськими слабкостями, звичайними людськими клопатами, бідами, радощами тощо.

Ще одна характерна риса, що об'єднує цих трьох можновладців. Гітлер очолив створений ним Третій Рейх, але за походженням не був німцем. Наполеон став імператором французів, але сам був корсіканцем італійського походження, Сталін же кілька десятиліть тримав у страху й покорі народи не тільки величезної Російської імперії, а ще й добрий десяток європейських народів, маючи сумнівне грузинське походження. Усі вони вміло маніпулювали й спекулювали націоналістичними гаслами, ототожнюючи себе з великими німецьким, французьким та російським народами. Але націоналізм Гітлера мав хворобливо гіпертрофований характер.

1. Витоки

Гітлер народився опів на шосту вечора 20 квітня 1889 р. в невеликій таверні містечка Браунау майже на кордоні між Австрією й Баварією. Його батьки походили з бідного гірського району Вальдвертеля, що загубився на кордоні між Богемією й Моравією на північному березі верхів'я Дунаю. Дід майбутнього фюрера Йоган Хідлер не мав постійного помешкання, аж допоки не одружився з селянською дівчиною Марією Анні Шікль-грубер, яка за п'ять років до шлюбу (1837 р.) народила йому сина Алоїза. Зазначимо, що батько не поспішав визнавати свого авторства, тому дитину записали на прізвище матері. Лише коли Алоїзу виповнилося 40 років, брат батька Йоган Непомук Хідлер домігся того, що дівоче прізвище матері племінника, вихователем якого він був, замінили на батьківське, і брат нарешті визнав Алоїза своїм сином. Ця подія сталася лише за 12 років до народження Адольфа.

Перед тим як узяти шлюб з його матір'ю Алоїз уже був двічі одружений. Перша його дружина Анна Гласс була набагато старша за нього і дітей після себе не залишила, рано пішовши з життя (1883 р.). Друга —

зовсім молода покоївка готелю Франтішка Матцельбергер — народила йому ще до заміжжя сина, а три місяці по шлюбу й дочку. Через рік після пологів мати померла і удівець після піврічного суму оженився втретє на Klarі Пьольцль, що була молодша за нього на 23 роки, до того ж ще доводячись онукою Йогану Непомуку Хідлеру. Незважаючи на те, що церква забороняла шлюби між такими близькими родичами, їм було дозволено побратися 7 січня 1885 р., а вже 17 травня у них народився син Густав. Так само як і його молодша сестра Іда, Густав помер у ранньому дитинстві. Шестирічним помер ще один брат Адольфа Едвард і лише його молодша сестра Паула дожила до похилого віку. До родини Гітлера входили також діти від другої жінки батька Алоїза та Анжела, з якою фюрер підтримував родинні стосунки. Певний час вона навіть була економкою в його будинку в Берхтесгадені. Але тут трапилося несподіване кохання між майбутнім фюрером і дочкою старшої сестри Гелью Раубаль. Воно закінчилося трагічно: племінниця, закохана у свого дядька, вчинила самогубство, хоча обставини цього так і не були остаточно з'ясовані. Справу було швидко припинено, але її хвіст довго тягнувся за Гітлером. Особливо самогубством Гелі спекулювали його політичні опоненти.

Отже, майбутній фюрер Третього Рейху народився, коли його батькові було вже за п'ятдесят, а матері ще не виповнилося й тридцяти.

У 58 років батько, що займав скромну чиновницьку посаду, відійшов від справ, так і не створивши родині найменшого достатку. Саме це дало Гітлерові підставу писати у "Майн Кампф", що він виріс у нестатках і злигоднях, хоча насправді вдова по смерті Алоїза в 1903 р. одержувала за небіжчика досить пристойну пенсію і мала хоч і невеликий, але цілком просторий будиночок. До того ж і після смерті матері Адольф аж до двадцятилітнього віку продовжував одержувати пенсію за батька.

У школі він не виявив якихось особливих здібностей, часто конфліктував з учителями і зберіг про неї найгірші спогади. Лише одному з вчителів доктору Леопольду Пьотшу віддав він згодом належне за те, що той виховав у ньому почуття справжнього німецького націоналіста.

Справа в тому, що невелике село Шпиталь, звідки походили Хідлери й Пьольцлі, відчувало сильний тиск з боку чеського населення ще з часів гуситських війн, чимало мешканців села були напів, або на чверть чехами залежно від того, де розташовувалися їхні оселі. Чим ближче до Баварії або Австрії, тим рідшою ставала чеська кров і густішою — німецька. Але все це Гітлер опановував трохи згодом, поки ж треба було вирішувати, куди йти вчитись далі. Невдовзі по смерті чоловіка Клара продала будиночок і перебралася до Лінца, де її син ще два роки ходив до школи, але в 1905 р. він покинув школу, щоб вступити до художнього факультету Академії образотворчих мистецтв, де не вимагали повної середньої освіти.

1907 року амбітний абітурієнт прибуває до столиці Австро-Угорської імперії у пошуках щастя. Імперія, що простягалася від Галичини й до Чорногорії зі сходу на захід і від Саксонії до Котора з півночі на південь, усе ще вражала мерехтливим, облудним блиском мішури. Особливий шарм мала її столиця Відень, куди збігалися представники всіх народів й поколінь у пошуках кращої долі. Забронзовіла позолота столиці, її казкова архітектура, висока музична культура, мистецтво були невід'ємною частиною життя Відня — одвічного міста митців і меценатів. Але Гітлерові не судилося знайти там своє щастя. Невдовзі по прибуттю до столиці він одержав звістку про передчасну смерть своєї матері і змушений був повернутися до Лінца. Діставши невеличку спадщину й сирітську пенсію, Гітлер знову вертається до Відня. Там він оселяється у невеличкій кімнаті разом із студентом консерваторії Августом Кубічком. Кімната була настільки тісною, що в ній ледве вистачало місця для піаніно Кубічека і стола для малювання і креслення Гітлера. Він був тоді мовчазним, мрійливим хлопцем, що важко входив у контакт з іншими своїми однолітками.

Перша спроба поступити до академії завершилася поразкою, невдалою була й друга — в 1908 році. Почалися справжні поневіряння у великому місті, він змушений був заробляти на хліб, виконуючи тимчасові й рідкі замовлення, час від часу залишаючись і без замовлень, і без шматка хліба. Але займатися фізичною

працею, яка б давала стабільний заробіток, він вважав для себе принизливим і негідним свого покликання. Залишилися спогади одного з нечислених тодішніх його компаньйонів Рейнгольда Ханіша, що дають уяву про тогочасний образ життя Гітлера, якому щойно виповнився 21 рік. Він постійно ходив у одному й тому самому пальті, подарованому йому мадярським євреєм-лахмітником Нойманом, яке ледве доходило йому до колін. Довге, часто-густо нечесане волосся спадало на зазмальцьований комір цього блаженного лапсердака з-під старої чорної шляпи з вузькими полями. На його худому, враженому голодом обличчі, виділялися лише ріденька чорна борідка й великі жадібні й виразні очі.

Час від часу Гітлер одержував матеріальну допомогу від своєї тітоньки Йоганни з Лінца, але після її смерті 1911 року це джерело підтримки молодого амбітника вичерпалося, до того ж по досягненні повноліття його позбавили й сирітської пенсії. У травні 1911 р. судове засідання у Лінці передало його пенсію Анжелі Паубаль, його зведеної сестрі, на утриманні у якої перебувала найменша сестра Паула. Гітлер присвятив цим тяжким рокам чимало сторінок своєї "Майн кампф", прагнучи створити образ такого собі страждальця з низів, але правди там шукати зась. Він шукав, як йому здавалося, легкого богемного хліба художника, уникаючи всілякої організованої праці, особливо фізичної, хоч життя й насправді не дуже балувало його.

Початок другої декади ХХ століття, як відомо, характеризувався різкою поляризацією сил в Європі. Дві Балканські війни, поділ континентальних держав на два ворогуючих табори були лише одним із проявів загострення національних суперечностей. Під націоналістичними прапорами об'єднувались насамперед молоді невитривалі, нестійкі, невлаштовані юнаки, студенти, амбітні люди, часом і збанкрутілі політики, що прагнули в національних гаслах знайти собі якомога більше прихильників і домогтися зміни статус-кво передусім у Європі. Саме до таких амбітників належав і Гітлер.

Спроби поліпшити своє матеріальне становище з допомогою нового компаньйона Р.Ханіша, що взявся був продавати малюнки Гітлера, знову зазнали краху. Гітлер вважав, що той задешево торгує його малюн-

ками. Він ще більше усамітнився, майже ні з ким не спілкувався, окрім кількох мешканців пансіонату, переважно декласованих, як і він, "дрібних буржуа". Кожен, хто спостерігав його в ті передвоєнні роки, був вражений якоюсь дивною комбінацією в ньому необгрунтованої амбітності, холеричної енергії й зреченої бездіяльності, що відрізняли його серед інших представників покоління. При всьому тому він був непозбавлений певної гостроти розуму. Його, здавалось би, маячні ідеї мали досить обгрунтований і цілеспрямований характер щодо прагнення досягти єдності німецької раси, її звеличення, при чому усе це було просякнuto відвертим і затятим антисемітизмом. Але ця ідейна цілеспрямованість не додавала йому сили до такої ж цілеспрямованої й організованої праці. Таке специфічне егоцентричне існування, зосередженість на одноваріантних засобах самовияву виховало у Гітлера невикореними ненависть до євреїв, соціал-демократів, слов'ян, габсбургів, загалом усіх більш-менш забезпечених людей, що не поділяли, або залишали без уваги, чи навпаки презирливо ставилися до його ідей звеличення Німеччини й німецької раси. Він ставав дедалі нетерпимішим у своїх суперечках із співрозмовниками, в разі заперечень починав горлати на своїх опонентів, втрачав рівновагу, а також бажання в оточуючих говорити з ним, чи слухати його.

Згодом, коли він досяг усієї повноти влади у Третньому Рейху, ці риси його характеру стали домінуючими. Він не терпів жодних заперечень, або альтернатив його пропозиціям. У тих випадках, коли чийсь пропозиції йому подобались, він спочатку відкидав їх з порога, а потім, повернувшись до них, видавав за свої.

Зрештою поневіряння у Відні, писав він згодом, було для нього важкою школою, яка дала найбільш глибокі уроки на все його життя [36. 32 — 116]. Які ж саме уроки він там дістав? Головний висновок, якого він дійшов, полягав у тому, що життя — це боротьба, боротьба, в якій перемагає той, хто докладає більше наполегливості, здібності й цинізму. Засвоївши таку натурфілософію, Гітлер лише чекав на випадок, який би мав дати йому шанс. Яку б мету людина перед собою не ставила,

говорив він у Хемніці 2 квітня 1928 р., вона може її досягти лише завдяки своїй вдачі й жорстокості [37. 8].

Хитрощі, вміння обманювати, брехати, надувати, улещувати, відмова від сентиментальності й лояльності на користь безжальності й жорстокості — ось ті якості, що дають можливість людині піднятися над іншими; але понад усе — це сила волі. Такими були, на думку А.Баллока, принципи, які Гітлер виховав у собі впродовж свого життя у Відні [16. 36 — 37]. Людськими керує страх, пожадливість, прагнення до влади, заздрість, часто дріб'язкова й несуттєва. Політика саме в тому й полягає, писав згодом Гітлер, щоб досягнути мистецтво користування цими вадами й слабкостями людської вдачі, щоб досягати кінцевої мети [36. 94].

Гітлер категорично відкидав соціал-демократичні положення про роль робітничого класу в історичному процесі. Він вважав цей клас нездатним на самостійний рух, водночас убачаючи в ньому масу, яку треба підкорити, якою можна маніпулювати, що й робили успішно соціал-демократичні вожді.

Особливе місце в його світогляді посідав антисемітизм¹. Одним з найголовніших законів природи Гітлер вважав нерівність особистостей і рас. Сама ідея рівності була для нього неприйнятною. Ставши затятим німецьким націоналістом ще у шкільні роки, Гітлер довів у собі ці риси до гіпертрофованого абсолюту. Але Австро-Угорщина, що розм'якла "під впливом євреїв і слов'ян", аж ніяк не могла влаштувати майбутнього вождя великого Рейху, оскільки вона давно вже втратила лідерство в німецькому світі, поступившись у цьому Пруссії. У застарілому конфлікті між австронімцями й пруссонімцями Гітлер беззастережно зайняв бік останніх. Для нього вершиною прагнення було створення монорасової унітарної держави, яка мала досягнути світового панування лише на підставі звеличення нації аріїв.

Згодом, через багато років після аншлюсу Австрії він скаже у Відні: "Я вірю в те, що це було боже провидіння, яке послало хлопчину звідси до Рейху, щоб

¹ Див.: Коваль В.С. "Барбаросса": истоки и история величайшего преступления империализма. — К., 1989.

він там змужнів і піднісся до вершин влади, очолив націю з тим, щоб повернути свою батьківщину в лоно Рейху [61. II, 1, 457].

Ретельно вивчивши стратегію і тактику різних політичних партій Австрії, Гітлер узяв на озброєння соціал-демократичну ідею масової партії і масової пропаганди. У пангерманістів він запозичив затятий німецький націоналізм і шовінізм, антисоціалізм і антисемітизм. Окрім цього він перейняв у християнських соціалістів блискучу тактику політичної боротьби, брак якої позбавляв націоналістів (з їхньою відвертістю й грубістю) можливості успішно конкурувати зі своїми опонентами в парламентських структурах.

Упродовж двадцяти років Гітлер блискуче демонстрував свої здібності засобами соціальної демагогії й ультранационалістичної пропаганди маніпулювати масами, класами й верствами. При чому палітра його прихильників варіювалася від соціал-націоналістів Грегора Штрассера до націонал-монархістів у вищих сферах промисловості й військового генералітету. У такий спосіб він досяг майже неможливого для Німеччини — колишній ефрейтор баварського піхотного полку став канцлером і фюрером Третього Рейху.

Отже ще в Австрії Гітлер окреслив план створення водночас і націоналістичної і соціалістичної партії. Який реальний зміст вкладався в ці поняття, то вже інша справа. Слід, щоправда, зауважити, що у 1900 — 1930 рр. соціалістичними й націонал-патріотичними гаслами спекулювали диктатори всіх мастей від червоних до коричневих і чорних, тільки кожен з них вкладав у них свій зміст, мета ж була одна — досягти за будь-яку ціну найвищої влади.

Навесні 1913 р. Гітлер залишив Відень і подався до Баварії. Він оселився у досить скромному помешканні кравця Поппа. З тих скупих відомостей про цей період його життя, що дійшли до нас, дізнаємося, що він перебував у світі своїх амбіцій та ілюзій, виявляючи певний ексцентризм, неврівноваженість і т.ін. Фрау Попп потім говорила, що її жилаць увесь час проводив за читанням книжок, щось там писав. Можливо уже там робилися якісь заготовки до "Майн кампф". Згодом Гітлер сам доповнив цю недомальовану картину кіль-

кома штрихами. Він стверджував, що читав лише ті книги, які могли розширити його уявлення про світ, що він його мріяв збудувати, переконати його в тому, в що він уже давно повірив, ігноруючи усе те, що не вкладалося в його вкрай уніфіковану схему [36. 32 — 42].

Звістку про вбивство студентом Гаврилом Принципом ерц-герцога Франца Фердинанда він зустрів радісно. Вважав, що божа кара спіткала австрійського престолонаслідника, що надто вже потурав слов'янам в Австро-Угорській імперії. Коли ж спалахнула перша світова війна, він цілком став на позицію німецького милітаризму — за війну до переможного кінця і звеличення на цьому ґрунті Другого Рейху. 1 серпня його можна було побачити в святково збудженій юрбі на Одеон-пляц, що зібрався там з нагоди оголошення війни Сербії. За два дні він звернувся до баварського короля Людвіга III з письмовим проханням захищати його добровольцем до баварської піхоти. Щоправда, напередодні сам король запевнив усіх "іногородців", що за добровільний вступ до його збройних сил він усіх їх натуралізує на своїх підданих. Далі Гітлер писав, що він тримав у тремтячих руках відповідь короля, цілковито неспроможний знайти слова, щоб висловити почуття, які переповнювали його [36.145 — 147]. Настала чітка перспектива: із австрійця — переміщеної особи — він нарешті ставав баварцем, тобто німцем. Але була й більш реальна перспектива — стати мертвим німцем, одержавши французьку або англійську кулю в лоба, тільки про це численні автори-антифашисти чомусь забувають. Так, Гітлер ризикував, він міг впасти на полі бою, але іншого шляху в нього не було.

За кілька днів по тому він уже був вдягнутий у солдатську форму і марширував у запасному полку, опановуючи нелегку науку вбивати. Цю форму він не знімав довгих шість років [36. 147]. Йдучи на війну, він був переконаний у тому, що "то не була справа Австрії, яка прагнула сатисфакції від зарозумілої Сербії, то була справа Німеччини, що боролася за своє право на існування, справа німецької нації, що боролася за саму себе, за те, бути, чи не бути, за свободу і за своє майбуття... Для мене, як і для кожного німця, відтоді

розпочався найвирішальніший період життя" [36. 146 — 147].

Насправді ж для індивідуаліста й нездатного до самодисципліни Гітлера це був надто мужній, хоча й необачний крок. Він міг опинитися під владою якогось самодура фельдфебеля і той би вигнав з нього дух. Але на війні як на війні, там потрібні насамперед солдати, а далі — кому як пофартисть. Гітлеру пофартило дожити до кінця тієї війни. Його зарахували до 1-ї роти Баварського резервного піхотного полку. Вже 21 жовтня полк було відправлено на фронт до складу 6-ї Баварської дивізії VI армії баварського кронпринца Рупрехта. Відразу ж він потрапив у м'ясорубку на Іпрі. Після чотирьох днів запеклих боїв з англійцями в полку з 3 тис. 500 солдат залишилося лише 600 солдат та 30 офіцерів. Обов'язок Гітлера як зв'язкового між ротою і штабом полку полягав у тому, щоб вчасно передавати рапорти нагору і накази в роту. Кілька разів він уже прощався з життям, але доля його рятувала. Майже повні чотири роки він перебував або на передовій, або в ближньому тилу на переформуванні й відпочинку.

1915 й 1916 р. його полк ще двічі потрапляв у криваві бої, особливо на Соммі. 7 жовтня 1916 р. Гітлер одержав першу рану в ногу і йому було надано коротку відпустку на лікування. Він нарешті відвідав центральну Німеччину. Лише на початку березня 1917 р. після тривалого лікування в шпиталі він знову потрапляє на фронт. Цього разу він бере участь у битві при Аррасі — третій битві за Іпр, а навесні 1918 р. разом із своїм полком йде в останній великий наступ на Францію. Але усе було марно. Французи разом із своїми союзниками знову встояли. У жовтні полк баварців потрапляє в англійську газову атаку. Враженого газом майже осліплого ефрейтора Гітлера транспортують у шпиталь неподалік від Штеттіна в Померанії. Тут його застала звістка про революцію і капітуляцію 11 листопада. Настав період гірких розчарувань і зневіри.

За участь у боях і виконання доручень командування Гітлера було нагороджено залізними хрестами другого (1914) і першого (1918) класу — він пишався цими нагородами, але завжди носив лише один — найвищий солдатський хрест першого ступеня. На фронті він

досить близько зійшовся з Рудольфом Гессом, котрий пізніше став офіцером-льотчиком. Чимало з його однополчан згодом оточували його в НСДАП. З війни він вийшов ще більш цілеспрямованим націонал-шовіністом, зарядженим на реванш, і в цьому він не був поодиноким. Адже далеко не всі солдати сприйняли революцію, багато з них опинилися по той бік барикад. А попереду було ще чимало політичних штормів.

2. Злет і падіння наці-1

Тріумф Берестейського й Бухарестського мирних договорів, скасування другого фронту (на сході) і шалений успіх наступу Е. Людендорфа, коли німецькі війська були зупинені лише в 40 милях від Парижа, вселили в німецьких мілітаристів нові надії на швидку перемогу й на заході. Але вступ США у війну з боку Антанти, смертельна втома солдат Рейху й розклад австро-угорської армії зрештою все поставили на свої місця. Незважаючи на гігантські зусилля й величезні втрати, війну було програно. Штучний ентузіазм дуже швидко поступився місцем песимізму й паніці. Кайзер здав шпагу на голландському кордоні, катастрофа стала неминучою.

Єфрейтор Гітлер у цей час одужував у шпиталі. Досвідчені лікарі повернули йому зір. Пекучий біль в очицях пройшов, але пацієнт дуже нервував — чи буде він спроможний малювати й креслити. Його надзвичайно обурювало, що ніхто не заарештовує й не віддає до військового трибуналу моряків, що приходили в шпиталь і закликали до революційних виступів. 10 листопада з промови пастора він дізнався, що кайзер зрікся престолу. Піп закликав поклатися на волю богу, а Гітлер був ладен лізти на стіну. Сльози текли з ще не до кінця вилікованих очиць струмками. Він нарешті збагнув, що настав крах також і його особистих амбіцій і сподівань.

21 листопада він повертається до свого полку в Мюнхен — безпритульний солдат розбитої армії шукає порядку серед камерадів. І він знаходить його там. Разом із своїм однополчанином Шмідтом він деякий час перевіряє й готує на консервацію протигазу. Час від часу він відвідує мюнхенську оперу. Звичайно не Відень,

але... А за стінами казарми вирувала революція. Уряд Баварії очолив незалежний соціаліст Курт Ейснер, більшість солдатів полку або розбіглися по домівках, або пішли в революцію. Та не дрімала й реакція. 21 лютого 1919 р. від кулі монархіста загинув міністр-президент Курт Ейснер. Його похорон перетворився на масовий протест проти змови реакції. Двобійшов з перемінним успіхом аж допоки в Мюнхені не перемогла Баварська радянська республіка. Її нетривале існування виявило, що надії Леніна на світову революцію були ілюзорними. Європа до соціалістичної революції була не готова і сподіватися її там було безглуздям.

Випробовуючи свої протигазу, Гітлер тим часом був у розпачі — гору в боротьбі брали його закляті вороги — євреї й соціалісти. Але Гітлер зовсім не мав відношення до падіння Баварської республіки, там обійшлися без нього. Щоправда, уникнути інциденту йому не вдалося. Коли регулярні війська, що йшли на придушення революції, проходили повз казарми баварського полку, їх там привітали салютом, давши залп із рушниць. Хтось надто перелякався, хтось не розібрався в тому, що то був за залп. Жалюгідні рештки полку було роззброєно, Гітлер з "протигазниками" потрапив до в'язниці, куди їх провели з руками, закладеними за голову. Але невдовзі, розібравшись у справі, їх випустили. Гітлер як благонадійний військовослужбовець неодноразово доповідав у штаб про настрої серед солдат полку, виконував інші агентурні доручення, але таємним агентом жодної із служб не був, а лише інформатором, що не суперечило його переконанням, адже він був проти революції і проти демократичної республіки. Він вірив у силу армії, її спроможність відновити в країні лад.

Пізніше Гітлер характеризував своє співробітництво з агентурою рейхсверу як початок своєї політичної діяльності [36. 176 — 179]. Що ж, можна й так класифікувати стукацтво, коли це вигідно стукачеві. Але поки Гітлер консервував свої протигазу, політична поляризація у Баварії йшла повною ходом. Якийсь невідомий залізничник Антон Дрекслер разом зі своїми друзями-залізничниками ще у квітні 1918 р. утворив робітничу партію, яка попередньо називалася комітетом за справедливий мир. Вона налічувала лише кілька чоловік, але

Гітлер одержав наказ піти і з'ясувати, що то за люди і яка у них справжня мета, хоча видно було неозброєним оком, що партія ця мала яскраво виражене націоналістичне забарвлення, щиро угноєне антисемітизмом.

Історія майже забула про цього високого незграбного робітника, сина соціал-демократа, в окулярах, з маленькими вусиками на обличчі. У його партії не було жодної програми, статуту й інших постулатів політичної організації. До того ж її роздирали внутрішні суперечності, боротьба за лідерство. Рано чи пізно вона як і десятки подібних карликових групок, створених за інтересами в тій, чи тій пивниці, мала неминуче розпастися й канути в Лету.

Увечорі 12 вересня 1919 р. Гітлер нарешті зібрався піти на збори активістів партії у задню кімнату пивниці "Штернекербрау", щоб виконати завдання своїх начальників. Адже він досі залишався єфрейтором у своєму полку. На збори, щоправда, він пішов у цивільному.

Майже усі пивниці Мюнхена в ці буремні нестабільні роки перетворилися на своєрідні клуби. Там збиралися члени політичних і неполітичних партій, товариств охоронців природи, любителів пива або свиних б'єфштексів, члени хороших товариств тощо. Слід зауважити, що німецькі пивниці не були збудовані за одним якимось стандартом. Були й такі пивні зали, де за столами, уставленими кухлями з пивом, могли всістися до трьох і більше тисяч чоловік, там влаштовувалися великі збори, а іноді танці, одночасно на кількох підвищеннях грали кілька оркестрів, не заважаючи один одному. В таких залах проводилися іноді й масові мітинги, подекуди вони переходили у політичні дискусії представників різних партій, час від часу справа доходила до масових зіткнень. Тоді втручалася поліція. Нерідко на ці збори заглядали й солдати розквартированих у Мюнхені частин, траплялися там і вбивства. Особливо тут відзначалися жовтороті молодики, що прагнули самоутвердження. Солдати їх нещадно били.

Отже на збори, що їх одержав завдання відвідати Гітлер, у задній кімнаті згадуваної вже пивниці зібралося кільканадцять чоловік. Окрім 17 залізничників там був один художник, по двоє інженерів, банківських службовців, дрібних крамарів і бізнесменів, лікар, ап-

текар, чогось сюди завітала дочка судді, потягували пиво шість солдатів, п'ять студентів, а також п'ятеро осіб, що не побажали визначити свої професії. Можливо, то були агенти поліції або військової розвідки.

Як стверджують свідки, доповідачем у той вечір був Дітріх Еккарт, досить відомий не тільки у Мюнхені поет, драматург, перекладач, публіцист і хронічний морфініст імпозантної статури, затятий прихильник боротьби за чистоту німецької раси й антисеміт. Усе, що почув на цих зборах Гітлер, цілковито імпонувало його світоглядним принципам. Щоправда, виступ одного баварського сепаратиста, що обстоював ідею відокремлення Баварії від решти й без того вже утязого Рейху, обурило Гітлера. Він зголосився до слова і в притаманній йому категоричній і беззаперечній манері виклав свої погляди на утворення єдиного великого Рейху, зачепив він також деякі інші проблеми. Промова мала величезний успіх. Гітлер одразу зійшовся з Еккартом, а невдовзі його прийняли до партії і вручили йому членський квиток за номером 55. До складу керівництва, куди його також обрали, він увійшов шостим. Враховуючи його риторичні здібності, йому відразу ж доручили вести партійну пропаганду. Слід зауважити, що на початку 1920 р. в партійній касі налічувалося усього 7,5 марки.

Незважаючи на нестачу коштів Гітлер приступив до підготовки першого масового мітингу. І він йому вдався. 24 лютого 1919 на організований ним мітинг зібралося майже дві тисячі чоловік. Там він вперше виступив перед великим зібранням людей і проголосив 25 пунктів програми партії, що вже на цей час мала нову назву Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (НСДАП). 1 квітня 1920 р. він нарешті повісив на гак солдатський мундир і цілком зосередився на політичній роботі в партії, дедалі ширше забираючи до своїх рук контроль за її діяльністю. Одним з перших помічників Гітлера в справі його самоутвердження в партії став Дітріх Еккарт, який мав досить широкі зв'язки в забезпечених колах і міг дістати значні кошти для фінансування масових заходів. Проте біографи визначають, що ця спілка не могла бути тривалою, оскільки ні інтелектуально, ні фізично, ні з будь-якого іншого боку ці дві фігури не походили одна на одну. І все ж вони чимало

зробили для консолідації націонал-соціалістів під гаслами шовінізму, антисемітизму і реваншу.

1924 р. Еккарт видав книгу "Більшовизм від Мозеса до Леніна". Книга написана сумбурно, з неї навряд чи можна дізнатися про генезу більшовизму, але в ній у дотепній формі діалогів досить змістовно викладено погляди Гітлера і автора насамперед щодо єврейського питання. На відміну від "Майн кампф", що вийшла у той же час, книга ця не стала катехізисом націонал-соціалізму, але вона дала першу уяву про майбутнього лідера партії, уяву хоч і суб'єктивну, але більш правдиву, ніж у автосфальсифікованому варіанті "Майн кампф". Так Гітлер одержав підтримку з одного боку.

Іншу групу підтримки фактично новоствореної партії становили військові. Це були, зокрема, командуючий VII військової округи, штаб якої був розташований у Мюнхені, генерал-майор Ріттер фон Епп і його помічник капітан Ернст Рем. Саме Рем, як начальник штабу місцевої оборони, могутня людина з посіченим шрамами обличчям колишнього бурша, став зв'язуючою ланкою між Гітлером і не лише військовими колами, а й групами можновладців, фінансових і промислових магнатів, але насамперед він діставав гроші у рейхсвері для партійних потреб. Звичайно, йшли ці кошти з секретних фондів армійського відомства.

Ставши одним із лідерів партії, Гітлер висунув як одне з найнагальніших завдань боротьбу за маси. Рух має уникати всього, що може применшити, або послабити силу його впливу на маси [36. 101]. А для того, щоб маси стали на бік партії, їм треба пред'явити конкретні прагматичні гасла. Оскільки переважна більшість людей майже не розуміється на абстрактних істинах та ідеях, їх потрібно завойовувати в галузі почуттів, тобто емоцій. Кожен, хто хоче спертися на підтримку мас, має знайти ключ до їхніх сердець. Таким ключем, на думку Гітлера, мала бути лише цілеспрямована воля, підперта там, де потрібно, силою. Гітлер мав досить чітку уяву щодо того, яким чином цього треба досягати. Ефективна пропаганда має витікати з нагальних потреб мас, її слід викладати в чітких дохідливих стереотипних формулах, зрозумілих кожному. Тільки постійне втовчачування цих гасел може цілковито опанувати пам'ят-

тю натовпу. Усілякі дискусії, на думку автора "Майн кампф", можуть мати подвійні наслідки. З одного боку, вони можуть поліпшити окремі партійні програмні формулювання, але, з іншого, призвести до нескінченних балачок, загального роз'єднання, непорозумінь і плутанини [36. 159, 198 — 199, 283].

Гітлер відкидав усілякі нечіткі програмні формули. Для нього існувала лише одна філологічна й політична форма — "Ми вимагаємо!"

Але одних промов для досягнення дієвості пропаганди виявилось недостатньо. Потрібна була масова газета. Таку газету на гроші, знову ж таки асигновані рейхсвером (60 тис. марок), допоміг видобути Ернст Рем. Куплений на ці кошти жалюгідний тижневик "Фьолькішер беобахтер", що з грудня 1920 р. став партійним офіційним рупором, дуже швидко зусиллями Альфреда Розенберга та Йозефа Гьоббельса перетворився на щоденник із масовим тиражем і масовим читачем. Головною його зброєю стала шалена пропаганда націоналізму і реваншу. А головним організатором такого перетворення попелюшки на принцесу німецької преси став однополчанин Гітлера Макс Амман — видавець газети [16. 67; 49. 157].

Як Муссоліні в Італії і його суфлер Габріель д'Аннунціо, Гітлер надавав великого значення партійній символіці. Винайдена ним чорна свастика у білому колі в центрі криваво-червоного полотна мала, на його думку, величезний, диявольський зміст. У середині літа, писав він згодом, перед здивованою публікою вперше з'явився новий прапор. Він чудово пасував новому рухові — ніхто ніколи нічого подібного не бачив. Як націонал-соціалісти, казав Гітлер, ми вбачаємо нашу програму в нашому прапорі. Червоний колір означав, що новий рух відстоюватиме соціальні ідеї, білий — символізував ідею національну, легітимну, а чорна свастика закликала до боротьби за перемогу арійців і водночас до боротьби за перемогу ідеї творчої праці, але й тут Гітлер не забув додати двічі, що ця праця базується на підставі антисемітизму, ототожнюючи свастику з чистотою німецької раси. Така символіка, пише американський дослідник Роберт Пейн, була гранично простою й жахаюче ефективною [49. 153].

Гітлер цілковито запанував у партійній пропагандистській машині, не допускаючи до неї нікого з керівництва, нікому не було дозволено сперечатися або конкурувати тут з ним. Це був найкоротший шлях до утвердження його як одноосібного лідера партії і всього руху. Уже 1921 року стало очевидним, що партія значно збочує від тих позицій, які зафундували Дрекслер і його компаньйон Карл Харрер. Поступово Гітлер перебрав до своїх рук усі функції керівництва, розставляючи свої кадри і діючи на власний розсуд, не турбуючись про будь-які консультації зі "стариками", які вважали себе засновниками і не дуже обтяжувалися повсякденною роботою. Чи не так само ізолював від партійних функціонерів нової генерації ленінську гвардію і ще один кандидат в національні диктатори — Йосип Сталін?

Невдовзі Харрер пішов з посади голови партії, але решта членів керівництва вирішила трохи притримати надто заповзятого відставного єфрейтора. Вони скористалися тим, що на початку літа Гітлер вирушив на північ, до Берліна, щоб налагодити контакти з тамтешніми націоналістами, бо НСДАП мала осередки переважно лише в Баварії. Опозиціонери скликали усіх членів керівництва, котрі вже довгий час перебували в тіні, і дійшли висновку дати вискочці бій. Дізнавшись про бунт на кораблі, Гітлер одразу ж повернувся до Мюнхена, блискавично оцінив ситуацію і негайно подав заяву про відставку. "Бунтівники" до такого повороту подій були не готові. Вони власне й не прагнули повного усунення головного агітатора, а бажали лише обмеження його активності в інших сферах. Налякані таким демаршем Гітлера, опозиціонери доручили вести переговори з ним Дітріху Еккарту, оскільки він перебував із Гітлером у найкращих стосунках. А той був хлопець не промах, він не збирався поступатися жодним шелягом і зажадав в разі, якщо він залишиться в керівництві, усієї повноти повноважень. Дні 26 — 29 липня були вирішальними. Спираючись на допомогу й підтримку Еккарта, Гітлер домогся, щоб його обрали одноосібним лідером (тобто фюрером) партії, а для Дрекслера винайшли втішливу посаду почесного голови. Так було одержано першу перемогу, поки що безкровну.

Але не всі сприйняли цю перемогу покірливо. 14 вересня в анонімному памфлеті Гітлера звинувачено в невитриманості, непередбачливості й некерованості характеру. Саме через свою невитриманість Гітлер і потрапив вперше до в'язниці, коли він того ж дня брутально поведив себе з лідером монархічної партії Баварії Отто Баллершtedтом, прагнучи разом із групою штурмовиків зірвати його виступ на мітингу. Та Гітлера такі дрібниці не хвилювали. Лише додавали йому публіциті й авторитету в люмпенізованих війною й злигоднями масах.

У запеклій боротьбі за утвердження самовладдя в партії Гітлер досяг високої майстерності у володінні будь-якою аудиторією, спочатку доводячи її своїми сентенціями до пароксизму, і лише наприкінці своїх багатослівних промов викладаючи головний аргумент. Досить успішно він змагався і в словесних дуелях з опонентами. Помічник американського військового аташе Трумен Сміт, відвідавши за спеціальним завданням його на квартирі, де у фюрера партії був і кабінет і приймальня у скромному дортуарі, послухавши його просторокування, змушений був визнати, що незважаючи на незбагненну демагогію Гітлера, йому, тобто аташе, навряд чи коли доводилося зустрічати людину з такою логікою і фанатичною цілеспрямованістю [49. 156].

Гітлер до кінця своїх днів завжди з певним піднесенням згадував про ті перші "героїчні" дні в історії партії. 8 листопада 1935 р., в річницю путчу, виступаючи у Мюнхені, він зазначав, що ніколи не цурався виступати перед 11, 12, 20, 30, або 50-ма членами партії і, коли тепер він звертається до мільйонів нових членів партії, то це означає, що в Німеччині відбулися унікальні зміни, оскільки жодна з буржуазних партій, що існують уже по 70 років, не має можливості похвалитися такими успіхами, як партія, створена усього дванадцять років тому [16. 77].

Звичайно, Гітлеру ніколи б не вдалося досягти в партії таких вершин без підтримки дібраної ним команди, тобто свого найближчого оточення. Одним з таких його соратників у той період був капітан рейхсверу Ернст Рем. Людина неприборкуваної вдачі, з непоступливим і незалежним характером, яка не мала жодних намірів

животіти в урізаному рейхсвері. І хоч він не раз наголошував, що з самого дитинства був солдатом, він 1923 р. залишив рейхсвер, щоб очолити воєнізовані загони партії — штурмовиків.

У захопленні від політичного амплуа і смаку фюрера був Рудольф Гесс, першим заступником якого він згодом став. Саме Гесс, тоді студент Мюнхенського університету, познайомив Гітлера з професором Карлом Гаусгофером — відомим на той час німецьким геополітиком, котрий допоміг Гітлеру опанувати німецькою стратегією територіальних захоплень і створення "життєвого простору".

На Гесса, якому бракувало почуття гумору, зовсім був несхожий відставний майор авіації, також університетський студент, одружений на багатій шведці Карін, в недалекому минулому останній командир легендарної ескадрильї Ріхтгофена, кавалер найвищої нагороди кайзера "За честь" Герман Герінг. Потрапивши випадково на збори, де виступав Гітлер, він одразу ж запропонував йому свої послуги і дослужився до посади наці-2, одержавши принагідно усі можливі й неможливі нагороди й привілеї Третього Рейху.

Так само як Рем, Готтфрід Федер і згадуваний уже Дітріх Еккарт мали довший партійний стаж, ніж Гітлер. Федер, інженер за освітою, добре розумівся на проблемах економіки. Він мав чималий вплив на Гітлера, і той віддав йому належне у своїй "Майн кампф", але після приходу до влади припинив користатися його послугами. Федер залишився у Мюнхені і великої кар'єри не зробив.

Про Еккарта ж додамо, що він одним із перших увів Гітлера у багаті кола промисловців. Таку ж саму місію виконував і сталевий король Тіссен, але його шляхи з Гітлером швидко розійшлися.

Серед найближчих соратників Гітлера знаходимо й Альфреда Розенберга, вихідця з Прибалтики, що давало йому можливість час від часу спілкуватися з російською та українською еміграцією в Німеччині. Це Розенберг познайомив Гітлера з П.Скоропадським, і той мав з ним чимало розмов про Україну. Згодом Розенберг став великим фахівцем з питань "освоєння" східних земель, хоча за фахом він був архітектором, що також

сприяло його зближенню з колишнім абітурієнтом-невдахою віденської академії мистецтв.

До найближчого оточення Гітлера у перші роки існування нацистської партії входили також співробітники редакції "Фьолькішер беобахтер" і насамперед, звичайно, Гьоббельс. Отже команда підбиралася дієздатна і цілеспрямована.

3. Листопадовий путч

1922 і 1923 роки в розбурхану поразкою, революцією та Версальським договором Німеччину стабілізації не принесли. Франко-бельгійська окупація Руру, інспіровані Комінтерном повстання й утворення нежиттєздатних і нетривких "радянських" республік ще більше дестабілізували становище в країні. За таких умов активізували свою діяльність штурмові загони нацистської партії, хоча кількість їх членів коливалася всього від 600 до 400 чоловік, розписаних по 6 ротам. Той час, коли мільйонні шереги штурмовиків-коричневосорочечників гамселили кованими закаблуками бруківку німецьких міст, ще не настав. Не було ще утворено й особистої охорони — гвардії фюрера — СС. Та й сама НСДАП ще не перетворилася на досить відому політичну силу, про неї переважно знали лише у Мюнхені, в деяких інших баварських містах і ще в кількох центрах. Навіть у Мюнхені обивателі не дуже то й розбиралися, що то за загони марширують вулицями. Тим більше що охоронні загони й варту для чатування на мітингах мали й комуністи, й навіть соціалісти. Окрім того існували найрізноманітніші об'єднання фронтовиків. Усе це непокоїло центральний уряд, і в серпні 1922 р. він видав розпорядження про розпуск усіх екстремістських організацій, що погрожували існуванню республіки відповідно до закону "Про захист республіки" від 16 серпня 1922 р.

Зрозуміло, що цей закон негативно був зустрінутий як правими, так і лівими екстремістами. У Мюнхені реакція вирішила провести мітинг протесту. Гітлера було запрошено виступити на ньому. Зібрався натовп, за неперевіреними даними у 40 тис.чоловік, куди звичайно ж було надіслано й роти штурмовиків. Вони йшли у досить чітко вишикованих лаштунках, з розгорнутими

прапорами, ротними значками, макети яких виготовив сам Гітлер. Луна далеко відносила гуркіт кованих чобіт по бруківці, який посилював дріб барабанів та грім оркестрів. Видовище було вражаючим.

Свою промову Гітлер розпочав словами, що йшли у розріз із метою організаторів мітингу. "Я прийшов сюди не протестувати проти закону про захист республіки", — заявив він, — "а щоб захистити німецький народ від злочинного уряду в Берліні". Промова була уривчастою, часом оратор переходив на вискучий фальцет, а іноді стишував голос до гучного шепоту. Його рвучкі жести намагнічували публіку. Його сталеві-голубі очі палали вогнем. Перед публікою фігурував справжній фанатик. У таких словах згадував про цей виступ на Кенігплац один з його учасників, згодом провідний діяч СА Курт Людеке. Можливо, не треба тут усе брати на віру, адже цей клевет Гітлера міг усе й гіперболізувати, але й відкидати таку характеристику зовсім також не слід. За визнанням багатьох сучасників, Гітлер справді вмів магнетично впливати на юрбу і взагалі на своїх співбесідників. Згодом з цієї тематики з'явилася ціла течія в гітлеріані, що він, мовляв, брав спеціальні уроки у екстрасенсів, лікарів тощо, а також годинами тренувався перед люстрою. Усе це й справді могло бути так. Для нас важливо зазначити факт: Гітлер дійсно майстерно міг заволодівати увагою будь-якої аудиторії.

Мітингом на Кенігплац він скористався на 100 відсотків. Саме після нього справи партії пішли вгору. Супроводжуваний загоном штурмовиків Гітлер об'їздив кілька міст, організовував мітинги і сам виступав на них, влаштовував бешкети, зривав збори комуністів, інших опозиційних нацизмові угруповань. Спільно з Ремом готував демонстративний похід на Берлін. Але військовий зверхник Баварії генерал Лоссов заборонив цей воєнізований марш і не дозволив військам рейхсверу брати участь у заходах штурмовиків.

Тим часом зміцнювалися й позиції центральної влади. У серпні 1923 р. канцлером Веймарської республіки став Густав Штреземан. Ситуація почала дещо стабілізуватися. Шанси як правих, так і лівих екстремістів дещо підупали. Владі вдалося вгамувати пристрасті в Тюрингії та Саксонії, де виникали "радянські" республіки, при-

душити повстання в Гамбурзі, головним інспіратором якого був, як відомо, Карл Радек, спеціально для цього відряджений до Німеччини Виконавчим комітетом Комуністичного інтернаціоналу (ВККІ). Але якщо по всій країні проходили мітинги лівих екстремістів, то в Баварії спокій порушували праві, та й уряд там був набагато поміркованішим, ніж у Берліні.

Наприкінці вересня у зв'язку з пам'ятними днями композитора Вагнера, якому Гітлер уклонявся, його запросили до маєтка, що належав родині великого майстра. Там він мав зустріч із сином композитора Зігфрідом, іншими членами родини, а також зятем композитора англійським політологом, публіцистом і відомою у вищих колах Британії людиною Хоустоном Стюардом Чемберленом, затятим пропагандистом пангерманістських ідей, хоч і походив він із родини британського адмірала. Із вуст Чемберлена Гітлер почув слова, що зміцнили його віру в своє покликання. С. Чемберлен назвав його месією, покликаним богом врятувати велич німецької раси. Гітлер щиро повірив у це, тим більше, що він і сам був приблизно такої ж думки про себе. Як і його італійський кумир Муссоліні, Гітлер вважав себе майже надлюдиною і йому вдавалося переконувати в цьому навіть людей з найближчого оточення. Так поступово Гітлер перетворювався спочатку на символ партії, а згодом і на символ нації. Але усе йшло своєю дорогою.

Час випробування настав у листопаді, коли нацисти зважилися продемонструвати свою силу, а якщо вдасться, то й захопити владу у Мюнхені. Гітлерівський путч давно вже став хрестоматійною подією, тому зупинимось лише на декількох деталях, що були спотворені або замовчувані в радянській історіографії. Увечері 8 листопада генеральний комісар Баварії Густав фон Кар проводив збори 3 тис. державних службовців у великому залі "Бюргербраукеллер", щоб заручитися підтримкою своїх дій, спрямованих на посилення конфрації з Берліном, і досягти ще більшої автономії для Баварії.

За двадцять хвилин від початку доповіді Кара до залу увірвалася група озброєних коричневосорочечників. Очолював групу Герінг. Скориставшись метушною, Гіт-

лер вискочив на стілець, стрельнув з пістолета у стелю і прогорлав: "Національна революція почалася. Зал оточено... Ніхто не вийде звідси без мого дозволу... Баварський і республіканський уряди повалено... Війська під прапорами зі свастикою прямують до центра міста..." Гітлер видавав бажане за дійсне. Людендорф, якого він проголосив канцлером нового уряду, взагалі про це не мав жодної гадки. Все походило на оперету і на фарс, але зброя в руках штурмовиків була реальним фактом. Кар, Лоссов і начальник поліції Сейссер були інтерновані в бічній кімнаті під охороною тих же штурмовиків.

У розпалі усіх цих подій хтось привів до пивниці Людендорфа. Той домігся, щоб заарештованих зверхників Баварії було звільнено. Лоссов негайно зв'язався з Сектом і той дав наказ рішуче придушити заколот. Наступного ранку, 9 листопада, в річницю 18 брюмера 1799 р. Наполеона Бонапарта, колона з кількох тисяч людей рушила від пивниці "Бюргербраукеллер", що була на південному березі річки Ісар, до мосту Людвіга, щоб перейти на північний берег і прямувати в центр міста. Але на мосту шлях їм перепинила вишикована в кілька рядів озброєна поліція. Спроби Герінга умовити офіцера, що командував загоном, пропустити колону через міст результату не дали. Тоді колона звернула з Марієнплац у вузьку вулицю Резіденцштрассе, що вела до Одеонплац. Але вулицю перекрили озброєні карабінами поліцаї. Перевага штурмовиків таким чином була нейтралізована. Коли хтось зненацька вистрелив, кордон поліції дав залп. Путч, який фактично зазнав поразки ще напередодні 8 листопада, завершився нічим.

Здавалось би, кар'єра Гітлера на цьому мала закінчитися. Але він узяв реванш у квітні наступного року, коли відбувся суд. Офіційні власті й монархісти прагнули не допустити особливого розголосу справи, адже вони фактично спровокували виступ нацистів, Гітлер же навпаки прагнув до якнайширшого публіситі. І цього разу він виграв, одразу перетворившись з провінційного дрібного політикана на відомого майже усій країні героя-борця за національні інтереси. Його промова на суді, вдало побудована на спекулятивних гаслах, дістала схвалення навіть у вищих військових колах. Гітлер

вийшов на політичну арену Веймарської республіки. Путч зробив свою справу.

За вироком суду він одержав п'ять років, але через 9 місяців його було звільнено. Боротьба тривала.

Навесні 1924 р. було прийнято план Дауеса, американського банкіра, за яким з допомогою іноземного капіталу почалася економічна стабілізація в німецькій промисловості. Виплата репараційних платежів нормалізувалася. Франція втратила контроль над репараційною політикою, конфронтація вщухла. На початку 1929 р. план Дауеса було замінено на план Юнга, за яким Берлін залишили останні контрольні органи союзників. Здавалося, справа остаточно поліпшилася, Німеччина прямувала до проспериті. 1930 р. війська Антанти фактично звільнили всю Рейнську область, 1931 р. було прийнято мораторій Гувера, за яким відмінялися всі платежі по міжнародним боргам, а конференція в Лозанні 1932 року взагалі скасувала репараційні платежі. Задля проформи було встановлено останній платіж у 3 млрд. марок, але всі добре знали, що його ніхто не сплачуватиме.

Проте всі ці заходи не змогли зупинити кризи. На її тлі почалося нове відродження нацистської партії. Якщо на першому етапі головними її спонсорами виступали могутні концерни Ф.Тіссена, С.Стіннеса, а також такі промисловці як А.Рехберг та А.Ростерг, то наприкінці 20-х років роль посередника між наці й промисловим капіталом узяли на себе А.Гугенберг, Я.Шахт та ін. 11 жовтня 1931 р. в курортному містечку Гарцбург відбулася зустріч Гітлера з керівниками "сталевого шолому", лідерами паннімецького союзу, представниками вищого генералітету, були там і деякі князі. Гітлеру хоч і не вдалося завоювати на свій бік усіх можливо-владців, але ж нарешті вони відкрили його для себе. 27 січня 1932 р. на зустрічі в Дюссельдорфі вибір було зроблено. Тіссен зумів подати Гітлера як потенційного рятівника нації, а промова Гітлера викликала у конференції стриманих промисловців, яких мало чим і мало хто міг здивувати, досить тривалі оплески. Усе це відбувалося напередодні виборів 1932 р. Фюреру вдалося прорвати фронт великих промисловців на цій та інших зустрічах і домогтися їхньої підтримки. У перего-

ворах про співробітництво наці й промислово-фінансової олігархії брав участь не лише Гітлер. Поруч з ним були Герінг, Рем, майбутній міністр преси Дітріх, ряд інших нацистських бонз.

На червневих виборах 1932 р. нацистська партія збрала 13,7 млн. голосів виборців, або 37% усіх поданих голосів. Це була тріумфальна перемога для партії, про яку ще 1928 р. мало хто знав за межами Баварії. Але на виборах, що відбулися 6 листопада того ж року, наці вже втратили 2 млн. голосів, тоді як комуністи набрали їх 6 млн. У своєму щоденнику "Від "Кайзергофа" до імперської канцелярії" Геббельс згадував: "В берлінській обласній організації пригнічений настрої... багато хто у відчаї"... "Настрої у партії поступився місцем відвертій депресії... Повсюдно виникають суперечки, сварки й неприємності (7 — 10 листопада). В організації панує тяжка депресія. У всіх настрої пригнічений... Ми всі дуже пригноблені... існує небезпека розвалу усїєї партії... Фюрер годинами ходить по кімнаті готелю вперед і назад. Потім він зупиняється й говорить: "Якщо партія розвалиться, то я за три хвилини покладу край усьому з допомогою пістолета" (8 грудня 1932 р.). Нацистська партія перебувала на межі краху [47. 170]. Але так було лише наприкінці 1932 р. Січень приніс нові шанси. Багатобічні консультації Гітлера з представниками різних промислових, політичних і військових груп завершилися тим, що вранці 30 січня 1933 р. командуючий рейхсвером фельдмаршал В. фон Бломберг у присутності свого начальника штабу В. фон Рейхенау звернувся до ад'ютанта (сина) президента Оскара фон Гінденбурга, також прихильника нацистів, з проханням про аудієнцію у президента. Бломберг переконав старого фельдмаршала, що Гітлер — єдиний варіант на посаду канцлера. Гінденбург погодився, але з однією умовою, що віце-канцлером буде Ф. фон Папен і саме він буде доповідати президентові про всі урядові справи. Старому фельдмаршалу був недовподобі колишній ефрейтор баварського полку.

4. Ефрейтор і генерали

Вище вже йшлося, що з самого початку своєї політичної діяльності Гітлер був тісно пов'язаний з рейхс-

вером. Це зрозуміло, адже цю діяльність він розпочав ще тоді, як був ефрейтором Баварського полку. І перші фінанси на газету, і першу матеріальну підтримку партії Гітлер також зміг забезпечити насамперед з боку мюнхенської залоги завдяки Рему й генералу фон Еппу. Далі стосунки зіпсувалися. Після путчу прірва між нацистською партією й військовим відомством поглиблювалася. 1927 р. було навіть заборонено приймати членів НСДАП і штурмових загонів на дійсну військову службу¹. А військовим заборонялося вступати до нацистської партії, як, власне, й до інших політичних організацій. 1929 р. Гітлер робить рішучі кроки до зближення з командуванням рейхсверу. Справа в тім, що стосунки між ним і командуючим загонами СА Пфайффером фон Заломоном, як і з Грегором Штрассером, дедалі ускладнювалися. Обое вони вважали головною силою партії штурмові загопи, де вони користувалися негодільним авторитетом. Гітлер же не міг терпіти жодної конкуренції. 15 березня Гітлер виступив з промовою, цілком присвяченою співробітництву між партією і рейхсвером. Того ж дня Штрассер, тоді офіційний наці-2, виступив з різкою антигенеральською промовою, закликавши нацистів притягти генералів до відповідальності і навіть потягти їх "на шибеницю". Це не могло сподобатися Гітлеру. У травні між фюрером і обома братами Г. й О. Штрассерами відбулася відверта розмова. Зрештою Отто Штрассер, прихильник радикальних "соціалістичних" реформ, змушений був піти з партії.

Коли в серпні 1930 р. один із загонів відмовився нести охорону партійного мітинга в Спорт-паласті, висунувши вимогу, щоб партія платила їм за службу, стежки Гітлера й командування СА розійшлися. Бунт штурмовиків завершився їх нападом на охорону СС і окружне управління НСДАП. Такого Гітлер потерпіти не міг. Золомон, що викликав особливе незадоволення генералів, був усунутий від командування СА, дедалі більшої сили набирали загопи СС, якими командував сліпо відданий Гітлеру, колишній сільський вчитель Г. Гімлер.

¹ Нагадаємо, що за Версальським договором термін служби офіцерів було встановлено 25 років, солдатам 12. Кількість рейхсверу не мала перевищувати 100 тисяч чоловік.

Після того як на вересневих виборах 1930 р. НСДАП заявила про себе як про загальнонімецьку політичну силу й забезпечила собі солідну фракцію в рейхстазі, почався процес форсованого зближення Гітлера з генералітетом. Слід тут зауважити, що на початку 1930-х рр. там уже не панували старопруські традиції. Чимало генералів походило з Баварії, а ще більше із з'єднаних юнкерсько-пруських і буржуазних прошарків. При чому наприкінці 1930-х років представників буржуазного класу у вищому генеральському ешелоні було вже більше, ніж дворянського. Цьому, зрозуміло, сприяла й відмова від престолу останнього імператора, але насамперед це був вибір головнокомандуючого — Адольфа Гітлера.

Багато що залежало від тих змін, які відбулися у Веймарській республіці, і від Версальського договору. Офіцерство не сприймало ані соціал-демократів при владі, ані капітуляції Версаля. Як тільки в країні з'явилися націонал-соціалісти, пише Г. Гудеріан, молодь офіцерського корпусу відразу ж зайнялася полум'ям патріотизму... Не дивно, що як тільки почалося озброєння країни, його одразу зустріли схвально, оскільки воно обіцяло відродження німецької армії. Вплив націонал-соціалістичної партії Німеччини посилювався ще й тому, що Гітлер по-дружньому поводив себе по відношенню до армії [32. 455].

Уже 1931 р. навіть Сект, що давав команду розігнати учасників листопадового путчу, вважав, що порятунок Німеччини слід шукати спільно з нацистською партією. Сект і генерал фон дер Гольц були присутні на гарцбурзьких переговорах з Гітлером. Після виборів 1932 р. настав момент вирішального вибору. На заваді повного альянсу тієї частини генералітету, що робила ставку на Гітлера, стояв кабінет генерала Курта фон Шлейхера, що очолив уряд влітку 1932 р. Гітлер і тут виявився здібним інтриганом. Він переконав Шлейхера в тому, що для стабілізації становища той мусить піти у відставку. І Шлейхер капітулював, але капітулював він лише після того, коли зрозумів, що Бломберг і тодішній командуючий рейхсвером генерал Гаммерштейн підтримують Гітлера. Та й сам Шлейхер, переобтяжений відповідальністю, вважав за найкраще передати владу Гітлеру.

28 січня 1933 р. Шлейхер вручив Гінденбургу свою відставку, а 30 січня Гінденбург вітав нового канцлера. Остаточна церемонія призначення в присутності найвищого генералітету відбулася 21 березня, коли фельдмаршал-президент в гарнізонній церкві Потсдаму, де поховано прах Фрідріха II, прочитав декларацію, якою підтвердив, що новий канцлер користується його повною довірою. Ще через два місяці Гітлер говорив перед ветеранами "Сталевого шолому": "Усі ми чудово розуміли, що якби армія... не стояла на нашому боці, то ми б не були тут" [8]. На призначення Гітлера канцлером було поставлено печатку схвалення армії, писав англійський історик Гордон Крейг [19. 467].

Перша офіційна зустріч Гітлера з генералітетом відбулася 3 лютого в одній з вілл, що належала рейхсверу. Його головком генерал Курт фон Гаммерштейн-Екворт запросив на обід Гітлера, щоб представити йому вищих чинів сухопутних військ і ВПК. Мабуть саме тоді Гітлер вперше побачив таку кількість срібла на погонах і стільки традиційних моноклів у очах, уставлених на нього. Обід був довгий і завершився майже повним взаємним задоволенням. 30 лютого Гітлер зібрав представників військово-промислового комплексу. Це були ті самі особи — Крупп, Шніцлер, Феглер, Шахт, Кауерт та ін. Гітлер виклав програму розбудови армії і військової індустрії, і тут він зустрів повну підтримку. Після цих двох зустрічей Німеччина почала переозброюватися. Таким чином, курс нового уряду визначився вже в перші тридцять днів перебування при владі нового канцлера [47. 171].

Цей курс було закріплено під час квітневих маневрів у Східній Пруссії 1934 р., куди Гітлер рушив у супроводі Бломберга, Фріча, котрий прийшов на зміну Гаммерштейну, і адмірала Редера на кішеньковому лінкорі "Дойчланд". Упродовж нетривалої подорожі від Кіля до Кенігсберга між цими чотирма відбулися надзвичайно важливі політичні переговори про майбутнє Німеччини, оскільки здоров'я президента значно погіршилося. Завершувався біологічний цикл. Саме тут було досягнуто угоди, що для забезпечення подальшої підтримки рейхсверу Гітлер повинен вгамувати штурмовиків, які надто вже рвалися до влади й подекуди про "другу революцію". На тому й вдарили по руках. Командування

штурмових загонів, що налічували понад 3 млн. бійців, надто вже турбувало стотисячний рейхсвер. Рем і Йогс командири вважали, що саме на базі СА має створюватися нова армія. Проте це не влаштувало ані президента, ані генералів. Доля керівництва СА була вирішена.

Про "путч" штурмовиків написано дуже багато як апологетичною пресою, що зображує Гітлера героєм, який з пістолетом у руках вривався до готельних номерів, де з коханками після перепою ночували викликані на наради командири, так і антинацистською, що подекуди оцінює його як "другу революцію". Насправді ніякої другої революції не було, бо не було й першої. Керівництво СА з підозрою ставилося до контактів Гітлера з генералами, інстинктивно відчуваючи, що тут захований їхній кінець. І вони вирішили, як свого часу стара гвардія робітничої партії, повернути Гітлера назад до себе. Але за глибиною підступності й готовності поновлювати своє оточення Гітлерові ще треба пошукати аналогів у історії. Хіба що в цьому йому міг дорівняти Сталін.

На початку червня Гітлер умовив Рема розпустити СА "на канікули". Остаточо графік ліквідації командування СА було розроблено між 21 і 25 червня на нарадах Гітлера, Бломберга, Фріча. В той час як штурмовиків було відправлено у відпустки, в рейхсвері їх відмінили, а в казармах ввели повну бойову готовність. Вранці-раненько 30 червня в кількох містах, куди було зібрано командирів штурмових загонів, почалася розправа. У Віссее есесівські загопи очолював сам Гітлер, у Берліні — Герінг, інші бонзи очолювали есесівські загопи, що брали серед ночі штурмовиків у Гамбурзі, Бремені, інших містах. Ніхто ніколи не бачив списків приречених на розстріл, які ретельно вів Гімmlер і звіряв при виконанні вироків. Спочатку до них було внесено лише керівників загонів СА, згодом туди потрапили й лідери опозиційних партій та угруповань. Скориставшись моментом, Гітлер віддячив за розгон листопадового путчу і Г. Кару, і генералу Лоссову, разом з ними "в розход" пішли Шлейхер і його найближчий помічник генерал Бредов. Коли розстрілювали Рема та його начальника штабу Карла Ернста, обидва вони присягалися у вір-

ності фюреру. Тієї ж кривавої "ночі довгих ножів", що проходила під кодовою назвою "операція колібрі", знайшли свою смерть і ті штурмовики, що забезпечували підпал рейхстагу. Всього за неповними даними було знищено близько 200 чоловік, але ця цифра надто сумнівна. Нишком есесівці вбивали і своїх суперників, врываючись серед ночі до квартир коханок, і так аби кого, хто необережно траплявся під гарячу руку.

1 серпня помер престарілий 87-річний Гінденбург. Того ж дня, спираючись на підтримку військового міністерства і командування армії, Гітлер проголосив себе фюрером і рейхсканцлером, а також головнокомандуючим збройними силами. Генерал Рейхенау негайно вніс до тексту присяги поправку. Відтоді кожен солдат мав урочисто складати клятву: "Я присягаюся перед господом богом..., що буду покірливо підкорятися фюреру німецького рейху й народу Адольфу Гітлеру..." [25. 234 — 235].

На підтримку волі генералів було проведено референдум з відкритим голосуванням. У ньому взяло участь 95% виборців, 88,9% проголосували ствердно, вони визнали владу фюрера. Але 4,5 млн. виборців усе ж знайшли в собі мужність проголосувати проти, хоч кожному це погрожувало внесенням до проскрипційних списків. Але й тут Гітлер пішов далі своїх вчителів-генералів. Невдовзі дістали відставку Бломберг, Фріч, Бек і ряд інших, котрі ще наважувалися суперечити фюреру, а їхнє місце посіли ті, хто беззаперечно виконував накази головнокомандуючого, невдовзі й сам рейхсвер було перейменовано у вермахт. 16 березня 1935 р., всупереч статті 173 Версальського договору, рейхстаг затвердив закон про будівництво вермахту — тобто збройних сил, що склалися з трьох родів військ — армії, авіації та флоту. Цим законом було введено також загальну військову повинність. Над світом здійснювалася заграва нової війни.

5. Від Рейну до Влтави

Усе йшло гаразд. Смерть Гінденбурга і остаточне захоплення Гітлером усієї влади в Рейху надавало реальну можливість відійти від виконання обмежуючих параграфів Версальського договору і розпочати здійс-

нення програми реваншу. Прийняття законів про органічну побудову економіки та примусову картелізацію дрібних підприємств, затвердження чотирьохрічного плану, введення жорсткого державного контролю за виробництвом і постачанням сільськогосподарських продуктів — усе це сприяло перебудові економіки на війнній рейки і переходу до масового виробництва всіх видів продукції, необхідної для забезпечення масової армії.

1935 рік став переходом до перебудови армії і флоту, особливо після прийняття законів про загальну військову повинність. За згодою Англії Німеччина приступила до перебудови флоту. Було закладено чимало великих надводних і підводних човнів, розгорнуто спорудження літаків, танків, великих артилерійських калібрів, бронетранспортерів тощо.

Шоковий стан викликало в Німеччині підписання в травні 1935 р. радянсько-французького договору про взаємну допомогу, а також договору між СРСР і Чехословацькою республікою. Гітлер і його емісар Ріббентроп неодноразово стверджували, що наступні кроки німецької дипломатії були викликані саме цими актами. Німеччина, Італія і Японія уклали між собою договір, що зрештою дістав назву "антикомінтернівського пакту". Спочатку в листопаді 1936 р. його підписали між собою Німеччина й Японія, а 1937 р. до нього приєдналася й Італія.

Першим найважливішим агресивним актом Гітлера було введення німецьких військ в демілітаризовану 100-кілометрову зону вздовж Рейну, де німецькі війська не мали права дислокуватися, і де не могло бути жодних укріплень. Цей незахищений західний кордон у будь-який момент міг перекреслити усі мілітаристські плани Гітлера, якщо б французи, як це вже одного разу було 1923 р., вирішили знову ввести в цю зону свої війська.

Формальним приводом для введення на береги Рейну трьох німецьких батальйонів, які до того ж мали наказ у разі негативної реакції з боку Франції негайно забиратися назад, було використано ратифікацію радянсько-французького договору 27 лютого 1936 р. 1 березня Бломберг одержав наказ, а вже наступного дня батальйони вирушили на Аахен, Саарбрюккен і Трір. За

мирними договорами Франція й Англія мусили негайно військовою силою перешкодити просуванню німецьких військ на захід. Але цього не було зроблено. Ремілітаризація Рейнської зони поклала початок подальшим агресивним акціям Гітлера, які також залишалися безкарними.

Коли на світанку 7 березня 1936 р. німецькі війська перетинали Рейн, один лише Гітлер був переконаний в тому, що Франція не пошле свої війська до Рейнської зони. Побожування генералів були цілком обгрунтовані — у розпорядженні вермахту на той час було лише три дивізії, та й ті були озброєні тільки крісами, без танків, без гармат. Зрозуміло, що вони не змогли б протистояти французькій армії, якби вона рушила до Рейну з заходу. Принагідно зауважимо тут, що генерал Гамелен дав команду розташувати 13 дивізій поближче до лінії Мажино. Дізнавшись про це, німецькі генерали запанікували і були близькі до розпачу. Але французькі дивізії далі лінії Мажино не пішли [70. I, 339].

Як завжди у подальших своїх діях Гітлер вдавався до облуди. Як відзначав у своєму щоденнику У.Шірер, у виступі в рейхстагу Гітлер клявся, що ніколи в подальшому він не вдаватиметься до застосування сили, щоб відновити честь німецького народу. В майбутньому, наголошував фюрер, він більше ніж будь-коли прагнучиме до взаєморозуміння з європейськими народами, особливо з західними сусідами. У Німеччині немає жодних територіальних претензій до Європи і Німеччина ніколи не порушить миру [57. 48 — 50].

Набагато пізніше, 1942 р., згадуючи ті дні, Гітлер говорив, що якби не він, а хтось інший стояв на чолі рейху, то в нього б здали нерви... Справу ж врятувала лише його непохитна воля, впертість і дивовижна самовпевненість [70. I, 333]. Але одна з наближених до Гітлера осіб Шпеер, згадував, що у ті дні Гітлер був надто знервований і що ця його знервованість передавалася усім пасажирам спецпоїзду, в якому Гітлер вирушив до Мюнхена. Фюрер заспокоївся лише тоді, коли до його салону занесли телеграму, що Британія не має наміру виступати на підтримку Франції. Це означало, що усе йшло як треба [62.72].

Окупація Рейнської зони, за висновком Дж.Емерсона, відкрила Гітлеру шлях до подальшої агресії. Реакція західних держав на цю подію, як і у випадку з японською агресією проти Маньчжурії, довела, що демократії не мали жодного бажання застосовувати збройну силу. Хоч як Гітлер силкувався подати цю акцію як внутрішню справу Німеччини, все ж вона була порушенням Версальського договору і принципів міжнародної безпеки, а Англія і Франція, потураючи Гітлеру, з одного боку виявили свою слабкість перед ним, а з іншого, втратили авторитет в очах світової громадськості [27. 222 — 223, 245 — 247].

Нещадно блефуючи, Гітлер виграв цю гру. Згодом він говорив, що якби французи рушили на Рейн, німцям довелося б, затиснувши хвоста межі ніг, забиратися геть, оскільки ні зброї, ні ресурсів для збройного конфлікту з великими державами у Німеччини 1936 р. не було.

У березні 1936 р., пише Шіпер, Англія і Франція втратили останній шанс, не розв'язуючи великої війни, зупинити мілітаризацію й агресивність тоталітарної Німеччини й привести до краху нацистський режим [60. 41].

Солідарність режимів Гітлера й Муссоліні з генералом-заколотником Франсіско Франко влаштувала обидві сторони. Англія і Франція більше побоювалися ліво-демократичного уряду народного фронту, аніж генеральської диктатури в Іспанії. Активна допомога урядам Негріна й Кабальєро з боку Комінтерну, СРСР, комуністичних, соціалістичних, робітничих партій ще більше посилювали стривоженість правлячих кіл західних держав.

Запропонована британським міністром Іденом програма "невтручання" була схвалена всіма сторонами. Угоду про невтручання підписали 27 держав. Пропонуючи умови угоди, Іден, зокрема, підкреслював, що до невтручання Європу кличе попередній досвід — втручання у внутрішні справи Росії в роки громадянської війни, мовляв, закінчилося повним провалом, тому Іспанія має розв'язувати свої проблеми сама. Однак ембарго на ввезення до країни зброї порушувалося як при-

хильниками Франко, так і союзниками уряду народного фронту.

Отже наступним кроком Гітлера була підтримка заколотницького уряду генерала Ф.Франко.

Спільні дії в Іспанії стали важливим етапом на шляху зближення Гітлера і Муссоліні. Саме після Іспанії в умовах повної поразки політики санкцій (тобто політики невтручання) й було вироблено спільну концепцію зовнішньої агресії нацистського й фашистського режимів обох диктаторів [38. 218].

Зрештою пряме втручання у воєнні дії Німеччини й Італії, з одного боку, а СРСР — з другого, призвело до провалу цієї політики і поразки Іспанської республіки. Сталін не міг і не дуже прагнув протистояти об'єднаним зусиллям фашистських держав і "нейтралів". Гітлер одержав ще одну перемогу, цього разу вже узявши участь у кривавому конфлікті. Проба сил між двома диктаторами відбулася. Результат був не на користь Сталіна. І він вирішив шукати миру з Німеччиною.

Якщо підписанням радянсько-французького договору Сталін обіграв Гітлера у першому геймі, то другий було ним програно "чисто". Подачі з боку Гітлера набирали дедалі більшої сили. Розгром командування Червоної армії поставив її за межі конкуренції. Даючи розпорядження про фабрикацію фальшивок проти Тухачевського та інших вищих військових керівників СРСР, Гітлер ніколи не міг сподіватися на такий приголомшуючий успіх. Тепер він міг приступити до втілення в життя своєї одвічної мрії — з'єднати два Рейха в один. На черзі була Австрія.

В історіографії міжнародних відносин переддня другої світової війни чільне місце посідають дві широко-масштабні проблеми — мюнхенська змова, тобто капітуляція Чемберлена й Даладьє у Мюнхені перед Гітлером, що завершилася відчленуванням від Чехословаччини Судетської землі, і радянсько-німецький пакт про ненапад, що дав Гітлеру зелене світло для початку агресії проти Польщі. Аншлюс Австрії ж опинився в тіні цих подій.

Напередодні 50-ліття аншлюсу в Австрії вийшла в світ низка книжок, в яких було спростовано широкорозповсюджене твердження, що винуватцем цього акту був

австрійський канцлер Шушніг, оскільки оголошення ним свого наміру провести 13 березня 1938 р. плебісцит підштовхнуло, мовляв, Гітлера до рішучих дій і він спрямував німецькі війська до Австрії.

Насправді ж ще за рік до того як Гітлер викликав до себе Шушніга і ультимативно поставив вимогу про введення до уряду представників нацистської партії, генерали вермахту, за вказівкою фюрера, розробили детальний план поглинення Австрії під кодовою назвою "операція Отто". 24 червня 1937 р. німецький міністр Бломберг завершив розробку узгодженого стратегічного плану, що передбачав війну на два фронти: проти Франції на заході ("Рот"), Чехословаччини — на південному сході ("Грюн"), а також проти Австрії (усе той же план "Отто"). При цьому німецькі генерали виходили з того, що Польща й Литва займуть нейтральну позицію, а Югославія й Італія солідаризуються з ними [1. I, 355 — 356].

Найбільше Гітлера турбувала позиція Італії, оскільки Муссоліні побоювався, як би Гітлер не поставив вимогу повернути Німеччині південний Тіроль і території Штірії, Карінтії, Юлійської Країни та деякі інші, що відійшли до Риму за Сен-Жерменським договором. Але в ході візитів до Риму Герінга, Нейрата та й самого Гітлера ці тертя між двома диктаторами було усунуто. 6 листопада 1937 р. Італія приєдналася до антикомінтернівського пакту.

Після узгодження питання з Муссоліні Гітлер приступив до форсованої підготовки "операції Отто". 5 листопада за його участю Бломберг провів спільно з Фрічем і Редером нараду вищого генералітету, де Гітлером було викладено план захоплення нових земель силою. "Для вирішення німецького питання є тільки один шлях — шлях насилля, — просторікував фюрер, — і його можна здійснити лише з допомогою ризику". Там ішлося про одночасний удар проти Чехословаччини й Австрії і можливість створити на базі приєднаних територій ще 12 повнокровних дивізій, про поліпшення геополітичного становища Німеччини, постачання продовольства для 5 — 6 млн. німців, але жодного слова не було сказано про єдність народу, одвічне прагнення австронімців до єдиного Рейху і т.п. [1. I, 22 — 23, 370 — 376, 600].

12 лютого 1938 р. Гітлер запевняв Шушніга, що той даремно сподівається на допомогу ззовні. "Не вірте тому, що будь-хто може перешкодити цьому (аншлюсу. — А.Т.)! Італія? Про Муссоліні я не турбуюся; з Італією мене зв'язує тісна дружба. Англія? Вона не поворухне й пальцем заради Австрії... Досі я домагався усього, чого б я забажав!" [55. 14].

...На світанку 12 березня 1938 р. війська XVI корпусу під командуванням Г.Гудеріана, не зустрівши жодного опору, перейшли австрійський кордон і вдерлися в межі незалежної держави. Австрійська армія одержала з Відня наказ не чинити опору. Напередодні до столиці було закинуто літаками загопи есесівців на чолі з Гімлером та Гейдріхом. Того ж дня слідом за військами до Австрії прибув і сам фюрер. Передусім він попрямував до рідного містечка Браунау. Там в оточенні нацистських бонз він розіграв сентиментальний спектакль, проголосив одну з найрозчуленіших своїх промов про "повернення моєї рідної батьківщини в лоно німецького Рейху". Потім він виступив на багатотисячному мітингу в Лінці, де повторив ті ж пасажі. Тут його вже вітав щойно призначений канцлером Австрії Зейс-Інкварт... Приєднання Австрії висвітлило Гітлерові, що спекулюючи на загальному прагненні зберегти мир, він може багато чого досягти. Приєднання Австрії до Рейху цілком змінило карту Європи. Німеччина одержала тепер спільний кордон з Італією, Югославією та Угорщиною. Цим актом було зроблено вирішальний крок до створення "сталевого блоку" в центрі Європи, на необхідність якого у своїх геополітичних планах посилався Гітлер. Але в найгіршому становищі опинилася Чехословаччина. Тепер Чехія та й Моравія з півночі, заходу й півдня опинилися в оточенні ворожої Німеччини. Доля новоутвореного державного об'єднання була вирішена однозначно. Справа вимагала лише певного часу.

Щоб перейти до наступного етапу "вирівнювання" кордонів, Гітлер терміново заходився уніфікувати приєднані землі. Негайно з обігу було вилучено слово "Остеррайх", натомість було введено термін "Остмарка", як за часів імперії Карла Великого. 13 березня після оголошення закону про аншлюс до Австрії прибуло 16 тис. німецьких поліцаїв. Почалися масові арешти. До

в'язниць і концтаборів потрапило понад 76 тис. чоловік. Більшість із них було вивезено до концтабору "Дахау" та його філії "Маутхаузен". На третій день після окупації припинив своє існування маріонетковий уряд Зейсс-Інкварта. Сам "канцлер-на-три-дні" дістав посаду імперського намісника, але дуже швидко його замінив Йозеф Бюркель, досвідчений уніфікатор Саару. 17 березня усі державні службовці, що не були ув'язнені або увільнені з роботи (таких налічувалося понад 16 тисяч, в тому числі майже 6 тис. керівних осіб), склали присягу на вірність Гітлерові, фюреру єдиного Рейху.

Жорстокій чистці було піддано колишню австрійську армію. Тут Гітлер діяв ще більш рішуче й оперативно. Останнього військового міністра Ценера, якого президент Міклас прагнув призначити канцлером замість Шушніга, було забито. Ряд високих посадових осіб, у тому числі й фельдмаршала Янза, армійського інспектора Шилявськи було заарештовано або вивезено до Німеччини. Майже 20 генералів увільнено, третину офіцерів генерального штабу відправлено на пенсію, решту розкидали по німецьких військових частинах. Почалося масове переміщення офіцерів-німців до австрійських армійських корпусів, а австрійських — до німецьких частин і з'єднань. В обох австрійських армійських корпусах на 70 відсотків посади молодших старшин посіли німецькі унтер-офіцери. До нового місця служби на територію Німеччини було відправлено й австрійських льотчиків, а на їх місце прибули аси з люфтваффе.

Почалося відверте пограбування "рідної батьківщини фюрера". До Німеччини було вивезено з австрійських банків 91 т чистого золота і ще 185 т золота з монетного двору. Туди ж відправлено на 60 млн. шіллінгів валютних цінностей, 8 т чистого срібла та 76 тис. т в срібних монетах. Внаслідок обміну шіллінга на марку знову нажилися німецькі банкіри, так само вчинили вони й з обміном облігацій. Наприклад, шіллінг, який коштував 1,5 марки, обмінювався по курсу 1,5 шіллінга за 1 марку. Це дало можливість німцям скупити за безцінь безліч усіляких коштовностей на території Австрії, особливо антикваріат.

10 квітня на території колишньої Австрії відбувся плебісцит, що мав "підтвердити" добровільний вияв населення щодо входження до Рейху. Голосування проходило в присутності есесівських солдатів і офіцерів. Есесівці видавали бюлетені при вході до виборчих дільниць і забирали їх перед опусканням в урни, ретельно перевіряючи, які слова було підкреслено — "так", чи "ні". За таких умов треба було мати чималу мужність, щоб проголосувати проти. В результаті 4,5 млн. виборців "схвалили" визнання Гітлера своїм фюрером і возз'єднання Австрії з німецьким Рейхом. Лише 11,9 тис. виборців проголосували проти. Кожному, хто голосував "за", есесівці вручали пам'ятний значок з надписом: "Один народ, один Рейх, один фюрер". Медалька була алюмінійова, але видавалася накладом фюрера. Так він розраховувався з пограбованими громадянами своєї колишньої батьківщини.

Тепер залишалось лише "зціпити щелепи", щоб проковтнути й Чехословаччину.

Як уже згадувалося вище, мюнхенська угода посідає одне з чільних місць в історіографії передвоєнних відносин. Практично нічого нового в цій царині відкрити вже неможливо. Сталін цілком справедливо дорікав своїм союзникам Черчиллю й Рузвельту, лаконічно натякаючи, що не було б Мюнхена, то не було б і пакта про ненапад з Гітлером. Але ці афоризми — лише свідки історії, сама ж історія — це факти, факти й факти. До таких фактів насамперед слід віднести тактику Гітлера, за допомогою якої він прагнув залякати Прагу після аншлюсу Австрії і примусити її піти на поступки, а також шантажувати невідвратною війною між Німеччиною й першою ЧСР своїх західних партнерів по переговорах в Лондоні й Парижі.

Німецькі й англійські дипломатичні документи досить повно характеризують тактику Гітлера в Чехословацькому питанні. Важелем, яким вирішив скористатися Гітлер для розвалу Чехословаччини, була наявність у чехословацькому і тепер уже німецькому прикордонні близько 3,25 млн. населення німецької меншості, колишніх підданих габсбурзької імперії. Спекуляції навколо долі цієї "меншини" і переговори про надання судетським німцям автономії, або конфедеративних прав

велися між двома країнами ще з 1935 р. Тоді ж німецькі відомства розпочали таємне субсидування нацистської партії судетських німців, яку очолював Конрад Генлейн. Маючи стабільних надходжень з фатерлянду щомісячно 15 тисяч марок, лідер судетських нацистів дуже швидко нейтралізував діяльність інших партій, що функціонували на території Судетської землі.

Одразу ж після аншлюсу Австрії Гітлер викликав до себе Генлейна і мав з ним 28 березня 1938 р. тривалу розмову. Провінційний політикан був призначений особистим представником фюрера в Судетах і одержав спеціальні інструкції щодо подальшої тактики нагнітання напруженості. Деталі цієї тактики були розроблені Ріббентропом і Гессом, конкретну допомогу надавали майстри провокацій та інцидентів із спецслужб СС. Головне в цій тактиці, як визнавав згодом Генлейн, було вимагати стільки, що ніколи не могло бути задоволеним. Таким чином планувалося створити в Чехословаччині ситуацію перманентної нестабільності, що мала прогресивно нарощуватися аж до прямого втручання Німеччини з метою "запобігти виникненню громадянської війни".

Для початку в ряді німецьких міст було проведено масові демонстрації, учасники яких несли транспаранти з написами — "Одна нація, один Рейх, один фюрер". Австрійський досвід, як бачимо, використано всебічно. Диверсійні групи й озброєні екстремісти з числа судетських штурмовиків кожного разу напередодні зустрічей Гітлера з Чемберленом влаштовували криваві інциденти на чехословацько-німецькому кордоні або в прикордонних містечках. Один з таких інцидентів докладно описано в книзі англійського історика Л. Мослі¹. Надамо йому слово.

На світанку 13 вересня 1938 р. двоє чеських поліцаїв² неспішаючи проїхали на велосипедах центральною вулицею старовинного судетського містечка Егер і зупинилися біля готелю "Вікторія". Поліцаї мали санкцію прокурора, щоб провести обшук в готелі, де був розташований штаб нацистської партії судетських нім-

¹ Мосли Л. — Утраченное время. Л.; М., 1971.

² Судетським німцям заборонено було носити зброю, тому їх не призывали на службу в армію і не наймали на службу в поліцію.

ців і де, за даними військової прокуратури, було створено нелегальний склад стрілецької зброї. На вимогу поліцаїв відчинити двері з вікна другого поверху пролунали постріли і один з поліцаїв упав мертвий. Другий поліцай чимдужче побіг за підкріпленням. За певний час з готелю вийшов чоловік у зеленій сорочці зі свастикою на рукаві, підійшов до мертвого поліцає, розчепив його пасок з револьвером, закинув його на плече і повільно попрямував назад до готелю.

Тим часом із завулка виїхали чеські мотоциклісти, а за ними й панцирні машини поліції, озброєні кулеметами. Екіпажі панцерників відкрили вогонь по вікнах другого поверху. У відповідь звідти також пролунали постріли, посипалися гранати. Один мотоцикл розлетівся на друзки, а панцерник спалахнув. На підмогу прибули солдати чеської армії з мінометами й спокійно відкрили влучний вогонь по готелю. Стрілянина тривала до полудня. Лише двоє судетських німців, що засіли в будинку, залишилися живими. Один з них, Карл Герман Франк, друга після Генлейна людина в керівництві нацистської партії судетських німців, спромігся вилізити у вікно, що виходило у двір, і втік. Йому вдалося перейти кордон і доповісти Генлейну про "виконання завдання". Лідер судетських нацистів негайно зв'язався з Гітлером і поінформував його про "звір'яче вбивство" чеською поліцією "мирних беззбройних німців". Усе це відбувалося напередодні приїзду до Німеччини британського прем'єра Н. Чемберлена. За різними підрахунками, подібних інцидентів влітку 1938 р. відбулося кілька сот. Гітлер набирав козири для шантажування Чемберлена [44. 21 — 22].

Психічний наступ на лідерів західних держав і ЧСР Гітлер розгорнув ще у травні 1938 р., коли Кейтель надіслав фюреру проект директиви по виконанню операції "Грюн". Вона передбачала, по-перше, (а): нагнітання дипломатичної обстановки з тим, щоб звалити вину за початок воєнних дій на чехословацьку сторону; а, по-друге, (б): шляхом блискавичних дій після серії інцидентів, що мали б підштовхнути Німеччину до прямих акцій, і що виправдали б втручання Німеччини в очач світової думки, і дали б моральне виправдання застосуванню військових заходів.

У додатку йшлося, що пункт (б) більш прийнятний як з військової, так і з політичної точки зору [З. VII, 299 — 303].

Директива також передбачала спільні дії Угорщини й Польщі проти Чехословаччини. Російська допомога виключалася швидкістю проведення самої операції "Грюн".

Одержавши відомості про пересування німецьких військ поблизу своїх кордонів, чехословацький уряд оголосив часткову мобілізацію кількох призовних віків. Упродовж двох днів усі призвані резервісти вже несли службу в частинах, до яких вони були приписані. Гітлер дав задній хід. 23 травня чеському послові в Берліні було заявлено, що Німеччина не має жодних агресивних намірів проти його країни. Генлейну було наказано повернутися до Праги й продовжити переговори про автономію Судетів. Прагу перелякати не вдалося. Тоді Гітлер заходився до дій, що мали напустити страху на Париж і Лондон.

Подальші акції обох сторін, тобто Англії і Франції, з одного боку, Німеччини й Італії, з іншого, а також пропозиції СРСР прийти на допомогу ЧСР і їхня реальна вартість, агресивні заміри Польщі проти своєї слов'янської сусідки — усе це досить докладно описано в світовій, в тому числі й радянській, історіографії. Спільними зусиллями чехів примусили прийняти умови капітуляції і відмовитися від будь-якої думки про воєнний опір. 28 вересня, в "чорну середу", надії чехословацького народу на солідарність союзників і допомогу проти гітлерівської агресії були перекреслені. Німецькі війська окупували Судети. Розшматування сильної антинімецької держави цілком лежало на совісті Чемберлена й Даладье. Доклав до цього руку й Франклін Рузвельт.

А фюрер тріумфував. Він домігся майже неможливого. До Німеччини відійшла лівова частка чехословацького оборонного й промислового потенціалу. В тилу у німецьких військ опинилися й неприступні укріплення, споруджені по всьому периметру чехословацько-німецького кордону.

6. Ювілейні клопоти

20 квітня 1939 р. Адольфу Гітлеру виповнилося 50 років. Полудень віку фюрер зустрів у zenіті слави. Майже усе, що він замислив, збулося. До Рейху повернулися споконвічні і не дуже давні німецькі землі. Без жодного пострілу він повернув те, що було втрачено внаслідок чотирьох років жорстокої кривавої війни. В цій війні він, колишній австрійський художник-невдаха, також пролив свою кров, а тепер Велика Німеччина мала завдячувати йому своєю величчю. Але попри всі попередні успіхи задоволення не приходило. На черзі була Польща, одвічний ворог німців, жалюгідна хлюстанка, але впродовж довгих віків непереборна перепона на шляху до життєвого простору там, у далеких і невідомих йому степах понад Дніпром та Волгою. Польщу треба було знищити передусім. А там... там буде видно, кого бити наступним. Закінчувалася весна, а весна була для нього завжди періодом найбільшої активності.

І справді. Як свідчить запис у реєстраційній книзі поліцайуправління м.Мюнхена за 26 травня 1913 р. Адольф Шікльгрубер (Гітлер) — художник і письменник — оселився по вул.Шлейхеймштрассе, 34/III у кравця Поппа. Звідти й пішла його дорога по німецькому Рейху. 13 квітня 1928 р. він проголошує програму НСДАП, яка стала дороговказом до перемоги на виборах 1932 р. 5 березня 1933 р. його партія на позачергових виборах у Рейхстаг одержує 44% голосів виборців і 288 місць в законодавчому органі країни. Два роки згодом, 16 березня 1935 р., Гітлер відмовляється виконувати обмежувальні параграфи Версальського договору і вводить загальну військову повинність. Наступного року 7 березня німецькі війська займають Рейнську зону і виходять на франко-німецький кордон. 20 березня 1937 р. після підписання секретного договору з франкістською хунтою Німеччина спільно з Італією розгортає масовану допомогу путчистському режиму Франко.

Але найбільший успіх прийшов наступного року. 12 березня 1938 р. за день до проведення канцлером Шушнігом плебісциту перестає існувати незалежна Австрійська республіка, а вже у травні фюрер пред'являє ультиматум Чехословаччині, вимагаючи віддати

йому Судетську землю. Після ганебної мюнхенської змови він очікував рівно півроку. 15 березня 1939 р. престарілий безпорадний президент Еміль Гаха змушений був підписати документ про проголошення Чехії й Моравії німецьким протекторатом.

Це був драматичний поворот в історії Європи і не тільки Європи. Держава, утворена в результаті революції чеського і словацького народу і багаторічної діяльності своїх вождів Т.Масарика, Е.Бенеша, К.Крамаржа, республіка, чия конституційна роль у світі була зафіксована Паризькою мирною конференцією, перестала існувати. Відбулося це так. Опівдні 14 березня у Берліні йшов сніжок. Коли генерала Вільгельма Кейтеля викликали до імперської канцелярії, він стурбовано вивчав зведення про стан погоди. Вони не були втішними. На південь від Дрездена йшов сильний сніг, дороги промерзли, а це означало, що на них утворилася льодова кора і виникла загроза ожеледиці. У канцелярії він довідався про приїзд наступного дня до Берліна президента Е.Гахи. Кейтель полегшено зітхнув і звернувся до фюрера з проханням дозволити йому повернутися на службу, щоб попередити генеральний штаб про тимчасову відміну операції вторгнення на територію Чехословаччини.

Тоді Гітлер, зупинивши його, у відповідь заявив, що Кейтель зовсім невірно оцінив ситуацію. Хоча Гаха і одержав дозвіл прибути в Берлін, завтра о шостій годині ранку, незважаючи на результати переговорів, війська мають увійти в Чехословаччину. Перешкоди доводилося долати.

Гаха спокійно спав у своєму купе, де за ним доглядала дочка Милада. Він вважав, що оскільки кастрована після Мюнхена Чехословаччина жодної небезпеки для Німеччини не становить, то й причина його виклику до столиці Рейху мала бути незначною. Адже його уряд чітко виконує всі вказівки, що надходять з Рейху. Він заспокоївся ще більше, коли побачив на вокзалі Ангальтер почесну варту есесівців, оркестр... Почесна варта очікувала й у дворі імперської канцелярії, де його особисто зустрів Гітлер. Але підстаркуватий президент другої республіки жорстоко помилився. Далі все виглядало зовсім не так урочисто, як це одразу здалося Гасі.

Промова Гітлера була довгою і сповненою звинувачень на адресу чехів, що мали накопичитися у Гітлера ще за часів царя Гороха. Він перераховував усі інциденти, в яких вбачав неповагу до великої Німеччини, і на закінчення, розпаливши себе, різко кинув, що він наказав військам о шостій годині ранку перейти кордон і включити Чехію до складу Рейху. Від Гахи вимагалось лише одне, щоб він віддав команду військам не стріляти в німецьких солдатів. Гаха мовчки опустився на стілець і заявив, що в такому випадку всякий опір марний. Він лише зазначив, що дати таке розпорядження не зможе, оскільки з Прагою телефонний зв'язок відсутній. Тоді Герінг супроводив Гаху до переговорного пункту в рейхсканцелярії. Але тут раптом Гаха збагнув, до чого йде справа, і відмовився підписувати заяву. Ріббентроп звернувся за допомогою до Герінга. Той настирливо втовкмачував у голову літнього президента, що в разі його незгоди підписати документ на злату Прагу звалиться нищівний смертоносний вантаж його люфтваффе. Після кварти кави і сендвіча з шинкою президент здався. Він зателефонував до Праги Я.Сирови й віддав йому необхідні вказівки, а потім, повернувшись до кабінету, де його очікував Гітлер, підписав документ, що проголосив протекторат Богемії і Моравії [44. 171 — 182].

У центрі Європи припинили існування вже дві держави, на черзі була третя...

Гітлер до цього моменту дуже чітко розбирався в політичних настроях, що домінували у Франції й Англії — в цих країнах мало хто збирався воювати. Політики ж прагнули купити мир ціною інших народів. До того ж нові володарі не бажали відповідати за кривдну Версальську систему, запроваджену їхніми попередниками Д.Ллойд Джорджем і Ж.Клемансо. Після кожного територіального здобуття Гітлер не стомлювався доводити, що це вже його остання претензія і задоволення саме цієї вимоги німецького народу є запорукою миру в Європі. Цю фразеологію він засвоїв ще навесні 1935 р., коли проводився плебісцит в Саарі. Тоді він конфіденційно запевняв одного французького парламентаря, що відтепер між Німеччиною і Францією не існує жодних проблем. Коли він увів навесні 1935 р. загальну військову повинність, то знову лицемірно запевняв того ж

депутата Національних зборів, що йому відомі жахи, які несе війна, і що ніхто не може наважитися її розпочати. Після того як Франція змушена була подвоїти термін строкової служби у відповідь на розбудову німецької армії, він невтомно продовжував твердити, що головна його мета — збереження миру [50. 130 — 131].

Свій марш до Рейну Гітлер виправдовував підписанням між Францією й СРСР договору про взаємодопомогу, а аншлюс Австрії — стражданнями розірваної навпіл єдиної німецької нації. Під час зустрічей з Чемберленом в Годесбергу та Берхтесгадені напередодні підписання мюнхенської угоди він запевняв британського прем'єра в тому, що Судети — це остання земля Рейху, яка має бути повернена скривдженому фатерлянду, що без неї німці ніколи не зможуть вважати себе повноцінною нацією. Він був готовий заради цього дати будь-які гарантії недоторканості рештків Чехословаччини, але усі його запевнення були мало чого варті. Мета виправдовувала засоби.

Після 15 березня Захід уже не вірив його запевненням, та й сам Гітлер не збирався більше нікого ні в чому запевняти. Йому потрібна була Польща. А там далеко за польським кордоном стояла озброєна до зубів, як йому здавалося, хоч і послаблена завдяки страшній чистці командного складу, а все ж таки небезпечна Червона армія. Її потрібно було нейтралізувати. Починався зовсім новий етап його політики — етап безпосередньої підготовки агресії проти Польщі.

Отже протягом свого дня народження і сам фюрер, і його найближчі соратники, що прийшли привітати свого вождя, були стурбовані незвичним для них ускладненням міжнародної обстановки. Таке ускладнення вимагало конкретних нестандартних дій, а на це був здатний лише Адольф Гітлер — він був головою держави, уряду, партії, головкомандуючим, він був фюрером.

Виголошуючи свою градчанську промову з приводу "прийняття" Богемії й Моравії під протекторат Рейху, він чомусь жодним словом не обмовився про свої подальші плани. Не прохотилося навіть обвинувачень на адресу "ворожої Польщі". Можливо саме тому з румунського посольства до Форін офісу надійшла

телеграма, де зазначалося, що наступними жертвами гітлерівської агресії будуть Румунія й Угорщина [2. VI, 95]. А посол у Парижі Е.Фіппс вважав, що не пізніше червня-липня 1939 р. Гітлер розпочне війну проти Англії й Франції [2. VI, 19].

Звідки виникли ці чутки, важко сказати й тепер. В усякому разі жодних документально підтверджених даних наявності таких планів у той період у Гітлера не було. Немає й ніяких документальних свідчень, щоб підтверджували сталінську схему про каналізацію німецької агресії проти СРСР — таких планів у нього також не було, оскільки не існувало й спільного кордону. Попереду була Польща, а до воєнних дій проти інших держав вермахт просто не був готовий. Можливо, цю дезінформацію, вважає лауреат премії Пулітцера, автор найпопулярнішої на Заході біографії Гітлера Дж.Толанд, підкинули антигітлерівські змовники [65. 714].

Але якщо придивитися уважніше, то стає очевидно, що свої побудови послі виводили з першоджерела — книги Гітлера "Майн кампф". А там, як зауважує Толанд, польському питанню було приділено надто скромну увагу. Цих "унтерменшн", пише він, Гітлер тоді взагалі до уваги не брав. Він мінімізував польське питання і навіть дозволив собі підписати 1934 року пакт про ненапад з Ю.Пілсудським. Проте саме в той час Польща поступово стала перетворюватися на об'єкт прискіпливої уваги в нацистських та генеральських колах, оскільки саме її територія могла бути використаною для "удару в спину" в разі початку воєнних дій між Німеччиною і Францією.

Якраз за місяць до ювілею фюрера Польща й Данціг стали об'єктом напружених переговорів між Ріббентропом і польським послом у Берліні Ліпським. Гітлер перейшов до наступного пункту свого плану розширення території Рейху. Цьому передували не лише триумфальні фанфари після захоплення Чехословаччини. Останній день березня приніс тривожну звістку — виступаючи в палаті громад, британський прем'єр, якому мабуть вже набридли підступи Гітлера, заявив, що Англія і Франція в разі нападу на Польщу нададуть її уряду всю можливу допомогу, яку тільки будуть спроможні надати [70. I, 500]. Відповідь Гітлера була блиска-

вичною. 1 квітня він виступав у Вільгельмсгафені з нагоди спуску на воду лінкора "Тірпіц". Його промова була вкрай агресивною й погрозливою, настільки погрозливою, що сам фюрер заборонив транслювати її по радіо. Перед цим фюрер встиг розірвати англо-німецьку угоду 1935 року і віддав наказ Кейтелю приступити до складання плану "Вайс" — плану вторгнення в Польщу. На адресу Англії та її союзників Гітлер висловився однозначно: "Якщо хтось... готовий тягати каштани з вогню для цих країн, то він має бути готовий до того, що доведеться обпекти пальці" [70. I, 502]. Щоб якось розрядити обстановку, фюрер завершив свою промову глузливим жартом на адресу великої колоніальної імперії. Він навіть заявив, що Німеччина не збирається воювати ні з ким і проголосив наступний з'їзд партії з'їздом миру. Але відпочивши після поїздки до Вільгельмсгафену, він 3 квітня покликав до себе вищих воєначальників. План мав бути складений не більше ніж у п'яти примірниках.

За задумом Гітлера, уже в момент початку конфлікту Данціг оголошувався частиною Рейху, війна має обмежитися лише територією Польщі. Росія, якщо вона взагалі буде спроможна, не повинна надати Польщі допомогу. Операція "Вайс" визначалася лише попереднім заходом в системі підготовки до війни майбутньої. Тут дехто вбачав певну неузгодженість і суперечливість директив фюрера, але згодом у процесі опрацювання плану їх було усунуто. Крайня дата вірогідного нападу на Польщу також визначалася фюрером — не пізніше 1 вересня 1939 р.

Як відомо, детальний уточнений план з усіма маршрутами і графіками руху частин і з'єднань було розроблено впродовж тижня. Але між 3 і 11 квітня, коли план було затверджено, відбулося чимало важливих подій. 6 квітня Ю.Бек підписав у Лондоні договір про взаємні гарантії. Поки що він мав статус тимчасової угоди, але невдовзі трансформувався у постійний акт. Наступного дня раптом увірвався терпець у Муссоліні і він віддав наказ своїм солдатам і чорносорочечникам вторгнутися в Албанію. Плани у дуче були далекосяжні — Греція..., Югославія..., перетворення Середземного моря на внутрішнє море імперії..., але малесенька Албанія за-

ходила серйозно захищати свої гори і трохи збила пиху з легіонерів Муссоліні.

Через тиждень (15 квітня) після початку італійської агресії подав голос з-за океану президент США Рузвельт. Він звернувся з особистим листом до Гітлера і Муссоліні і запропонував їм дати гарантії усім сусіднім державам, що вони не здійнять проти них агресії принаймні протягом найближчих десяти років. Дуче у розмові з Гітлером, який прилетів до Риму "для консультацій" разом з своїми "хлопцями-кондорами", заявив, що такого листа могла написати лише людина, "вражена дитячим параліком", а Герінг, котрий теж був тут, зневажливо бідкався з приводу того, що Рузвельт слабує на "розумове розладнання". Справа в тому, що Рузвельт поставив питання руба — чи не збираються Гітлер і Муссоліні нападати ще й на Польщу, Балтійські держави, Росію, Данію, Нідерланди..., загалом перелічивши понад 30 держав [70. 505].

Цікаво зазначити, що й Москва не лишилася осторонь цих маневрів. 17 квітня повноважний представник в Берліні О.Мерекалов, зрозуміло, за дорученням Сталіна, звернувся до статс-секретаря Е.Вайцзеккера з проханням з'ясувати, якої думки на Вільгельмштрассе про радянсько-німецькі відносини. З найлюб'язнішою по-смішкою на вустах заступник Ріббентропа відповів йому, що Німеччина завжди була за розвиток дружніх (особливо комерційних) відносин з СРСР [65. 722].

Того ж дня Вайцзеккер звернувся до послів майже в усіх країнах, визначених у листі Рузвельта, з дорученням — одержати відповідь від офіційних властей, чи вважають вони, що Німеччина в будь-який спосіб їм загрожує, і чи уповноважували вони Рузвельта звертатися з такою відозвою до фюрера і дуче. З контексту телеграм послі зрозуміли, якої саме відповіді їм слід домагатися і чого від них чекає фюрер. Відповіді були однозначними. Лише Румунія та Латвія відповіли оригінально. В Бухаресті послу сказали, що уряд Рейху має ліпше знати, чи існує така загроза для Румунії, а маленька Латвія просто не змогла збагнути, чого від неї жадавав великий сусід.

Одне слово, день народження обіцяв чимало сюрпризів. Упродовж 20 квітня фюрер був надто збудже-

ний, з усього було видно, що він нервував. Заспокоєння прийшло лише тоді, коли розпочався військовий парад, а вже коли діти підбігли до фюрера, щоб виглосити на його честь величальні вірші, він розквітнув від задоволення і привітно їм посміхався у відповідь [65. 722].

Очевидець тих подій У.Шірер зазначав, що Гітлер використав свій день народження для "наймогутнішої військової демонстрації, з усіх", які йому довелося бачити. При тому всі розуміли, що вона була організована для того, щоб продемонструвати силу і здійснити тиск на Польщу, Британію і Францію, а також, певною мірою, на СРСР. Журналіст спостерігав за щасливим і натхненним обличчям фюрера, який, упродовж кількох годин стоячи в оточенні своїх бонз, вітав один полк за другим, коли вони, твердо карбуючи крок, проходили повз нього. Мабуть він вважав себе на вершині триумфу. 1939 рік був його поворотним роком. Тепер треба було діяти рішуче і сміливо, навіть якщо знадобиться певна доза ризику [59. 394 — 395].

Наступний після урочистостей тиждень пішов на роздуми і пошуки найбільш ефективної відповіді Рузвельту. Телеграми послів подали йому для цього прекрасний матеріал. Місцем проголошення промови було обрано рейхстаг. Вона широко транслювалася по радіо. 28 квітня Гітлер нарешті відверто виклав свої зовнішньополітичні цілі. Вайцзеккер спеціальною шифрованою повідомив про цю подію посла у Вашингтоні Г.Томсена. Той мав ужити всіх засобів для якнайширшого розповсюдження тексту доповіді, не зупиняючись перед будь-якими витратами. За своєю красномовністю, виверткістю, сарказмом і лицемірством вона перевершила усі попередні ескапади Гітлера. До того ж він ще ніколи не звертався до такої масової аудиторії [70. 506 — 507].

Гітлер змалював широку картину міжвоєнних відносин. Він затаврував Версальський договір, що принизив німецьку націю і прагнув поставити її на коліна. Водночас він не заперечував, що Німеччина завжди прагнула до дружби з Англією, але та ставиться до Рейху з недовірою і виступає за нову "політику оточення" проти нього. Змальовуючи польсько-німецькі відносини, він досяг вершин сарказму. Він глибоко сумував з приводу того, що польські власті відкинули його

чудові пропозиції про передачу Німеччині Данціга й польського коридора, побудову там екстериторіальної дороги. Натомість, скаржився фюрер, Польща під тиском брехливої міжнародної кампанії віддає перевагу мобілізації військ, у той час як Німеччина не призвала жодного солдата і не має проти Польщі ажніякісінських агресивних планів. Ніби мимохідь фюрер оголосив, що він розірвав англо-німецьку морську угоду і німецько-польський пакт про ненапад, у зв'язку з тим, що Польща першою порушила його, підписавши з Англією договір, який за певних умов примусить її вдатися до воєнних дій проти Німеччини. Тут же він запропонував укласти нові договори, наперед знаючи, що ніхто на цю його вудку не клюне. Доля Чехословаччини у всіх була перед очима.

Після Польщі настала черга США. Цю частину своєї промови Гітлер побудував щось на зразок гротескної частини доповіді Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), хоча можливо, і не мав про неї докладної інформації, або ж майстерно приховував її навіть у бесіді з Г.Хільгером, про що йтиметься пізніше. Гітлер вдався до своєї рідної форми запитань і відповідей. Відповідаючи на заклик Рузвельта розв'язати усі проблеми за столом переговорів, фюрер під регіт, гучні викрики "своїх депутатів" висміяв Лігу націй, наголосивши, що США були першою державою, яка покинула її, а Німеччина зробила це лише після багатьох років безплідного перебування в ній. Далі він нагадав президенту, що його країна здобула незалежність зовсім не за столом переговорів, а у жорстоких війнах з Англією. Нагадав він і про війну між південними і північними штатами, про численні конфлікти США з сусідніми державами.

Далі фюрер безапеляційно заявив, що Данціг взагалі не може бути предметом суперечок. Справа ж полягає у необхідності розширення життєвого простору Німеччини на сході, щоб згодом остаточно покінчити з проблемами на заході. А для цього в ході війни Німеччина відчуватиме потребу в харчових запасах і робочій силі сходу. Фюрер нічого не приховував із своєї подальшої політики. Він ішов напролом. З металом у голосі він залякував депутатів рейхстагу, що не може очікувати повторення чехословацьких подій. Тепер усе вирішу-

ватиме війна і Польщу буде атаковано при найпершій можливості. Фюрер увійшов у раж, він розпалився до краю і закликав принагідних депутатів поставити на карту усе..., спалити мости, оскільки йдеться про те, бути чи не бути 80-мільйонному німецькому народові... Далі Гітлер пообіцяв, що війна з Англією і Францією буде війною не на життя, а на смерть.

Зачитавши список перелічених у листі Рузвельта держав, при цьому майстерно опустивши Польщу, фюрер запевнив своїх слухачів, що він доклав чимало зусиль аби з'ясувати, чи ж справді ці держави вважають, що їм загрожує війна, і чи вони зверталися до Рузвельта про заступництво, і чи заручився він їхньою згодою на це. В усіх випадках, тріумфально проголосив Гітлер, відповідь була негативною. Зал при цих словах спалахнув оплесками і голосним сміхом. Потім промовець запевнив американського президента, що не має жодних намірів нападати ані на Сполучені Штати, ані на будь-яку іншу державу Західної півкулі. Цю фразу зал зустрів тупітом чобіт і таким ревом, що міг викликати кольки навіть у людини, яка ніколи в житті не посміхнулася. Але Гітлер стояв на трибуні незворушно і на його обличчі не ворухнулася жодна м'язя.

На закінчення фюрер нагадав американському президенту про кризу 1929 — 1933 рр., в результаті якої обидва вони прийшли до влади. Підкреслив свої заслуги в ліквідації 7-мільйонної армії безробітних у Німеччині, але забув нагадати, що Рузвельт дав роботу майже 17 мільйонам американських безробітних. Він особливо наголосив на своїй ролі в мирному об'єднанні в лоні Рейха мільйонів німців, що злидарювали й поневірялися у відірваних від Німеччини територіях. Під вигуки "Хайль!" і солдатське скандування "Хох!" фюрер із почуттям виконаного обов'язку залишив зал. Цікаво зазначити, що впродовж цієї двогодинної надто емоційної промови Гітлер і словом не омовився про СРСР і про комуністичну загрозу [69. 508 — 510].

Після розчленування Чехословаччини Гітлер розпочав шалену кампанію проти Польщі. 21 березня Ріббентроп приймав польського посла Ю.Ліпського. "Фюрер здивований ставленням Польщі", — заявив він послу, — "він стомився чекати конкретної відповіді на

прохання (! — А.Т.) щодо будівництва автостради і залізниці через "коридор" і хоче отримати позитивну відповідь стосовно Данціга. Це передумови для продовження польсько-німецької дружби". Далі після цих слів йшов ультиматум. "Єдина можливість для Польщі вижити полягає в розсудливих відносинах з Німеччиною і фюрером", — поставив крапку Ріббентроп. Він вимагав, щоб Ліпський негайно довів зміст цієї розмови і вимогу фюрера до Ю.Бека, а також повідомив міністра, що його невдовзі очікують в Берліні. Коли ж Гітлер довідався про англо-польські гарантії, він навіть запропонував Польщі воєнний союз. Справа в тому, що наприкінці березня Чемберлен виступив з ініціативою підписати чотирьохсторонню заяву — Англії, Франції, Польщі й СРСР — про гарантії Румунії [44. 211 — 212; 20. 15].

Ці свої пропозиції Гітлер оголосив лише 28 квітня 1939 р. Водночас він заявив про готовність Німеччини надати гарантії недоторканості Словаччині, Польщі й Угорщині. Відразу ж після виголошення цієї промови Гітлера Ріббентроп знову запросив Ліпського і запропонував йому повідомити свій уряд про готовність Німеччини розширити воєнне співробітництво з Польщею. Але тут же він ультимативно заявив, що будь-яка угода про співробітництво з СРСР виключає досягнення взаєморозуміння між Польщею й Німеччиною. Ріббентроп наголосив, що чутки про співробітництво між Німеччиною й СРСР безпідставні, а Німеччина в будь-якому випадку не допустить "більшовізації" Польщі [20. 15].

В особі Бека, затятого антисталініста, Гітлер знайшов сумлінного союзника, який на всілякі пропозиції Англії про співробітництво з СРСР неодмінно відповідав, що це викличе негайний збройний конфлікт між Німеччиною й Польщею, а отже втягне у воєнні дії й саму Британію [2. V, 105 — 106; VI, 71, 117]. Ще один щабель на шляху зближення з СРСР було зруйновано.

Очевидно, ця демонстрація намірів забрала у фюрера чимало сил і він відбув на відпочинок до своєї гірської резиденції Берхтесгаден у Баварських Альпах, де очікував світової реакції на викладену ним програму.

7. Шлях до партнерства

Саме з Росії й надійшла перша відповідь на цю своєрідну промову-зондаж, промову-заклик до діалогу, цю своєрідну реакцію на доповідь Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б). Кілька днів згодом у Москві було оголошено про відставку наркома закордонних справ М.Литвинова, чие ім'я впродовж кількох років було пов'язано із зусиллями, спрямованими на створення системи колективної безпеки в Європі. І хоча досвідчені політики розуміли, що за умов жорстокого сталінського тоталітарного режиму Литвинов не міг здійснювати самостійного зовнішньополітичного курсу, вони були вкрай занепокоєні тим, що його відставка відбулася саме тоді, коли Гітлер відверто заявив про свій намір перейти до агресивних дій проти Польщі. Щоправда, ніхто ще не наважувався повірити в те, що Сталін має намір докорінно змінити свій курс. Деякі побоювання з цього приводу виникли після сталінської промови на XVIII з'їзді ВКП(б) і того факту, що Литвинову там не було надано слова.

У відсутність Шуленбурга, якого послали до Ірану на урочистості з приводу коронування нового шаха, коментувати цю подію довелося повіреному в справах В.фон Тіппельскірху. З його телеграми виходило, що в дипломатичних кулуарах Москви відставка Литвинова викликала сильний подив. Згодом і Гітлер говорив, що для нього звістка про відставку Литвинова пролунала як постріл гармати. Західні дипломати, в тому числі й німецькі, виходили з того, що на першотравневому параді Литвинов стояв майже поруч зі Сталіним, здійснював активні переговори з англо-французькою делегацією і своєю поведінкою не подав навіть ледве помітного натяку на можливу відставку. Тому за єдину причину відставки наркома повірений у справах вважав несподіване особисте втручання Сталіна. Що ж до призначення наркомом Молотова, то це, на думку виконуючого обов'язки посла, могло означати лише те, що віднині Сталін має намір безпосередньо спрямовувати свою зовнішню політику. Оскільки Молотов не єврей і відомий як один із найближчих соратників та друзів Сталіна, то його призначення мало слугувати гарантією

того, що надалі зовнішня політика здійснюватиметься суворо за накресленнями Сталіна [1. VI, 346 — 347; 2. V, 359; 3. VI, 192 — 206, 418 — 420].

Звичайно, Тіппельскірх був тільки повіреним у справах. Відсутність Шуленбурга дехто оцінював навіть як намір Гітлера замінити його на цій посаді більш молодим та енергійним, відданим нацистській справі дипломатом, щоб підштовхнути, якимось Сталіна до розвитку контактів з Німеччиною. Але про це нижче, оскільки на той час це були лише припущення і здогадки. Відставка ж Литвинова стала реальним фактом і його не можна було відкидати. Фактично ж відбулося те, чого давно чекала німецька сторона. Усунувши Литвинова, Сталін руками Молотова, Деканозова, Берії, Маленкова, інших спритників НКВС приступив до вичищення литвиновських кадрів з НКЗС. Кадрові зміни в наркоматі Тіппельскірх пов'язував безпосередньо з наступними змінами в політичному курсі Кремля і серйозними суперечностями, що там через це виникли [3. VI, 418 — 420]. Коментуючи цей факт у своєму листі з далекої Персії, Шуленбург зазначав, що ці зміни були запрограмовані ще промовою Сталіна 10 березня 1939 р. У бесіді зі своїм італійським колегою Петруччі він відзначав, що СРСР уже давно очікував можливості для зближення з Німеччиною. Посол вважав за головну перешкоду на цьому шляху неприйняття Москвою офіційної ідеологічної позиції керівників Рейху [28. 136].

Підтвердження цієї думки знаходимо у Вайцзеккера. У квітні 1939 р., писав він згодом, Німеччина відверто кинула виклик Польщі і водночас почала залицяння до росіян, хоча залицяння ці, на думку статс-секретаря, були вже надто гарячковими [28. 125, 405]. Авіаційний ад'ютант Герінга в бесіді з французьким авіаційним аташе П.Стеленом розумував, що Гітлер повернув на схід, оскільки він як солдат не бере до уваги юридичні та ідеологічні міркування. А головне через те, що фюрер не вбачав принципової різниці між двома режимами. Він був переконаний, що сподівання поляків на допомогу з боку Росії марні. Боденшатц вдався до історичних аналогій. Фюрер, просторікував він далі, раніше ніколи не вважав, що зможе розв'язати проблему Австрії й

Чехословаччини без підтримки Італії, а сьогодні він абсолютно впевнений, що врегулювання німецько-польських суперечностей можливе. Було три поділи Польщі, ви побачите ще й четвертий [4. 2. XVI, 221 — 227; 46. 159; 63. 180 — 186]. Залишається тільки дивуватися, чому Боденшатц був украй відвертим у таких бесідах із Стеленом, які влаштовувала сестра Герінга, противниця негайного початку війни. Він попереджав французького аташе, що Гітлер не зупиниться на поверненні Данціга і польського коридора. Хоч він і готовий заради цього піти на ризик війни, він піде на це лише в тому випадку, коли у нього в руках будуть усі козири. Найбільше він боїться війни на два фронти. Саме тому, наголошував генерал, угода між Третім Рейхом і Радянським Союзом необхідна [63. 181]. Звертаючи увагу Стелена на те, що він зайшов занадто далеко у своїх одкровеннях, Боденшатц попередив його, що невдовзі на сході щось має відбутися [4. 2. XVI, 225 — 226].

Цікаві думки з цього приводу висловлює І. Фляйшхауер. Вона вважає, що такі відверті розмови з французьким аташе Боденшатц міг вести лише за дорученням, або, принаймні, зі згоди свого шефа Герінга, який внаслідок неприязні до Ріббентропа і безперервних суперечок з міністром закордонних справ прагнув посилити свої позиції у визначенні зовнішньополітичного курсу Третього Рейху. В такий спосіб наці-2 прагнув ще вище піднести себе в очах фюрера. З іншого боку, що надто сумнівно, вона вважає, що Герінг діяв на власний розсуд, прагнучи з'ясувати позицію Франції у майбутньому конфлікті з Польщею, який він вважав передчасним [28. 128, 129]. Різноманітні здогадки про таку поведінку Боденшатца і його діалоги з Стеленом знаходимо і в інших зарубіжних авторів. Стелен взагалі, як ельзасець, що чудово володів німецькою мовою, користувався великим довірям родини Герінга, його сестри. Як військово-повітряний аташе він мав право, щоправда за чітко визначеними маршрутами, літати на своєму тренувальному літаку. Чітко обмежені коридори польотів не заважали йому часто відхилятися від курсу і вести повітряну розвідувальну роботу. Той самий Стелен напередодні нападу на Польщу засік з повітря рух військо-

вих колон на схід до польського кордону. Вузол тут, на думку багатьох дослідників, зав'язувався надто тугий, але багато з них сходиться на тому, що наці-2 дійсно заперечував, щоб розпочинати кампанію проти Польщі восени 1939 р. Він вважав, що люфтваффе до серйозних воєнних дій на цей час ще не була готова. Через це він і доручив своїй сестрі влаштовувати на своїх раутах зустрічі Стелена з Боденшатцем [44. 225 — 226, 260 — 270, 293 — 295].

Щодо терміну нападу на Польщу, то тут Герінг нічим не ризикував, оскільки фюрер сам неодноразово говорив про крайній термін — кінець серпня — початок вересня 1939 р. Не крився він і з прагненням досягти домовленостей із Сталінім. В секреті трималася ціна, яку фюрер ладен був сплатити за нейтралітет останнього.

Навесні 1939 р. в процесі вибору майбутнього курсу Рейху співдіяли, а іноді вступали в суперечності між собою різні сили. Адже фюрера оточували не лише уніфіковані до краю невігласи, подібні до "бійців" сталінської гвардії; серед них незважаючи на відставки і усунення від активної участі в політичному житті країни багатьох представників правлячого істеблішменту часів Веймарської республіки все ж залишалася величезна кількість професійних політиків, військових, дипломатів, представників інших прошарків правлячої еліти держави, без котрих її нормальне функціонування було просто неможливе. Серед таких людей були посол у Москві Шуленбург, посол у Британії Дірксен, і насамперед Е. Вайцзеккер — заступник Ріббентропа, такого ж невігласа, як і його колега у Москві Молотов, але, на відміну від свого попередника професіонала фон Нейрата, безвідмовного виконавця волі фюрера. В цьому він також був на сто відсотків схожий на нового кремлівського наркома.

Повернувшись з Тегерана, Шуленбург відразу ж відреагував на відставку Литвинова як на рішучий поворот Сталіна від політики колективної безпеки, якою скомпрометував себе Литвинов, до пошуків взаєморозуміння з державами "вісі". Згодом ці передбачення Шуленбург-

га підтвердив його секретар Г.Херварт¹, який разом із своїм шефом перебував у Тегерані. Ми одразу зрозуміли, писав він згодом, що ця подія означала рішучий поворот, кінець колективної безпеки і загального миру, які відстоював Литвинов [73. 162]. Подібних висновків доходило в той час чимало представників істеблішменту Третього Рейху. З великим нетерпінням усі чекали сигналів із Москви, але найбільше очікував на них сам фюрер, оскільки в разі нападу Німеччини на Польщу це практично усувало небезпеку війни на два фронти за участю майже усієї Європи [28. 139]. Після цього "сигналу" Сталіна військові, політичні діячі, представники ділових кіл почали шукати шляхи досягнення взаєморозуміння з Росією. Про таку метушню зокрема представників вермахту доповідали своїм відомствам і англійський військовий аташе в Берліні, і той же Стелен.

¹ До речі Ганс Генріх Херварт фон Біттенсфельд у ті вікопомні роки хоч і посідав досить скромну посаду другого секретаря німецького посольства у Москві, був одним з найближчих співробітників Шуленбурга. Він цілком поділяв думки й погляди дипломатів старої (бісмарківської) школи — Шуленбурга і Вайцзеккера — щодо відносин із СРСР. Згодом він брав участь в опозиції гітлерівському режиму. Але, очевидно, через свій невисокий ранг не потрапив до списків тих, кого було скарано на горло, або розстріляно, після поразки змовників 20 липня 1944 р. В період активізації сталінсько-гітлерівських контактів 34-річний Херварт (в аристократичних колах московської дипломатичної колонії він мав кличку "Джонні") разом із своєю красунею дружиною, яка також поділяла його антигітлерівські погляди, перебували в центрі своєрідного молодіжного клубу, до якого входили представники майже всіх акредитованих у Москві західних посольств. На цих своєрідних раутах можна було дізнатися про все на світі — про останні плітки у столицях, у тому числі й у Москві. Але серед цих дотепних реплік між ковтоком чаю іноді "видавалася" суперсекретна інформація. "Джонні" був у особливо дружніх стосунках із співробітником американського посольства Чарлзом Боленом ("Чіпом"), якому він у тактовній ненав'язливій формі, ніби між іншим, передавав найсекретнішу інформацію про хід радянсько-німецьких переговорів, інструкції Ріббентропа, Вайцзеккера тощо. Розумний і досвідчений Болен дозовано, щоб не поставити свого інформатора під удар, передавав її в держдепартамент, а звідти вона потрапляла на стіл Ф.Рузвельту. Таким чином через цей канал президент мав найоперативнішу інформацію про радянсько-німецькі переговори. Він же першим дізнався і про підписання секретного протоколу до радянсько-німецького пакту [53. 89; 73. 205]. Херварт вважав, що перша домовленість про заборону взаємно образливої агітації в пресі Німеччини й СРСР, досягнута ще в листопаді 1938 р., коли зустрічались Шуленбург з Литвиновим, була важливою віхою на шляху зближення СРСР і Рейху. Спільно з Хільбером він дійшов висновку, що головний поштовх для зближення з Німеччиною Сталіну дала мюнхенська конференція.

А посол Франції в Німеччині Кулондр, виходячи з конкретної ситуації, що створилася на початок травня, пропонував Бонне негайно відкрити очі Сталіну щодо справжньої мети Гітлера, його дійсних замірів — узяти Росію в лещата японо-німецької воєнної машини [2. V, 594 — 595; 4. 2, XVI, 222].

Щоб з'ясувати ситуацію для себе, Гітлер одразу після одержання звістки з Москви вдався до конкретних кроків. Наразі К.Ю.Шнурре¹ було доручено прозондувати ґрунт у радянського тимчасового повіреного в справах Г.Астахова, а Ріббентроп одержав наказ викликати із Тегерана Шуленбурга в Бергхоф для консультацій. Із Москви було викликано радника посольства Густава Хільгера². 10 травня 1939 р. Гітлер мав з ним

¹ Карл Юліус Шнурре — правник за освітою — працював провідним експертом німецького МЗС з економічних проблем. Учасник першої світової війни, він працював згодом у Лондоні, Парижі, Женеві, Будапешті, Белграді. Упродовж кількох років перебував у Тегерані, де послом тоді був В.Шуленбург, якого він надзвичайно поцінував як людину й дипломата. За дорученням свого шефа міністеріаль-директора Е.Віля Шнурре розробляв і узгоджував з багатьма відомствами Рейху плани розширеного співробітництва з СРСР. Як і Шуленбург він вважав, що без радянської стратегічної сировини Німеччина воювати на заході не зможе. Спільними зусиллями прихильникам розширення радянсько-німецького економічного співробітництва вдалося переконати урядовців у необхідності продовжити ці контакти з СРСР. 19 грудня 1938 р. протокол про це було підписано. Згодом Ю.Шнурре вів інтенсивні переговори як у Берліні, так і в Москві про господарський договір, що був підписаний 19 серпня 1939 р. Цей договір став своєрідним підмурком для пакту про ненапад і наступних документів, підписаних Ріббентропом, Молотовим, Шуленбургом та ін.

² Густав Хільгер, як і посол Фрідріх Вернер фон дер Шуленбург, був професійним дипломатом і працював у німецькому посольстві в Москві ще за часів Веймарської республіки. Він також негативно ставився до нацизму, дотримувався буржуазно-ліберальних поглядів, був справжнім патріотом Німеччини. Народився 1886 р. у Москві в родині німецького фабриканта, вільно володів російською мовою, добре знав російські звичаї, культуру, літературу. Разом з Шуленбургом та групою інших дипломатів обстоював лінію на мир з СРСР, вважав для Німеччини війну з Радянським Союзом згубною. До останнього моменту прагнув відвернути її виникнення. Ризикуючи власним життям вони обидва наважилися на мужній вчинок і напередодні нападу Німеччини на СРСР попередили тодішнього радянського посла у Німеччині В.Деканозова, щоб той передав Сталіну про початок агресії 22 червня 1941 р. Але Сталін знехтував і цим попередженням, як не повірив він У.Черчиллю, Ріхарду Зорге, Шандору Радо, Л.Трепнеру, а також попередженням, що надходили до Москви з інших, як дипломатичних, так і агентурних джерел.

тривалу розмову. На цій бесіді були присутні В.Кейтель, К.Ю.Шнурре, Й.Ріббентроп, якого було терміново викликано з Мілану, а також помічник Ріббентропа В.Хевель. З викликаних на зустріч до Гітлера експертів вчасно не прибув лише посол Шуленбург. Телеграма з наказом їхати в Берлін дійшла до нього в Тегеран кружним шляхом, через Москву, а графік перельоту до Берліна було складено так, що лише 12 травня через Афіни посол дістався столиці Рейху. Але зустріч експертів на цей час уже закінчилася, а сам фюрер через день відбув з "інспекційною поїздкою" на "західний вал". А втім надамо слово самому Г.Хільгеру.

Після короткого вітання запрошених на бесіду провели у причілкові приміщення з величезним вікном, що виходило на гори. За ним одкривався розкішний альпійський ландшафт. Гітлер насамперед запитав про причини, що спонукали Сталіна дати відставку Литвинову. Хільгер, до якого звернувся фюрер, висловив свою думку з цього приводу коротко — оскільки Литвинов прагнув досягти угоди з Англією і Францією, а Сталін вважав, що ці країни мріють лише про те, щоби примусити СРСР тягати для них каштани з вогню, відставка Литвинова була неминучою. Тоді Гітлер прямо спитав Хільгера, чи переконаний він у тому, що Сталін, за певних умов, був би готовий дійти взаєморозуміння з Німеччиною. Хільгер навів відомий уривок з промови Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), що між Німеччиною і СРСР ніяких явних причин для ворогування немає. При цьому Хільгера (а також і Шнурре. — А.Т.) здивувало те, що попри детальний виклад цієї доповіді у посольській депеші і спеціальному меморандумі МЗС Гітлер і Ріббентроп були цілком ігнорантні щодо змісту доповіді Сталіна на з'їзді [24. 309]. На наш погляд, це тільки особисті враження Хільгера і Шнурре. Гітлер з Ріббентропом розіграли комедію, насправді ж, як відомо з інших джерел, нацистські бонзи мали достатню інформацію про цей виступ Сталіна.

Далі Гітлер учинив Хільгеру й Шнурре справжній допит про те, що власне уявляє собою Росія, а також її армія. Хільгер дав загальну характеристику більшовизму, небезпеки, яку він несе світові, спритно наголосивши на тому, що його можна стримувати в рамках розумних економічних і політичних угод, а також твер-

дою позицією. Він підкреслив успіхи індустріалізації СРСР, дедалі зростаючу силу сталінського репресивного режиму, вказав на величезні чистки в усіх прошарках суспільства. Особливо він наголосив на тому, що жертвами тих чисток 1930-х років стало до 80% вищих воєначальників, але це не знищило Червону армію. У своїх спогадах Хільгер наводить деталі цієї розмови, свої міркування з приводу розправи Сталіна з опозиційними течіями, відходу його від комуністичної доктрини до державницьких тенденцій і нового радянського патріотизму, до "возвеличування національних (треба думати не грузинських, а великоруських. — А.Т.) героїв, старих російських традицій" тощо. Здавалося, Гітлер дуже уважно слухав, і Хільгер був готовий розвивати свої розумування далі, але раптом фюрер розмову припинив, подякував і розпрощався з присутніми [24. 310].

Перше, про що спитав у Ріббентропа Гітлер, коли експерти пішли, чи, бува, Хільгер не став сам трохи росіянином, або не потрапив під вплив радянської пропаганди. Коли це так, то його інформація нічого не варта, в іншому ж разі йому (тобто фюреру) треба негайно піти назустріч Сталіну (дослівно сталінській мирній увертюрі), щоби якомога швидше перервати внутрішню консолідацію цього гіганта. Далі він наказав Ріббентропу надолужити згаяний час і вступити з Росією в безпосередній контакт [65. 727; 28. 149]. Цим фюрер і обмежився в розмові зі своїм міністром. Отже, вирушаючи у поїздку по "непрístupному західному валу із сталі і заліза"¹ він мав надію, що там, при вигляді "могутніх укріплень", які зводилися на кордоні з Францією, він обміркує "російську перспективу".

Шуленбург відсиджувався у Берліні, звітуючись за свою поїздку до Тегерану і очікуючи подальших інструкцій Ріббентропа. Бесіда між ними відбулася десь між 15 — 16 травня. В усній формі послу було передано загальні вказівки фюрера спробувати в тактовній формі

¹ Як виявилось в ході другої світової війни, ніякої непрístupної лінії укріплень із заліза і сталі Німеччина не встигла спорудити. Славнозвісна "лінія Зігфріда" була системою переважно земляних укріплень, лише подекуди підсилена дотами зі сталевими ковпаками, або гарматними баштами.

дати зрозуміти радянському уряду, що Німеччина не має по відношенню до нього жодних ворожих почуттів. Шуленбург мав також ненав'язливо з'ясувати точку зору Москви щодо поліпшення радянсько-німецьких відносин. Ріббентроп також висловив побажання більш докладно інформувати Берлін про англо-французькі переговори. При цьому, відзначав згодом Шуленбург, міністр дуже поспішав, просив його негайно вирушити до Москви, а докладні інструкції пообіцяв надіслати навздогін [66. 319 — 321].

З іншого боку, Гітлер прагнув не подати Англії щонайменшого приводу скористатися його контактами із Сталіним на свою користь. Принагідно зазначимо, що поворот до Москви в зовнішньополітичній орієнтації фюрера не лишився непоміченим на Заході. Ще до того як Шуленбург 16 травня 1939 р. виїхав із Берліна, до європейських столиць надійшли телеграми про новий демарш Гітлера. Американському послу в Брюсселі Дж. Дейвісу цю інформацію передав капітан фон Рінтелен, один з членів урядової опозиції нацистському режиму. В Лондон звістку про можливі зміни в курсі Німеччини надіслав посол у Берліні Н.Гендерсон. Він зокрема писав у своєму донесенні постійному заступникові міністра закордонних справ А.Кадогану, що німці зроблять усе, аби забезпечити собі гарантований нейтралітет СРСР [2. V, 594].

Насправді ж і МЗС і сам фюрер були докладно ознайомлені про хід англо-франко-радянських переговорів. Про це в Берлін регулярно надсилав депеші з Лондона посол Г.Дірксен, скоріш за все маючи там добре поінформованого агента. Наведемо для прикладу зміст його телеграми від 30 травня 1939 р. Дірксен дослівно наводить "суперсекретні" пропозиції чергового англійського варіанту трьохстороннього договору про взаємодопомогу трьох держав у разі нападу на одну з них з боку агресора, або втягнення їх у конфлікт, через зобов'язання гарантувати допомогу третім країнам, у тому числі й тим, що відповідно до статті 16 Статуту Ліги націй звернулися б до них за допомогою. Він навіть повідомив про такі деталі обговорення британського документу, як заперечення Молотова з приводу того, що гарантована допомога

була обіцяна лише у випадку агресії з заходу, але зовсім не йшлося про можливу агресію на сході. Англіїці погодилися з росіянами, докладає Дірксен, але запропонували розглянути цей варіант лише у випадку, якщо Японія вступить у союз з державами "вісі"¹ [3. VI, 616 — 617].

Гітлер розумів, що найпершою проблемою при врегулюванні німецько-радянських відносин буде розв'язання далекосхідного питання. З одного боку, згідно домовленостей у рамках антикомінтернівського пакту, обидві сторони мали повідомляти одна одну про можливі еволюції в зовнішній політиці, що тою чи тою мірою торкалися інтересів іншої сторони. Тому Гітлера японський фактор турбував першочергово. Муссоліні, хоча він і був старшим за віком і раніше, ніж Гітлер, став дуче, фюрер ніколи серйозно до уваги не брав. Враховуючи неосяжні амбіції дуче, він підігрував йому, але завжди ставив того перед фактом. З японцями було набагато складніше. Тому коли 27 травня в МЗС працювали над докладними інструкціями Шуленбургу, одним з наріжних питань постало японське. Остаточо сформульований документ був відправлений з Берліна 30 травня і лише 2 червня одержаний Шуленбургом. В цих інструкціях, зокрема йшлося, що при веденні переговорів з Молотовим слід враховувати той фактор, що перервати англо-російські комбінації навряд чи легко вдасться. Тому, зважаючи на це, в дію має бути введений фактор ще більшої ваги, та сама ланка, що має з'єднати в єдине ціле весь ланцюг, а саме — поступове врегулювання відносин між Москвою і Токіо [3. VI, 590]. Щоправда, в цій же інструкції, датованій 27 травня, записано, що, за словами самих японців, дійти цього врегулювання буде надзвичайно проблематично.

У своїй телеграмі до МЗС Шуленбург доповідав, що хоча в промові 31 травня Молотова серед трьох умов, які мають бути виконані для створення англо-франко-радянського блоку, Далекий Схід і не згаданий, але це не означає виключення його з кола проблем, що об-

¹ Остаточо троїстий пакт між Німеччиною, Італією та Японією було підписано 27 вересня 1940 р. А на той час існувала лише німецько-італійська "вісь" — Рим-Берлін, утворена згідно "Сталевого пакту" від 25 травня 1939 р.

говорювалися [3. VI, 642 — 643]. Поглиблення конфліктної ситуації в районі монголо-маньчжурського кордону чітко визначило напрямок, в якому мав діяти Ріббентроп, для досягнення врегулювання між СРСР та Японією. Проте вести переговори безпосередньо з японським послом у Берліні генералом Х.Ошімою, знаючи його настрої, Ріббентроп не наважувався, тому він звернувся за посередництвом до італійського посла Аттоліко, щоб той позондував ґрунт у їхнього спільного партнера по антикомінтернівському пакту. Після дипломатичної розмови Аттоліко доповів Ріббентропу, що генерал Ошіма вбачав у будь-яких переговорах держав "вісі" з Кремлем лише один результат — вони полегчать Росії завдання якомога дорожче продатися Парижу і Лондону [65. 730]. Сам Аттоліко цілком поділяв думку японського генерала. Одержавши цю інформацію, Ріббентроп негайно зателефонував у Берхтесгаден, щоб доповісти фюреру про результати зондажу. У відповідь на це міністр одержав нові вказівки і терміново передав їх Шуленбургу. Від посла вимагалось припинити усілякий зондаж у Москві, сидіти тихо і чекати поки англо-французька делегація не втягнеться поглибше в переговори, а також додаткових інструкцій з Берліна [3. VI, 547; 65. 730].

Гітлер був людиною імпульсивною. Часто-густо він інтуїтивно приймав не зовсім обмірковані рішення. Як динамічний політик в ході втілення кожного свого задуму він рано чи пізно знаходив хоч і не найкращий, але, як йому здавалося, найефективніший вихід. При повній догідливості його найближчого оточення, навіть попри глухий опір генералів, або державців-аристократів, він певний час дійсно знаходив, здавалося би, вірні виходи із становища, в яке сам же заганяв німецьку політику. В кожному разі впритул до московської битви, що завершилася катастрофою операції "Тайфун", кожен його крок, хоч і вкрай авантюрний, приносив конкретний результат.

Бельгійський дослідник Е.Мандель вважає, що Гітлер завжди послідовно прагнув і домагався втілення в життя своєї конкретної мети. Упродовж 1935 — 1938 рр. він вдавався до прагматичного комбінування погроз і зваблювання, відвертої облуди і воєнного маневрування,

аби досягти свого. Така тактика завжди давала потрібний результат. Так було у випадку з окупацією Рейнської зони, аншлюсом Австрії, мюнхенською чотирьохсторонньою угодою. Не маючи достатньо сил, щоб протиставити їх західним державам, Гітлер, на подив генералів, і навіть найближчого оточення, послідовно домігся майже всіх цілей, в усякому разі тих, що стояли на першому плані в його катехізисі "Майн кампф". Перекоаний після Мюнхена в цілковитій безкарності, він так само діяв і в березні 1939 р., коли захоплював Прагу і Мемель. Але тут трапилось непередбачене. Англія, яка увесь час грала в піддавки, несподівано спільно з Францією зайняла рішучу позицію щодо подальших планів німецької експансії на схід. Гітлер одержав попередження, що будь-якій наступній агресії в Європі буде покладено край силою зброї [42.23].

Один з найсолідніших дослідників причин виникнення другої світової війни А.Тейлор вважає, що у Гітлера не було чітких і послідовних планів територіальних захоплень і ведення війни. Він завжди лише успішно скористовувався можливостями, що відкривалися перед ним, і в подальшому діяв тільки-но в тому випадку, коли складалися найсприятливіші обставини. Навіть у ситуації з розчленуванням Чехословаччини Гітлер скористався аргументом, який мав би переконати Англію і Францію в тому, що нічого екстраординарного не відбулося. Він аргументував тим, що свого часу Чехія й Моравія входили як самостійні територіально-адміністративні одиниці до Великої Римської імперії, наступником котрої і вважав себе засновник Третього Рейху [53.250].

Загалом чимало дослідників вважає, що Гітлерові була притаманна не продумана заздалегідь стратегія, а дія наскоком, зненацька, аби це давало конкретний результат. Але, за думкою Тейлора, Гітлер послідовно готував свої акції, особливо вже в роки війни — напад на Польщу, "Битва за Англію", напад на СРСР тощо. Тейлор навіть припускає, що Гітлер подекуди був в'язнем свого розкладу [64.333].

Очевидно, що попередніми планами Гітлера не передбачалося зближення із сталінським режимом, та-

ка перспектива замайоріла лише тоді, коли здійснилися територіальні захоплення в центрі Європи і настала черга Польщі. Очевидним є також і те, що як і в попередніх випадках Гітлер сподівався взяти Сталіна зненацька. Коли ж фюрер наштовхнувся на удавану і загадкову для нього уповільненість кремлівського сфінкса, він, маючи обмаль часу для підготовки агресії проти Польщі, вирішив загнати Сталіна в глухий кут і вже там узяти його голими руками. Як уже відзначалося, фюрер уважно стежив за ходом радянсько-англо-французьких переговорів. Аналізуючи їх, він дійшов висновку, що його суперники ніколи не зможуть домовитися і йому вдасться розбити їх поодиночі. Тому Гітлеру була потрібна нейтралізація СРСР. Сталін же, в свою чергу, вважав, що за таких умов він зможе уникнути втягнення СРСР у війну [42.63]. Тут напрошується одна здогадка. Можливо, Гітлер справою Тухачевського ще в 1937 р. загнав Сталіна у цей самий глухий кут. Адже 1936 — 1937 рр. Червона армія, очолювана досвідченими командирами, які до того ж чудово знали принципи і систему підготовки сил рейхсверу, була набагато сильнішою за новостворюваний Гітлером вермахт.

І хоча підстав для того, що Гітлер уже тоді міркував про союз з ослабленим Сталіним немає, логіка подій показує, що й тут Гітлер Сталіна перехитрував. Адже він 1934 р. під час "ночі довгих ножів" особисто розправився з опозицією в штурмових загонах. Але позбавившись Рема і його оточення, Гітлер вчасно зупинився. Сталін же вирубав командний склад армії до ноги, залишивши переважно лише малоздібних командирів або колишніх бійців з Першої кінної армії, що стали за цей час командирами.

Кожного разу Гітлер ніколи не стояв осторонь процесів, що відкривали перед ним якісь вигідні перспективи. Так само й влітку 1939 р. він не міг бути мовчазним спостерігачем того, як Сталін з Чемберленом не могли, або не бажали домовитися між собою. Сам запальний гравець, він прагнув підігравати там, де тільки міг, аби спрямувати гру в потрібному йому напрямку, сів зерно сумніву й підозри між сторонами, ефективно використовував підозрілість Сталіна, його недовірливість, нетерпимість до альтернативних думок.

Упродовж тривалого періоду Гітлер доводив Заходу, що нацистський режим є єдиним форпостом проти більшовизму в центрі Європи. Коли йшлося про Судетську землю, він обіцяв Чемберлену, що без передачі Німеччині цієї землі німці ніколи не відчуватимуть себе повноцінною расою і що зрештою, це його остання територіальна вимога [49.362]. Переходячи до політики прямих територіальних захоплень, Гітлер побачив величезний недолік у складеному Генеральним штабом "білому плані" — він не враховував позиції СРСР у випадку, якщо Польща звернеться до нього за допомогою. Тепер для нього понадзавданням стала проблема недопущення союзу між Англією і Францією, з одного боку, і Радянським Союзом, з іншого. Такий союз, за влучним висловом французького генерала Бофра, учасника воєнних переговорів у Москві, "був єдиним засобом відвернення війни" [74.118, 124].

Місяцем вибору подальшого курсу для Гітлера, нагадаємо, став травень. Ще коли Шуленбург був у Берліні, до московського посольства (16 травня) надійшла телеграма, в якій висувалася вимога негайно досягти домовленості з Молотовим або Потьомкіним, його першим заступником, про зустріч з послом після його прибуття до Москви. Ще через два дні Шуленбург приступив до виконання своїх обов'язків. У ці ж дні Ріббентроп у переговорах із папським нунцієм у Берліні Орсеніго заявляє, що в Росії Німеччину влаштовує все за винятком лише одного фактора — більшовизму [64.385].

Саме з цієї проблеми й розпочав свою першу бесіду з Молотовим посол Шуленбург. Він зокрема наголосив на тому, що останнім часом у німецькій пресі стало менше друкуватися матеріалів з нападками на радянське керівництво, зникли вони і з офіційних виступів лідерів Рейху. Але Молотов, судячи із звітів про цю бесіду, мало звернув на це уваги. Він поставив розвиток економічних відносин між двома країнами в залежність від підведення під економічні переговори політичної бази. Коли ж Шуленбург наступного дня спробував дізнатися у Потьомкіна, що могли означати ці натяки Молотова, той йому відповів, що невдовзі відкривається сесія Верховної Ради, де Молотов має виступити з

доповіддю щодо проблем міжнародних відносин, і тоді багато що з'ясується [3.VI,547].

У своєму меморандумі Вайцзеккеру від 22 травня Шуленбург в дуже обережних виразах висловлює побоювання, що надмірна відвертість з украй недовірливим і підозрливим Молотовим може перешкодити Німеччині, оскільки будь-які пропозиції з боку німецької сторони можуть бути використані Кремлем виключно для здійснення тиску на Британію і Францію [3.VI,558].

Про зустріч Шуленбурга з Молотовим 20 травня 1939 р. є чимало згадувань як у документальних, так і в монографічних виданнях, мемуарах німецьких дипломатів [1.VI,454, 464 — 466; 28. 416; 35. 281; 73. 177]. Є звіт про неї і самого Молотова [7.I, 482 — 483]. Вміщено донесення про неї і до збірки американських дипломатичних документів [5.321].

Майже в усіх коментарях до цього документу відзначається надзвичайна обережність обох співбесідників. З боку нацистського МЗС ця зустріч і планувалася як засіб для з'ясування позицій, і виходячи з цього, мала вельми обмежену мету. Так воно виходило з інструкцій Ріббентропа, який вимагав максимальної обережності [1.VI, 463; 5. 320]. Це була перша зустріч посла із новим наркомом, тому й зрозуміло, що насамперед він мусив для себе з'ясувати, з ким він матиме надалі справу. Принагідно слід було також виявити, наскільки далеко може піти Сталін у зміні курсу на користь Німеччини. Тут треба врахувати ще й той факт, що сам Шуленбург був представником опозиційної нацистам частини істеблішменту Третього Рейху, яка виступала проти загострення відносин з СРСР і за розширення співробітництва між обома державами.

Шуленбург був обережним не лише в бесіді з Молотовим, а й у своєму звіті Вайцзеккеру. Лише Херварту, вочевидь не без дозволу посла, було дозволено дати розгорнуту характеристику бесіди в колі своїх гостей, що зібралися "на чай" до його гостини. Розрахунок був насамперед на те, щоб про її зміст дізнався американський посол Л.Штейнгардт.

Аналіз джерел залишає суперечливе враження про позицію Молотова. Безперечно, він також одержав завдання прозондувати посла, щоб з'ясувати, з чим той

приїхав із Берліна і чи має він якісь особливі повноваження. Ще у Берліні Шуленбург висловлював сумнів, що з першого контакту йому вдасться досягти якихось конкретних результатів і всадовити за стіл переговорів представників радянського уряду, хоча його й запевняли, що і Мерекалов і Астахов навипередки пропонували саме це. Перша ж реакція Молотова підтвердила правоту досвідченого дипломата. Радянський нарком у властивій йому манері досить різко заявив послу, що про економічні переговори вже досить довго точаться балачки, але помітних зрушень і конкретних кроків досі не спостерігалось. Молотов навіть запитав, чи не веде німецька сторона лише дипломатичну гру в переговори. Шуленбург спробував переконати наркома, що його враження помилкове, що Німеччина справді потребує сировини й матеріалів і щиро прагне до розширення економічного співробітництва, але Молотов обмежився лише пропозицією підвести під економічні переговори політичну базу, оскільки без такої бази, як показав досвід переговорів з Німеччиною, розв'язати економічні питання неможливо [3.VI,547; 7.I,482].

Незважаючи на такий холодний душ, Шуленбург доклав чимало зусиль, щоб переконати МЗС у необхідності розширити контакти з Москвою. Але ж не він визначав зовнішню політику Рейху. Слово було за Гітлером. 23 травня той виступав перед своїми генералами, де зокрема заявив, що зітре Польщу з лиця землі, навіть якщо Англія вступиться за неї. Дехто з генералів наважився висловити побоювання, що в разі підключення до двосторонньої англо-польської угоди Росії, плану "Вайс" не судитиметься здійснитися. Тут слово узяв Ріббентроп. Він запропонував Гітлеру домогтися хоча б нейтралізації СРСР. Якщо цього вдасться досягти, наполягає рейхсміністр, Англія і Франція не наважаться подавати Польщі жодної допомоги, оскільки робити це без Росії просто безглуздо [69.508 — 510].

Гітлеру ця ідея загалом сподобалася, але він усе ж вирішив не поспішати, а зважити дещо, додумати деталі, оскільки він, як до речі і Шуленбург, побоювався, як би Сталін не скористався переговорами з Німеччиною для тиску на Британію і Францію. Тому вирушаючи назад у Берхтесгаден, де йому краще думалося,

фюрер віддав наказ до особливого розпорядження переговори в Москві припинити. Звичайно усіх цих деталей Шуленбург не знав, тому він висловив подив Вайцзеккеру, але мусив виконувати розпорядження центру. Не виявляючи активної зацікавленості, Шуленбург навряд чи міг з'ясувати позицію Москви, тому його становище було скрутним. Адже Молотов, за таких умов, виявляв не більше зацікавленості, ніж його німецький партнер. І все ж досвідчений Шуленбург таки вловив момент, щоб, ухопившись за ниточку, розмотати весь клубок. Це був відвертий натяк Молотова про розширення політичних контактів. Однак відповідь на його пропозиції була вкрай приголомшливою — йому наказали "сидіти тихо" і не виявляти активності. "Я не можу зрозуміти", — пише обурений посол, — "що могло привести Берлін до висновку, нібито Молотов відхилив запропоноване ним німецько-радянське врегулювання, оскільки Молотов майже закликав до політичного діалогу" [3.VI, 642 — 643; 11.I, 15].

Іншого разу він знову звертає увагу Вайцзеккера на те, що можливо Молотов, пропонуючи політичний діалог, прагнув у такий спосіб виграти час, не даючи Німеччині жодних авансів, тому й сам він уже дійшов висновку не дуже втягуватися в переговори у Москві, але натомість розширити контакти в Берліні [28.159, 417; 5.321]. У приватному листі Шуленбург взагалі висловлює сумнів, що він спроможний зрушити справу з мертвої точки. Стомлений масою безглуздої роботи, що він мав її виконувати в Москві, Шуленбург песимістично заявляє, що після розмов з Молотовим і Потьомкіним сумнівно, щоб у Москві можна було б чогось досягнути [28.160]. Мабуть, Ріббентроп вловив настрій посла, тому, розробляючи за вказівкою Гітлера цей напрямок далі, він висловлював сумнів, що принциповий і "закоснілий" Шуленбург впорається з такою складною грою, яку затіяв Гітлер, і навіть подумував над тим, щоб його замінити на когось іншого, більш енергійного, або на прагматика-промисловця. Йшлося, до речі, про те, щоб на його місце призначити одного з провідних діячів НСДАП д-ра Ганса Франка [1.VI, 497].

Тим часом Гітлер у своєму добровільному засланні в Берхтесгадені обмірковував подальші ходи, щоб забез-

печити собі гарантоване невтручання СРСР у конфлікт на боці Польщі. Але кожного разу, скільки б комбінацій він не вибудовував, ця російська карта порушувала бажану гармонію, кожного разу виходило, що Сталін нічого від союзу з Німеччиною не вигравав, окрім відновлення економічних відносин, від яких, знову ж таки з огляду на її хронічний сировинний голод, більше вигоди мала Німеччина. У бесіді з А.Шпеєром, який доповідав йому про нестачу сировини, що може зупинити заводи, він обіцяв міністрові, що от от має щось відбутися. Подумував фюрер навіть над тим, щоб послати до Москви Герінга, або навіть поїхати самому. Але рішення не приходило. Іншому своєму співрозмовнику К.Буркхарду¹ він говорив, що все ставить на цю карту [65.735].

У зв'язку з такою позицією Гітлера, а також із відомих причин почалися пошуки ініціатора німецько-радянського зближення наприкінці 1930-х рр. У доперебудовній і навіть постперебудовній радянській історіографії за виключенням кількох авторів (М.Семиряга, В.Дашичев та деяких інших) більшість за старим сталіністським трафаретом продовжують стверджувати, що ініціатором такого зближення був Гітлер. Такої ж думки, що правда з деякими застереженнями, дотримується й І.Фляйшхауер [60], при чому ця її концепція на сто відсотків підтримує давній фальсифікатор історії зовнішньої політики СРСР В.Фалін. Такої ж думки й американський дослідник Л.Б.Немір [46.40]. При чому, якщо Фляйшхауер спирається переважно на приватне досьє Шуленбурга, то Немір аргументує свідченнями Гауса, що були написані ним на вимогу союзницької комісії під час Нюрнберзького процесу по пам'яті (15 березня 1946 р.), оскільки в його розпорядженні не було в той час жодних документів. Але саме тому американський дослідник вважає ці своєрідні спогади найбільш достовірним документом.

На початку літа, найвірогідніше це було в другій половині червня 1939 р., згадує колишній радник МЗС Німеччини, його і Вайцзеккера запросив до себе в замський маєток І.Ріббентроп і повідав їм, що Гітлер

¹ У той час він виконував обов'язки Верховного комісара Ліги Націй у Данцігу.

уже досить тривалий час розмірковує над тим, щоб встановити з СРСР пристойні відносини. З цією метою міністр доручив їм в процесі нормальних дипломатичних контактів з'ясувати, чи готові росіяни обговорювати справи з німецьким урядом. І якщо зондаж дасть позитивні результати, слід скористатися слушною нагодою, наприклад, переговорами про долю радянського консульства у Празі, щоб перейти до більш суттєвих проблем. Відразу ж було розроблено й інструкцію для Шуленбурга. Проект документа подали Гітлеру на затвердження, але той чомусь не дав йому ходу. Тоді на тому справа й закінчилася; Гаус пішов у відпустку і відпочивав на міністерській дачі у Фушлі. Невдовзі його було викликано до міністерства і ознайомлено з проектом спеціального звернення німецького уряду до уряду СРСР з пропозицією провести переговори про укладання політичного пакту. Тоді ж з'явилася і формула переговорів між двома державами, чий інтереси не пересікаються в жодній точці від Балтійського до Чорного моря. Гаус докладно розповів також про свою разом з Г.Хільгером і Ф.В.Шуленбургом участь у московських переговорах Ріббентропа [46.285 — 287].

На тому ж процесі Ріббентроп показував, що на думку про можливість радянсько-німецького зближення його нашохла промова Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), у якій той відверто натякав на можливість поліпшення радянсько-німецьких стосунків. Коли Ріббентроп виклав ці ідеї Гітлеру, той спочатку не надав їм жодної ваги і лише згодом дедалі більше почав схилитися до необхідності встановлення розширених контактів з Кремлем [46.288]. Ці довільні спогади лише доповнюють уже відомі читачеві документальні дані та більш вірогідні спогади Г.Хільгера. Документи ж однозначно свідчать, що прямі зондажі радянської сторони розпочалися набагато раніше, ще 1936 р., і відновилися навесні 1939 р., хоча ознаки двостороннього відновлення таких зондажів уже були помітними й 1938 р.

Неквапливі дії Гітлера у розвитку стосунків з СРСР Вайцзеккер пояснює тим, що фюрер побоювався не лише спекуляцій з боку кремлівських володарів німецьким фактором у переговорах з англо-французькою делегацією. Він зумовлює це ще й ідеологічними коли-

ваннями Гітлера, отже подолати антипатію до більшовиків і їхнього лідера йому було нелегко. Але була ще одна причина. Знаючи підступний характер Сталіна, Гітлер просто боявся поразки, побоювався він також і того, що з Москви під гучний регіт надійде відмова [28.162, 418].

Окрім зазначених вище причин суто суб'єктивного плану були ще й інші, об'єктивні. Вони також сприяли тому, що у радянсько-німецьких контактах після першої зустрічі Шуленбурга з Молотовим наступила пауза. Такими були два фактори. Саме у цей період в Берліні відбувалися німецько-італійські переговори, що завершилися підписанням 22 травня у рейхсканцелярії "Сталевого пакту". Хоча командування вермахту і сам його головнокомандуючий були надто низької думки про боездатність військ свого союзника, усе ж, виходячи з досвіду першої світової війни, краще було мати Італію на своєму боці, аніж у таборі противника. До того ж на користь такого союзу спрацьовувала й ідеологічна єдність. Процес підписання пакту ускладнювався полярністю позицій сторін у кардинальному питанні. Якщо Німеччина йшла ва-банк до розв'язування конфлікту з Польщею, то цілком невідготовлена до війни Італія прагнула якомога надовше (принаймні до 1943 р.) відтягнути початок збройного конфлікту. Гітлер неодноразово говорив Муссоліні, що до 1943 р. західні противники неминуче переженуть держави "вісі" в підготовці до війни і таким чином досягнута 1939 р. перевага буде втрачена. Тиск з боку Німеччини примусив італійського диктатора піти назустріч фюреру і таки підписати пакт, а з ним разом вручити і свою долю, і долю італійського фашизму Гітлерові [70.1,517].

Сама процедура підписання пакту була обставлена з надзвичайною помпезністю. Тріумфатором фюрер на задрість Герінгу визначив Ріббентропа. Він одержав ланцюг ордена Святої діви. Муссоліні нависив йому його у присутності усього синкліту нацистського диктатора. Положення пакту були сформульовані з відверто мілітаристською прямою і неприхованою агресивністю "згуртованих внутрішньою спорідненістю ідеологій" сторін. Дві країни зобов'язалися діяти обіруч з метою забезпечення "своїм народам" життєвого простору [1.

VI, 467 — 468]. Взаємні зобов'язання передбачали в разі, якщо одна із сторін опиниться у воєнному конфлікті з іншою державою, або іншими державами, виступити на її боці в якості союзника і підтримати її усіма своїми військовими силами на суші, морі і в повітрі [1.VI, 467 — 468].

8. За два кроки

А тим часом Шуленбург перебував у підвішеному становищі. Фюрер усе ще не вирішив, яким же чином підштовхнути Сталіна до конкретних кроків у бік Німеччини і тому Шуленбург одержує з МЗС детально розроблений і схвалений самим фюрером план з 11 пунктів за підписом Ріббентропа, як поводити себе під час зустрічей з Молотовим. Ці до тонкощів розроблені нюанси враховували особливості характеру Сталіна, його підозрілість, недовірливість і повільність у прийнятті рішень [3.VI, 589 — 592].

Отримана посольством 2 червня телеграма містила висновок, що у Берліні не вважають за можливе заповігги досягненню угод між Англією і СРСР. Щось стурбувало керівників Рейху [3.VI, 597 — 598].

У цей час, можливо для одержання детальніших інструкцій та опрацювання більш рішучої стратегії і тактики переговорів, Шуленбурга викликають до Берліна.

Відразу ж після повернення з Берліна Шуленбург просить аудієнції у Молотова, щоб передати йому свої враження про зустрічі з "дуже високоповажними особами", які він мав у столиці і за її межами. Але Молотов невразливий. Розмова не йшла далі господарських та економічних проблем. Однак відповідь на це повідомлення з Берліна різка і категорична: "Міністр вважає, що в галузі політичних відносин сказано вже предосить. До одержання наступних інструкцій від подальших кроків — утримуватись" [3.VI, 807 — 813].

Що ж спричинило такий поворот? Ріббентроп одержав шифровку з Берхтесгадена, де фюрер осмислював свій політичний гороскоп. Він категорично вимагає припинити навіть переговори з економічних питань з Москвою, наполягаючи, однак, на тому, щоб ця його вказівка не афішувалася [3.VI, 820 — 821].

Але професіональний дипломат, затятий шанувальник О.Бісмарка, вишукує все нові та й нові форми залучення Москви до переговорів. 10 липня Шуленбург висуває нові пропозиції. Він висловлює переконання, що будь-яка поспішність у переговорах з Москвою про нормалізацію відносин з СРСР буде згубною і тільки налякає росіян. Однак він наполегливо рекомендує зробити хоч якісь кроки. Якщо не можна добитися чогось істотного, рекомендує посол, слід досягти якихось реалій у дрібницях. Досвід показує, продовжує він, що не договори і угоди створюють сприятливу або погану атмосферу в міжнародних відносинах, а способи, за допомогою яких вирішуються щоденно прості питання. "Я думаю, — підсумовує Шуленбург, — росіяни будуть дуже задоволені, якщо вони побачать кроки доброї волі (зі сторони МЗС Німеччини. — А.Т.), якщо їх посольству в Берліні, радянському військовому аташе та ін. буде виявлена більш товариська повага, ніж іншим [3.VI, 894 — 895].

З цих інтенсивних переговорів між німецьким МЗС і посольством у Москві видно, що Сталін устрям у складну гру, нав'язану йому досвідченими дипломатами Рейху. Притаманні йому східна хитрість і досвід внутрішньопартійних інтриг не змогли відшкодувати його догматизму і відсутності досвіду міжнародних контактів. Тактика зволікань і затягування англо-франко-радянських переговорів, до якої навперемін вдавалися обидві сторони, тільки сприяла здійсненню плану Гітлера.

Проте в цій багатогодовій комбінації Сталін також вичікував, зволікав з остаточним вибором. До середини липня напруження на всіх полюсах досягло граничної точки. Англійський посол У.Сідс постійно порушував перед Молотовим питання про публікацію в пресі спільного або хоча б напівофіційного комюніке про трьохсторонні переговори, що ведуться у Москві. Молотов категорично відмовляв йому в цьому. Туман секретності, відсутність конкретних результатів гри викликали занепокоєння у стані німецьких дипломатів.

12 липня Тіппельскірх, який у цей час перебував у Берліні, шле телеграму Шуленбургу, в якій зазначає, що в столиці настрої впали. Шнурре перебуває в песимістичному гуморі, оскільки без зустрічних кроків він не

вбачає можливості досягти прогресу в переговорах з Астаховим та Мікояном [3.VI, 910 — 911].

Однак першими втратили терпіння Сталін з Молотовим. 22 липня у радянській пресі вперше з'явилася повідомлення про радянсько-німецькі торгові переговори. У Берліні розцінили це як запрошення до діалогу, але витримка виявилася сильнішою. Вайцзеккер знову попередив Шуленбурга не робити ніяких кроків [3.VI, 955 — 1113]. Нехай нажива увійде якомога глибше.

Москва нервувала. Однак наприкінці липня загострюється становище і в Берліні. Серйозне занепокоєння тут викликала телеграма посла у Франції Вельчека про склад і повноваження військової делегації, що вирушала через Лондон для переговорів до Москви. Берлінські режисери перелякалися, що ситуація могла вийти з-під контролю [3. VI, 1048].

Толанд доходить висновку, що на початку серпня Гітлер почав виявляти набагато більшу нетерплячку, ніж Ріббентроп. До наміченого початку кампанії проти Польщі залишалися лічені тижні, а головна умова — нейтралізація Москви — все ще була невизначеною. У Гітлера не було жодних гарантій, що Сталін не скористається моментом і не виступить на боці Польщі. Фюрер нервував і час від часу демонстрував надмірну агресивність. Якщо поляки припустяться найдрібнішої провокації, горлав він переляканому К.Буркхардту¹, я вражу їх як блискавка усією силою механізованих дивізій, про які вони ніколи не могли і мріяти [65. 735].

Настрашений К.Буркхардт ледве встигав з усім погоджуватися, та усе ж він додав кілька слів, висловивши припущення, що напад на Польщу означатиме загальну війну. Гітлер запам'ятав ці слова. Наприкінці бесіди з ним, трохи збавивши свій агресивний тон, він примирливо закінчив, що не має жодних намірів воювати з Англією та Францією, ніби запрошуючи їх до нового Мюнхена [65. 736].

Насправді ні про який компроміс Гітлер і гадки не мав. Щоправда, його емісар Ф.Хессе саме в ці дні, тобто перші дні серпня, вів приватні переговори в Лондоні з найближчим радником Чемберлена Г.Вільсоном в його

¹ Карл Буркхардт, швейцарський німець, був напередодні війни верховним комісаром Ліги Націй у Данцігу.

власному будинку в Західному Кенсінгтоні. В одній із бесід він раптом почув таке, що змушений був перепитати Вільсона і той йому підтвердив, що Англія готова підписати з Німеччиною договір строком на 25 років, згідно з яким вона поверне Рейху його колонії, надасть певні економічні переваги. Усе це, звичайно, мало здійснюватися поступово у відповідній послідовності. Натомість Німеччина має гарантувати, що вона відмовиться від зазіхань на Польщу. Хессе конфіденційно запевнив Вільсона, що якби він був на місці Гітлера, він би пристав на ці умови [65. 736].

Але ж на відміну від Хессе, Гітлер був іншої думки. Ми маємо підтвердження від Ріббентропа, Вайцзеккера, Шірера, Шуленбурга, Хільгера, багатьох авторів-дослідників, що на початку серпня для Гітлера світ зіштовся клином на кремлівському пагорбі.

Дійсно, ще 27 липня добре поінформований французький повірений у справах доповідав у Париж, що Гітлер ще не прийняв рішення, він ще вагався між Сціллою і Харібдою, тобто між ідеєю Ріббентропа, що Німеччина швидше забезпечить здійснення своїх вимог без ризику загальної війни, і воронячим карканням Герінга, що усілякі подальші кроки Німеччини неминуче призведуть до конфлікту з Західною Європою. Але тепер, 3 серпня, нарешті все змінилося. Упродовж останнього тижня, свідчить де сент Гордуен, у Берліні відбулися досить помітні зміни політичної атмосфери. Замість тривалої невизначеності, коливань, схильності пристосовуватися до часу й обставин, або навіть до умиротворення, що спостерігалися раніше, прийшла нова фаза. Найбільш помітною ознакою цієї нової фази стало відновлення шаленої антипольської істерії в пресі, яка трохи була вщухла в липні. Знову з'явилися рішучі аншлаги про Данціг, необхідність приєднання "польського коридору" і навіть про повернення Познані й Верхньої Сілезії. На підтримку цих вимог друкувалося безліч матеріалів щодо переслідування поляками етнічних німців по всій території Польщі [16. 517 — 518].

В його сподіваннях на договір з Росією, писав згодом Вайцзеккер, лежав прагматичний розрахунок — утримати Москву від виступу на боці Польщі [28. 172]. Небезпека для миру, вважав державний секретар, по-

чалася відтоді, коли Гітлер відмовився від ворогування з Росією. Тепер уже йшлося не про тимчасове співробітництво з СРСР, а про фактично далекоюсяжні плани зближення двох диктаторських режимів. За переконанням Вайцзеккера, найліпше було б, якби Гітлер не зміг домовитися зі Сталіним, і Москва зберегла б за собою невизначену позицію. У такий спосіб можна було б пережити літо, виграти час, а восени, чи взимку Гітлер би не наважився розпочати війну [28. 172].

Як бачимо, ці розрахунки Вайцзеккера майже цілком збігалися з чемберленівськими сподіваннями затягнувати переговори зі Сталіним з надією, що з початком сезону дощів війна сама по собі відсунеться на наступний рік, а там як бог дасть. Вайцзеккер з цією метою вів розважливі переговори з Астаховим у Берліні. Так само в уповільненому темпі вів свою партію з Мікояном у Москві Г. Хільгер. Але розрахунки й маневри професійних дипломатів ажнік не збігалися з планами Гітлера. Ріббентроп інформував Хессе, що передані ним останні пропозиції англійців не змінили рішучості фюрера, а якщо Англія має намір воювати через таку дрібницю, як Данціг, то тоді звичайно війна стане неминучою. Однак до пропозицій Хессе додавалася ще й відмова Муссоліні вступити у війну негайно після нападу на Польщу. Чіано, котрий якраз 11 серпня прибув до Берліна, в присутності Ріббентропа вручив Гітлеру листа від свого тестя. Муссоліні благав фюрера відкласти акцію проти Польщі у зв'язку з абсолютною невідготовленістю Італії до війни. Але Гітлера вже ніщо не могло зупинити, окрім відмови Сталіна підписати пакт з Німеччиною, або поновити договори 1926 чи 1929 рр. Фюрер буквально накинувся на Чіано, доводячи йому, що ні про яке перенесення терміну нападу не може бути й мови. А Ріббентроп надіслав Хессе телеграму, що фюрер не має жодних намірів розглядати нові пропозиції Чемберлена [65. 737 — 739].

Саме тепер фюрер заявив Б. Далерусу — єдине, що його турбує, це щоб якийсь "брудний пес" не втрутився у події зі своїми миролюбними посередницькими пропозиціями. Усе, що він має на увазі, переконував фюрер настирливого шведа, що вірив у своє покликання — відвернути війну, — спрямоване зрештою проти Росії.

І якщо на заході хтось настільки дурний, що не розуміє цього, то йому, тобто фюреру, лишається тільки одне — домовитися з росіянами, щоб знищити захід, а згодом після його поразки, кинути всі сили проти Радянського Союзу. Далі фюрер запевняв співрозмовника, що йому потрібна Україна і вони, тобто усе ті ж західні політики, нічим не зможуть зупинити німців, навіть голодом, як це було в першу світову війну [65. 736].

Кожного разу, коли йому потрібно було досягти конкретної мети, Гітлер нещадно блефував. Так було за часів аншлюсу, так було за часів Мюнхена, так він поводив себе й тепер. Щоби перелякати Сталіна можливим зближенням з Великобританією, він послав туди на так звані "китові переговори" Г. Вольтата. Той вступив у контакт ледве не з самим Чемберленом. В усякому разі в надзвичайно секретних умовах він вів переговори з Хадсоном, задня фіртка дачі котрого у Чеккерсі межувала з садибою найближчого радника прем'єр-міністра Г. Вільсона. Про ці переговори в традиціоналістській і навіть постперебудовній історіографії вміщено безліч подробиць, аж до самого проекту договору, чорновий варіант якого було накреслено на бланку прем'єр-міністра. Ніби-то для того, щоб піднести авторитет своєї місії, Вільсон спеціально учинив таку демонстрацію перед Вольтатом. Але попри ці деталі за кадром залишилося головне — Гітлер не мав наміру підписувати жодної серйозної угоди з Великобританією, про що вже йшлося вище. А переговори в Лондоні Вольтата були потрібною облудою. Гітлер дурих Чемберлена і Сталіна, Чемберлен дурих Даладьє і самого себе. Адже недавньо Вільсон просив тримати все в таємниці, бо якщо про переговори буде хоч щось відомо, то станеться грандіозний скандал, і Чемберлену, вірогідно, доведеться піти у відставку [44. 249; 8. I, 135 — 136].

У свою чергу, Франція разом з Англією майже до останнього моменту військових переговорів також блефували, примушуючи Сталіна шукати вибір між ненадійним заходом і ще більш ненадійним фюрером. А сталінська дипломатія взагалі перевершила усі можливі рекорди блефу. Проте як би нещадно не блефував Гітлер, навіть розуміючи, що ніхто вже йому не повірить, хіба що за винятком Сталіна, він не робив жодного секрету

зі своєї конкретної мети — Польща має бути покарана силою зброї. Тут він вдасться лише до воєнних дій, і ні на які компроміси більше не погодиться. Отож, з усіх дипломатичних звабників, він був найчеснішим, принаймні у своїй неприхованій агресивності щодо Польщі.

Про це свідчили також його конкретні кроки в підготовці польської кампанії. 7 травня полковник генерального штабу Г.Блюментріт спільно з генералами Г.Рундштеттом і Е.Манштейном вже детально розробили план "Вайс". Ще декаду згодом свій план дій на морських комунікаціях доповів фюреру адмірал Е.Редер, останні корективи вносили до своїх планів командуючі і штаби армій, люфтваффе. Хоч армія загалом ще була далека від завершення програми переозброєння й мобілізації резервів та їх підготовки до участі в бойових операціях, Гітлер вважав, що для Польщі, допоки Захід готуватиметься до війни, йому вистачить і тих сил, що були у нього в розпорядженні [70. I, 523 — 524].

Наприкінці липня — початку серпня німецька дипломатія переходить у рішучу атаку. Ріббентроп у розмові з Астаховим порушує питання про можливість поновлення німецько-радянських відносин, "якщо у росіян виникнуть конкретні пропозиції", але при цьому висуває дві неодмінні умови — невтручання у внутрішні справи другої сторони і відмову від політики, спрямованої проти інтересів Німеччини [7. II, 136 — 139, 157 — 158].

Одержавши це повідомлення, наступного дня, 4 серпня, Шуленбург просить аудієнції у Молотова. Оскільки Астахов нічого конкретного Ріббентропу не відповідав, мабуть, він ще не одержав ніяких інструкцій з НКЗС, посол переходить одразу до конкретних пропозицій. Розмова, судячи із звіту, йде напружено і нерівно. Шуленбург знову, як і в своїх попередніх зондажах, заявляє, що впродовж всього радянського західного кордону від Балтики до Чорного моря у Німеччини і СРСР немає ніяких суперечностей, що антикомінтернівський пакт ніколи не був спрямований проти Радянського Союзу, що відомі вимоги Рейху до Польщі не завдадуть радянським інтересам ніякої шкоди. Молотов звинувачує Німеччину в тому, що це вона винна у погіршенні радянсько-німецьких відносин. У відповідь на це Шуленбург заявляє, що причиною цього погір-

шення є радянсько-французький договір 1935 року і з твердими нотками у голосі додає, що будь-яка участь СРСР у ворожих комбінаціях проти Німеччини може мати відповідні наслідки. Але резюмуюча частина документа звучить оптимістично: "З усієї поведінки Молотова я зробив висновок, що радянський уряд, за загальним висновком, в основному готовий до поліпшення німецько-радянських відносин" [3. VI, 1061 — 1062].

Тим часом відбуваються зрушення й у переговорах між Шнурре та Астаховим. В одному із своїх меморандумів Шнурре відзначає: Астахов запевняє, що радянський уряд готовий і прагне продовжити переговори про нормалізацію і розвиток радянсько-німецьких відносин і що він вважає укладення кредитної угоди першим важливим кроком на цьому шляху [7. II, 157 — 159].

Спільними зусиллями радянської й німецької дипломатії за активною участю Гітлера і Ріббентропа і при надто обережному, але неухильному курсі Сталіна і Молотова на зближення з Рейхом, нарешті шлях до пакту було прокладено. Спочатку, як того і прагнув Сталін, було домовлено про підписання господарського договору, а згодом і про пакт.

Характеризуючи принципове значення досягнутих домовленостей з СРСР, статс-секретар Вайцеккер у своїй телеграмі від 7 серпня висловив подяку Шуленбургу за те, що його "пропозиція про пом'якшення позиції в переговорах з представниками радянського посольства в Берліні дала позитивні результати. Хайль Гітлер! Вайцеккер." [3. VI, 1074].

Наступний етап переговорів уже відбувався на найвищому рівні. Через своїх емісарів у прямий діалог вступили обидва диктатори. У тенісній партії Берлін-Москва почався останній гейм.

II. КРЕМЛІВСЬКИЙ СФІНКС

Після довгих місяців непрацездатності, а іноді й втрати функціональних властивостей мозку В.Ленін 21 січня 1924 р. помер. Як показав медичний розтин, його мозок був настільки завапнований, що лише природно надзвичайно здоровий організм підтримував життя цієї людини, яке в звичайному випадку давно вже мало згаснути. По тому з'явилося чимало всіляких домислів про причини смерті вождя революції, аж до такої, що буцім-то Сталін, користуючись таємними рецептами грузинських знахарів, потихеньку притруював ослаблого лідера, прагнучи посісти його місце. Очевидно, це один із тих численних напівміфів, що їх чимало народилося за гострозубими мурами Кремля та товстими, як бастионні вежі, стінами Луб'янки. У біографічних працях про Сталіна, від беріївської апології і до майже нейтральної волгогоновської, або медведевської, яка мало чим відрізняється від гебістської апології, таких міфів блукає безліч.

Покоління, що народилося в трагічні тридцять роки, до якого належить і автор цих рядків, було виховане на цих легендах про Сталіна — "найулюбленішого друга дітей", "наймилішого вождя народів", "найближчого соратника" Леніна, "найпершого полководця", най..., най..., най. Смерть Сталіна для цього ошуканого війною й брехнею покоління сприймалася як докінецьна трагедія, край усього, кінець світу. Сотні й тисячі юнаків і дівчат на дахах вагонів, у тамбурах і перехідних площадках товарняків добиралися до Москви, щоб разом з москвичами по заповненій від стіни до стіни вулиці Горького добитися до Будинку спілок і в останній та власне у перший раз побачити забальзамоване роже-

волице тіло з величезними набряклыми руками того, хто став катом мільйонів, а ще мільйони злочинно поклав на полях війни.

Але світ не перевернувся. Ті, хто не потрапив під підошви очманілого натовпу, повернулися додому, усе стало на свої місця. Історія розсудила і винесла свій вирок. Неприродно яскраві міфічні фарби поблякли, король виявився не просто голий, а поступово в свідомості ошуканих юнаків перетворився на звичайного карного злочинця, біографія, яку вимагали знати напам'ять, валялася на смітнику, а недолугий "Короткий курс" було викреслено з списку обов'язкових джерел, зникли з книжкових полиць і "Сочинения". А потім повернулися з таборів покалічені беріївськими звірюгами-вертухаями заарештовані колеги-"націоналісти", що просиділи у в'язницях та провели по таборах по три, або й чотири роки, найкращих років свого життя. Реабілітованій матері, вчительці з чвертьвіковим стажем, повернули партквиток... Та відлига п'ятдесятих дуже швидко змінилася паморозками нового культу, а згодом і застою... Проте геть емоції, повернімося до здорового скептицизму та їх величності фактів, адже саме вони — хліб історика.

1. Сходження до влади

Коли Сосо Джугашвілі перетнув двір Тифліської духовної семінарії, де навчалося приблизно ще 600 таких, як і він отроків, ніхто, звичайно, не міг запідозрити в цьому жвавому, хоча й небагатослівному хлопчині з жовтавими очима й рудуватою кучмою на голові завдатки майбутнього всевладного тирана й людожера. Був собі хлопець як хлопець, з середніми здібностями, не дуже полюбляв жорстокі семінаристські порядки, за якими вихованців тримали в чорному тілі і покорі.

Але дуже швидко юний Джугашвілі, долучившись до романтичного підпілля, став відлюдкуватим, замкнутим, занурився у читання заборонених книжок. Невдовзі виявилось, що серед своїх грузинських однокашників він був ледве не єдиним "дивним грузином", що не розумів і не полюбляв жартів, відповідав кулаками на найзвичайнісінькі хлопчачі витівки. Згодом ця риса в нього розвинулася до гіпертрофованого самолюбства

й злопам'ятливості. На додачу до кулаків з'явилося КДБ. Сухорукий Сосо одержав можливість віддати усім своїм кривдникам. Начитавшись книжок про французьку революцію, Коба — такий псевдонім він узяв собі як член підпільної групи, — мабуть, був у найбільшому захваті від якобинської диктатури. Тут же в семінарії віднайшовся й перший живий кумир — Ладо Кецховелі, кмітливий підпільник, що видавав газету грузинських марксистів "Брдзола" (Боротьба), а також друкував "Іскру". Але Ладо був застрелений тюремним охоронцем ще 1903 р.

Начотницькі догматичні методи навчання та натаскування семінаристів, поєднані з дитячою впертістю й мстивістю, що залишалися на все життя головними рисами його характеру, зрештою сформували його як людину і революціонера-підпільника. У травні 1899 р. він залишає семінарію і переходить на професійну підпільну роботу. В'язниці, заслання, втечі, арешти, еміграція — усі ці хрестоматійні подробиці, яким так багато місця приділили офіційні біографи, нас цікавлять лише в тому обсязі, в якому вони вплинули на розвиток характеру і зведення підмурку майбутнього п'єдесталу влади, до якої так прагнув Коба. Очевидно, що ці уроки зробили його ще більш жорстоким і невблаганним честолюбцем. Не змінив цих його рис і нетривалий шлюб у 1903 р. з Катериною Сванідзе, яка померла в 1908 р., залишивши йому сина Якова. Відомі такі слова, з якими Сталін ніби-то звернувся до свого колишнього соратника і друга Йосипа Іремашвілі: "Це єдине ество, що пом'якшувало моє камінне серце; вона вмерла, а разом з нею останні почуття до людей..." [16. 40].

Перші статті, опубліковані Сталінін на початку століття, свідчать, що він і надалі догматично сприймав марксизм, як катехізіс, або інші церковні догмати, залишаючись сліпо віруючим, либонь лише змінивши бога і віру. Хоча, як свідчать публікації, він читав і був ознайомлений з працями Кропоткіна, Плеханова. Незнання жодної іноземної мови звужувало до мінімуму коло його бібліографічних інтересів. Цілком очевидно, пише Р.Такер, що в соціалізмі Маркса молодий Сталін убачав насамперед лише Євангеліє класової боротьби [61. 119]. До цього підштовхувала його й участь у

страйковій боротьбі на Закавказзі, а також у експропріації коштів на користь підпільної організації.

На початку ХХ століття Й.Джугашвілі знайомиться з працями В.Леніна. Особливо його приваблювало ленінське розуміння важливості підпільної боротьби. З цими поглядами свого наступного кумира він ознайомився на шляху до сибірського заслання 1903 р., прочитавши його брошуру "Письма к товарищу". Сталін цілковито поділяв думки найбільшого авторитета революційного крила російської соціал-демократії. Один з учасників закавказького підпілля Р.Арсенідзе згадує, що Сталін обожнював Леніна, вклонявся перед ним і жив його аргументами. Він настільки вдало його копіював, що навіть дістав жартівливе прізвисько "лівої ноги Леніна" [77. 4].

Головною зброєю пролетаріату в боротьбі з капіталом Сталін вважав помсту, нещадну відплату за "пограбування". Це були погляди люмпенізованого пролетаря-підпільника. Саме вони, мабуть, й спонукали його до участі в славнозвісних "ексах". Щоправда, награвані кошти йшли не до його власної кишені, а до партійної каси. Але це тільки підтверджує його готовність і рішучість і надалі "грабувати награване". Поступово від романтизованого образу грузинського революціонера-месника, щось на зразок справедливого абрека, як у нас Устима Кармалюка, Сталін цілком переходить у більшовицьку віру і з цими поглядами вливається до "істинно російської фракції", де згодом набуває слави експерта з національного питання. Очевидно, що цьому сприяла поява його статті "Как понимает социал-демократия национальный вопрос", що була надрукована у вересні 1904 р. в газеті "Пролетаріатіс Брдзола". Наслідком цього було те, що Ленін саме йому доручив виступити з національного питання від імені партії 1913 р., коли Сталін відвідав його в Кракові. Так з'явилася його робота "Марксизм и национальный вопрос", що стала на довгі роки програмною в політиці більшовиків щодо великих і малих народів. Після редакційного втручання Леніна ця стаття, видрукована в часописі "Просвещение" під назвою "Национальный вопрос и социал-демократия", набула гостро полемічного характеру. В ній розбивалися вщент по-

гляди австрійського марксиста О.Бауера. Цією роботою Сталін ще більше наблизився до Леніна, хоча той з першого разу й не запам'ятав його складного грузинського прізвища, лише партійне прізвисько "Коба" [61. 150].

1917 рік зустрів Сталіна в Сибіру. Його, як і багатьох політ'язнів, мали призвати до армії і відправити на фронт, але напівсуха рука врятувала його від передової. Проте одержавши солдатську шинелю, він довго з нею не розлучався, віддаючи їй перевагу перед іншими покроями верхнього одягу, хоча справжнім солдатом так жодного дня й не був. Йому було дозволено оселитися в Ачинську, де він близько зійшовся з Левком Каменевим і його дружиною Ольгою, сестрою Левка Троцького. Цей зв'язок згодом відіграв мало не визначальну роль у сходженні Сталіна до вершин партійної влади.

Уже в березні 1917 р. після приїзду до Петрограда Сталін стає тимчасовим членом ЦК і входить до редакції центрального органу партії "Правда". До приїзду Леніна він займав помірковану позицію щодо Тимчасового уряду й меншовиків, які мали більшість у радах. Очевидно, що в ті місяці він близько зійшовся з меншовиком А.Вишинським. Саме цей колишній меншовик згодом став його правицею в процесах над видатними представниками ленінської гвардії Каменевим, Зинов'євим, Бухарінін, Радеком, Риковим та іншими більшовицькими лідерами. За допомогою іншого свого соратника В.Молотова він до повернення Леніна фактично став одноосібним редактором "Правди", де наважувався навіть підредаговувати самого вождя, довільно скорочуючи його "Письма издалека". "Апрельские тезисы" Леніна, що більш ґрунтовно викладали зміст "Писем", Сталін також сприйняв неоднозначно, дуже обережно висловивши альтернативні думки щодо національного питання.

У ці буремні місяці Сталін квартирував у знайомого йому ще з Тифлісу робітника С.Алілуєва. З цієї квартири він разом з її господарем проводжав Леніна, перевдягнутого в довге пальто Алілуєва, до Сестрорецька, коли його було викликано на суд Тимчасовим урядом.

Під час підготовки і здійснення більшовиками жовтневого перевороту всупереч широковідомому автоматифу

про його керівну роль у повстанні Сталін займав знову ж таки невизначену вичікувальну позицію. Але в серпні 1917 р. на підпільному VI з'їзді більшовицької партії йому було доручено виступити з доповіддю про політичне становище. У цей час гострих дискусій з питань стратегії й тактики партії він часто розходився з Леніним, зокрема з питання про збройне повстання, а також щодо оцінки обструкціоністської позиції Каменєва та Зинов'єва.

Очевидно, що саме ця невизначеність позиції Сталіна, а також та реальна влада над петроградським гарнізоном, що належала очолюваному Троцьким Петроградському виконкому, і висунула останнього в перший ряд союзників Леніна і керівників жовтневого перевороту. Крайній оратор революції вже до приїзду В.Леніна завоював широкі симпатії розбурханих мас, постійно виступаючи на численних мітингах. В цей період виявилися й неабиякі організаторські здібності Троцького, що вивело його в лідери серед організаторів воєнного перевороту. Провідну роль Троцького в дні жовтневого путчу визнає і Ленін, і сам Сталін у своїй статті, що була видрукована за його підписом у "Правде" 6 — 7 листопада 1918 р.

Троцький довгий час займав медіальну позицію між більшовиками й меншовиками, його нерідко в гостро-полемічних статтях критикував Ленін. Він раніше за них обох повернувся до Петрограда і на момент прибуття Леніна очолював групу міжрайонців. До більшовиків Троцький примкнув лише за кілька місяців до перевороту, але відразу посів там чільне місце в керівництві, поступаючись авторитетом і амбіціями лише Леніну. Верхівка більшовиків дуже ревнісно ставилася до цього нового соратника Леніна. Особливо загострився цей конфлікт між Троцьким, Каменевим і Зинов'євим, котрі вважали себе найближчими дорадниками і співпрацівниками Леніна після Ю.Мартова, який твердо став на позиції меншовизму. Сталін вирішив скористатися цими суперечностями, але для цього йому потрібен був час.

Щоправда в підготовці й здійсненні перевороту Сталін також не пас задніх. У ці місяці він дістав статус визнаного члена більшовицького генерального штабу і

самої партії, "став остаточно Сталіним" [67. 238]. Хоча пізніше його антипод писав, що Сталін був серед тих, хто, як і Зинов'єв, "ховалися під стіл" [65. 322]. Головним здобутком Сталіна в рік революції було самоутвердження як впливового, чільного апаратника, від позиції якого залежала доля партійних (на той час порівняно з ревкомом, наркоматами, ВЧК, зрештою й армією) кадрів другорядного плану. Ленін взагалі вважав, що партію розширювати не потрібно, аби не розбавляти той найтонший прошарок у ній професійних революціонерів теоретично непідготовленими масами.

На VI з'їзді Сталіна офіційно було обрано до складу ЦК, як і його антипода Троцького. Обидва вони увійшли також до складу політбюро й Військово-революційного комітету (ВРК). Але, за свідченням документів, Сталін практичної участі в роботі цього "штабу революції" не брав. Він був заангажований виданням газети "Рабочий путь". 24 і 25 жовтня, за даними хроніки "революції"¹, він не виконував жодного завдання ВРК [38. 34].

Після захоплення більшовиками (в коаліції з представниками інших, як правило, нечисленних політичних груп) влади Сталіну як іногородцю, щоб посилити довіру до раднаркому, було доручено очолити комісію (згодом наркомат) у справах національностей. Але Сталін, виконуючи особисті доручення Леніна, практичної участі в роботі наркомату не брав. Усі наркоматівські справи "тягнув" його заступник більшовик (поляк за походженням) С.Пістковський, оскільки Сталін увесь час засідав або у ЦК, або у раднаркомі, або їздив до Смольного на численні виклики Леніна. Як член новоутвореного уряду Сталін їздив до Гельсінкі, де за наказом Леніна вів переговори про врегулювання відносин між Росією і Фінляндією, яка щойно відокремилася. Як відомо, ці

¹ Читача може здивувати той факт, що автор бере ці високі слова у лапки. Справа в тім, що революція в Росії відбулася в лютому, а жовтневий переворот був лише своєрідною формою якобінської диктатури. Що ж до офіційно існуючого досі терміну "Велика Жовтнева Соціалістична революція", то він, як і багато інших фразеологічних конструкцій більшовицької ери, є лише міфотворчистою епігонів та апологетів і не більше. Жовтневий переворот був, звичайно, складовою частиною російської революції, але в жодному разі не був самою революцією.

переговори завершилися підписанням Леніним декрету про незалежність Фінляндії.

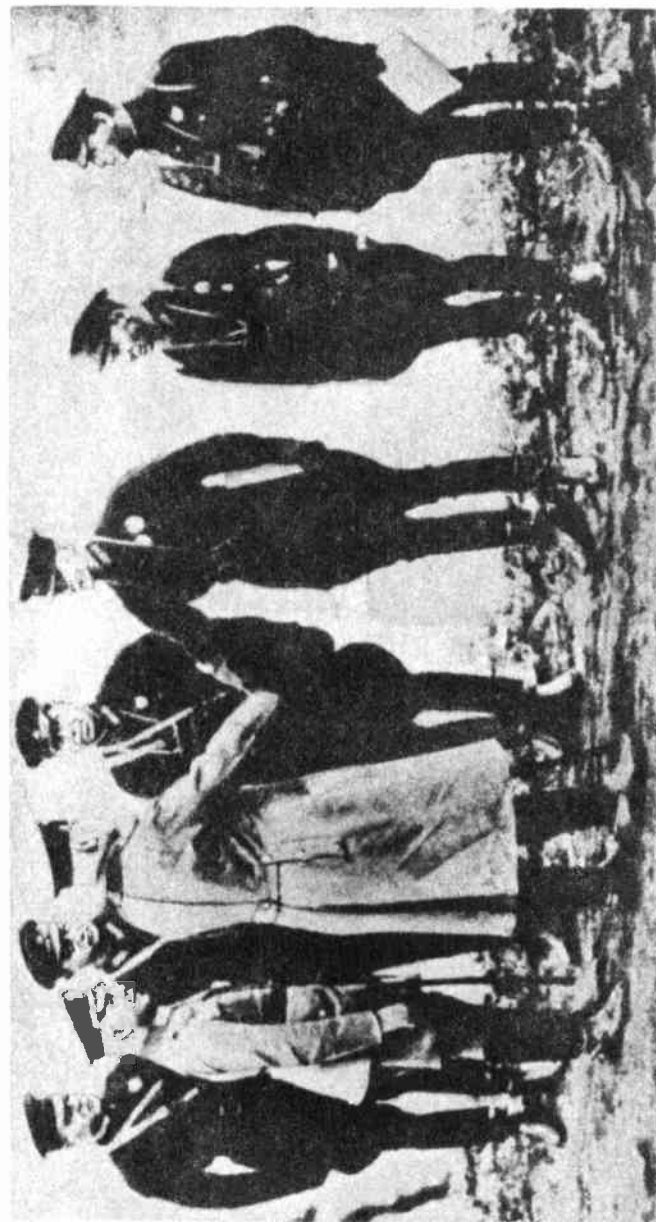
Разом з Пістковським у наркоматі працював і Товстуха, українець за походженням, котрий довгий час був одним з найближчих співробітників Сталіна. Він зарекомендував себе надзвичайно здібним апаратним організатором, згодом очолив сталінський секретаріат, був його першим біографом. Товстуха успішно "переписав" історію революції в Росії і більшовицького перевороту. Саме з його легкої руки Сталін перетворився із сірого мишеня на великого організатора більшовицького перевороту, найпершого соратника Леніна [63]. Видана до 50-річчя Сталіна офіційна біографія фактично за винятком кількох останніх абзаців цілком відтворювала художній вимисел Товстухи, за яким відверто відчувається "творча" рука самого об'єкта дослідження. Так Сталін, водячи рукою й пером свого помічника, народив міф про Сталіна — великого революціонера і найпершого соратника Леніна, що впритул аж до ХХ з'їзду КПРС у різних модифікаціях, з численними додатками, гіперболічними перебільшеннями, гіпертрофованою апологетикою і прямою фальсифікацією подавався як введений в ранг закону історичний документ.

З листопада 1917 р. по січень 1918 р. Сталін брав участь у тривалих переговорах з Центральною радою. Оскільки більшовицький раднарком не визнавав як офіційні документи Третій і Четвертий універсали і категорично виступав за збереження України в складі Російської (тепер уже більшовицької) імперії, переговори було перервано. На Київ рушили озброєні загони червоногвардійців на чолі з катом українського народу колишнім офіцером есером М.Муравйовим. Водночас у Харкові було створено маріонетковий пробільшовицький уряд. Але цей уряд протримався недовго. Сталін від початку вбачав у ньому лише провінційне представництво центральної влади. "Досить грати в уряд і республіку, здається досить, час уже закінчувати гру", — телеграфував він Народному секретаріату. Ця телеграма викликала бурхливу реакцію з боку українських більшовиків. М.Скрипник у своїй телеграмі до Москви в квітні 1918 р. кваліфікував цю вказівку Сталіна як спробу підірвати Радянську владу на Україні [73].

Завдяки зусиллям adeptів (Товстухи та інших) уже наприкінці 20-х років Сталіна почали називати "полководцем революції". Але допоки Троцький перебував у країні, робити це було просто незручно. Згодом після його вигнання з Росії Сталін почав приписувати собі не лише визначальну роль в організації повстання, а й громадянській війні. З'явилася легенда про Сталіна як "безпосереднього натхненника й організатора найважливіших перемог Червоної армії", якого партія і Ленін направляли скрізь, "де... вирішувалася доля революції" [57. 82 — 83]. Насправді ж його патологічна ненависть до Троцького визначила і його часто-густо анархічні дії на фронтах, безпідставне усунення й арешт командирів, воєначальників, що призводило до зриву стратегічних планів Реввійськради й головного командування, а іноді й до нищівних поразок. Неодноразово дії Сталіна викликали надзвичайне напруження в роботі раднаркому й політбюро РКП(б). Саме в ці роки Сталін, за словами Л.Троцького й М.Крестинського, виявив себе як майстер інтриги. "Це паскудна людина з жовтими очима", — писав про нього Крестинський. "Найперша якість Сталіна — це ледарство, — додавав до цієї характеристики М.Бухарін. — Друга якість — непримирена заздрість до тих, хто знає, або вміє більше, ніж він" [65. 427 — 428].

Сталін нерідко нехтував і прямими вказівками Леніна, не брав до уваги рішення раднаркому й політбюро. Так було в січні 1919 р. в Пермі, а ще до того в жовтні 1918 р. в Царицині. Особливо катастрофічні наслідки для Червоної армії й усієї концепції експорту революції, а зрештою й результатів громадянської війни мало невиконання ним розпорядження Леніна й головкому С.Каменева про зняття I кінної армії з-під Львова і передислокування її під Люблін для організації контрудару по військам Пілсудського, що перейшли в контр-наступ проти Західного фронту на чолі з Тухачевським¹. Сталін категорично заперечував об'єднання обох фронтів під єдиним командуванням у серпні 1920 р. Ця сторінка його біографії найбільш сфальсифікована,

¹ З цього сюжету історії громадянської війни існує досить широка література.

2

3

4

5

6

7

8

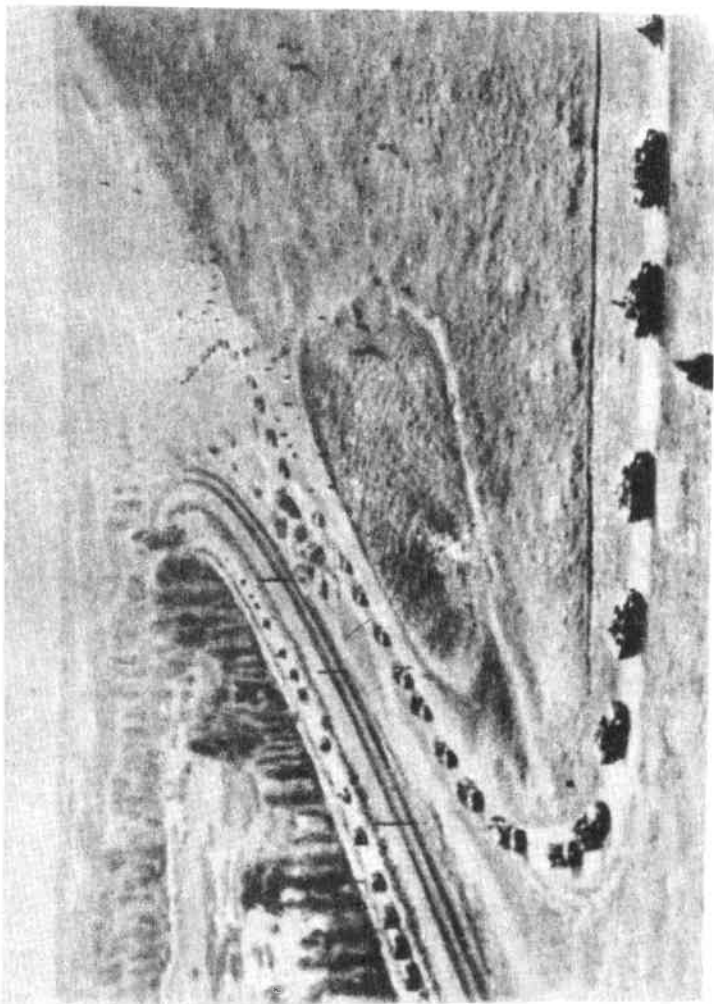
10

9

11

12

THE SCUM
OF THE EARTH,
I BELIEVE

THE BLOODY
ASSASSIN OF
THE WORKERS
I PRESUME?

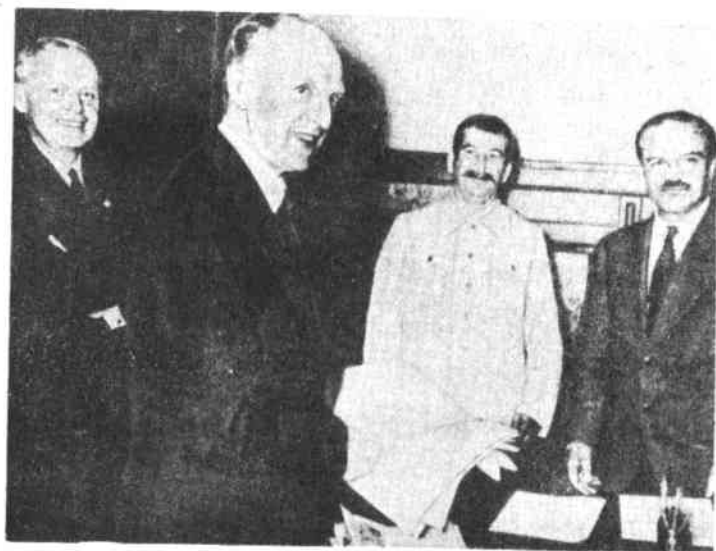
13

14

15

16

17

18

20

19

21

22

23

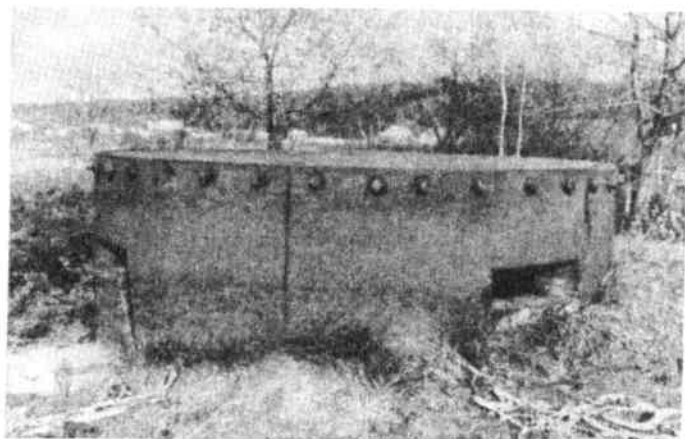
24

25

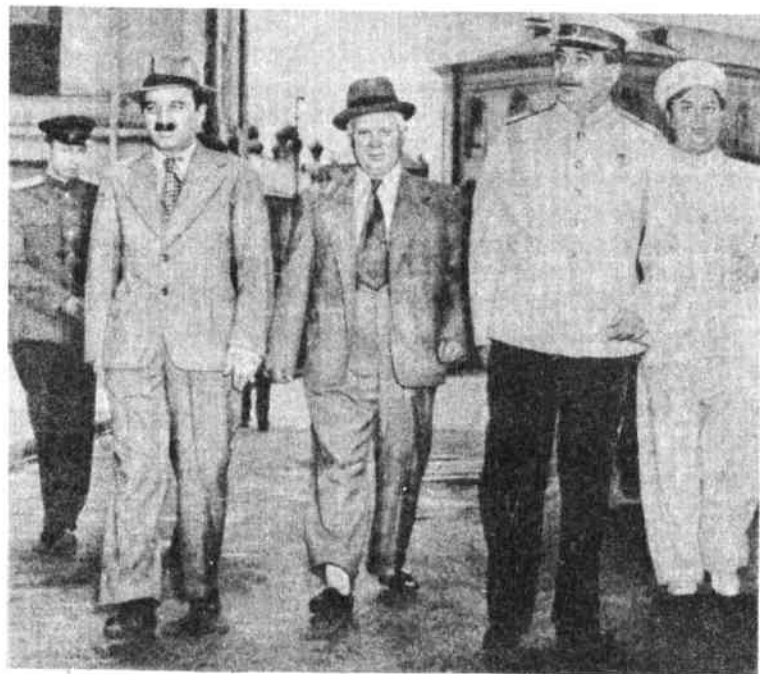
26

28

27

29

1. Президент *П. Гінденбург* вітає групу радянських воєначальників. Серед них *М. Тухачевський, Й. Якр* та ін.
2. *Ева Браун* — супутниця Адольфа Гітлера.
3. *Геля Раубаль* — кохана Гітлера, його племінниця.
4. *Фюрер* із сестрою *Анжелікою*, матір'ю *Гелі Раубаль*. Вона була економкою брата до 1936 р.
5. *Гітлер, Кейтель, Йодль*.
6. Польський маршал *Е. Ридз-Сміглий* — перша жертва Гітлера й Сталіна.
7. *Фюрер* виступає на з'їзді нацистської партії.
8. *Молотов* підписує пакт про ненапад. За ним стоять: *Шапошников, Шульце, Ріббентроп, Сталін*.
9. Лінія демаркації, встановлена пактом про ненапад.
10. *Гітлер* проголошує *Ріббентропа* «Бісмарком ХХ століття». Праворуч від *Ріббентропа* — державний секретар *Е. Вайцзекер*.
11. Генерал *Г. Гудеріан* спостерігає наступ своїх танків.
12. Німецькі танки на території Польщі.
13. Англійська карикатура «Над тілом поваленої Польщі».
14. Спільний парад радянських і німецьких військ у Бресті приймають генерал *Гудеріан* і комбриг *Кривошеїн*.
15. Дуче і *Фюрер* на військових маневрах.
16. Після підписання договору про дружбу і кордон.
17. Генерал *Чуйков* працює з німецькими офіцерами над картою по демаркації німецько-радянського кордону. 1939 рік.
18. Танкісти союзних армій.
19. Зустріч *Молотова* у Берліні. Листопад 1940 р.
20. Бесіда з *Гітлером* в центрі *Г. Хільгер*.
21. *Карл Густав Еміль Маннергейм*, голова ради національної оборони Фінляндії — друга жертва спільної агресії Сталіна і Гітлера.
22. Останній передвоєнний посол у Берліні *В. Деканозов*.
23. Німецькі війська простують по території України. 1941 р., червень.
24. Завойовники після жорстокого бою. 1941 р.
25. *Фюрер* і рейхсфюрер *Гімлер*.
26. Після запеклого бою — ганьба полону.
27. Німецький солдат на дзвіниці Київської Лаври.
28. Дот, який не стріляв, село Кременці.
29. *Сталін* в оточенні соратників (*Мікоян, Хрущов, Маленков*), червень 1951 р.

хоча навколо цих подій ще у 20-і роки відбувалось чимало усіляких дискусій.

Сталінський «внесок» у розгром контрреволюції мав сумні для нього наслідки. 1 вересня 1920 р. за рішенням політбюро Сталіна було усунуто від роботи в армії, а на ІХ партконференції Ленін змушений був засудити його поведінку на Південно-західному фронті. Так насправді ганебно закінчилася кар'єра «великого організатора перемог» Червоної армії в роки громадянської війни.

На початку 1920-х років Сталін зосередив свої зусилля «на роботі в партії», змінивши там М.Крестинського на посаді генерального секретаря ЦК¹.

Переміщення Сталіна на роботу в партійний апарат насправді означало істотне пониження в більшовицькому табелі. Адже всі визначні соратники Леніна одержали відповідальні посади в державному апараті, та й сам Ленін, очоливши раднарком, залишив за собою посаду члена політбюро. Але Сталін опинився якраз «на місці». Він зосередив у своїх руках усю кадрову політику, що в подальшому відіграло визначальну роль у його боротьбі за владу. За допомогою цього важливого важеля він за кілька років розставив «свої» кадри практично в усі значущі партійні комітети і фактично створив «тіньову» владу, представники якої в будь-який час могли замінити і ленінських наркомів і стару гвардію на місцях. Коли ж вождь революції відійшов від справ, сталінські апаратники полізли з усіх шпар, потрохи усуваючи «вірних ленінців» від командних посад. Саме на ці кадри і остаточне усунення від влади спочатку Троцького, а потім Зинов'єва, Каменєва, Бухаріна, Рикова та інших.

2. Під загрозою усунення

Останніми роками чимало було написано про ленінський заповіт, відомий як «Письмо к съезду», що побачив світ лише 1956 р. Зробивши ряд пропозицій щодо

¹ Посада генерального секретаря партії була введена за пропозицією Леніна на першому пленумі ЦК, обраного XI з'їздом партії. Всього ж обиралося три секретарі. Сталін пізніше ніколи не наголошував, що він обіймає посаду генерального. Цю посаду було скасовано в 1953 р. на вересневому пленумі ЦК. XXIII з'їзд партії знову відновив посаду генерального секретаря. Останнім генсеком, аж до гекачепістського заклоту був М.Горбачов.

зміни складу ЦК, поповнення його і розширення за рахунок робітників, Ленін дав особисті стислі, але надзвичайно влучні характеристики п'ятьом найзначнішим вождям партії більшовиків, в тому числі й Сталіну. Визначивши позитивні й негативні сторони діяльності Троцького, Каменева, Зинов'єва, Бухаріна і П'ятакова, Ленін не дає остаточних рекомендацій щодо того, можливо чи неможливо використовувати їх на найвищій посадовій діяльності в партії та уряді. Але про Сталіна він каже чітко.

Працюючи з літа 1921 р. в апараті ЦК, Сталін, як це було відмічено в партії, проявив себе вольовим керівником, одмінним організатором, наполегливо стежив за виконанням постанов політбюро і секретаріату. Він досить чітко готував і проводив пленуми ЦК, сесії ЦВК, але засідання політбюро він не вів, там, як уже говорилося вище, головував Ленін, а Сталін фактично виступав його помічником. Очевидно, що Леніну подобалась та чіткість, з якою готувалися і проводилися ці засідання. І можливо усе було б гаразд, якби Сталін в одній із бесід з Крупською не обізвав її грубим, брутальним словом. Телефонна розмова Крупської зі Сталіним відбулася наприкінці грудня 1922 р., а Ленін дізнався про образ від самої Крупської лише в березні. Він негайно пише Сталінові обуреного листа: "Шановний т. Сталіне! Ви мали грубість покликати мою дружину до телефону і обляяти її. Хоч вона Вам і висловила згоду забути сказане, тим не менше цей факт став відомим через неї ж Зинов'єву й Каменеву. Я не маю наміру забувати так легко те, що проти мене скоєно, і не говорити, що скоєне проти дружини я вважаю скоєним і проти мене. Тому прошу Вас зважити, чи згодні Ви узяти сказане назад і вибачитися, чи вважаєте за краще порвати між нами стосунки" [88].

Розрив стосунків із вождем, навіть і тяжко хворим, для Сталіна означав політичну смерть. Тому він негайно ще раз вибачився перед Крупською і Леніним. Але вирок було винесено. "Сталін надзвичайно грубий, і цей недолік, цілком терпимий в середовищі й спілкуваннях між нами, комуністами, стає нетерпимим на посаді генсека". З хворобою Леніна і відходом його від активних справ посада генсека набирала ключового

значення в усій системі партійної й державної влади, що дедалі більше підпорядковувалася партійній. Ленін, який сам створив цю систему, чудово розумів, що це мало означати. Тому він дав чітку вказівку: "Тов. Сталін, ставши генсеком, зосередив у своїх руках безмежну владу, і я не певен, чи зможе він завжди з достатньою обережністю користуватися цією владою" [34].

Саме ця необмеженість влади, сконцентрованої в одних руках, можливість використати її на свій розсуд, грубість, часті спалахи люті, капризність, нетерпимість, які помічав за Сталіним Ленін, примусили його "запропонувати товаришам" "продумати засіб *переміщення* Сталіна з цього місця" (курсив наш. — А. Т.) [34]. Чіткішою вказівкою Ленін, очевидно, дати не міг. Але виходячи з кар'єристських інтересів, побоюючись надмірного засилля Троцького, Каменєв, Зинов'єв, Бухарін та інші представники партійної камарильї знехтували заповітом вождя і залишили Сталіна на найвищій посадовій сходинці в партії. Делегатам з'їзду не дали можливості ознайомитися з листом, їм лише передали його зміст. Фальсифікації навколо цього листа, як уже говорилося, тривали впритул до 1956 р., а доля мільйонів сталінських жертв була трагічною. Але не слід перебільшувати й особисті вади характеру і вдачі Сталіна. Сама система більшовицької влади вимагала надмірної її концентрації в одних руках. Ленін також виявив себе як прихильник особистого режиму влади, він давав особисті розпорядження про масові розстріли офіцерів, служителів церкви, зрештою на його совісті й знищення родини Романових, мільйонні жертви громадянської війни й голодомору початку 1920-х років, жорстоке поводження властей під час "розкозачування" на Дону й Кубані, знищення заможного селянства в Україні.

Очевидно, що Сталін якнайкраще відповідав більшовицькій тоталітарній системі владарювання. Сталін довів до абсолюту контроль державного апарату над усіма сферами життя, включаючи й родинні відносини. Але на чолі цієї тотальної контролюючої системи він поставив не виборні органи — ради, хоч якими б помірковано-демократичними вони не були, а контрольований лише ним самим апарат партійної влади й надмірно роздута ним охоранку — ВЧК, ОГПУ, НКВС, КДБ.

Під гаслом єдності партії він домігся її тотальної уніфікації, позбавивши комуністів права мати альтернативну думку — єдино вірною думкою вважалася лише його думка (якщо вона взагалі була). Хитрими маневрами та інтригами Сталін домігся розколу того "найтоншого прошарку партійної гвардії", що залишився після смерті Леніна, натомість до вершин влади прийшли невігласи і безпринципні чиновники, які згодні були вклонятися будь-якому богові, аби їм за це забезпечували переваги перед рядовими членами партії і рештою зманкуртизованого суспільства. Зміна кадрів, яка набрала характеру масових репресій, привела до того, що партійний механізм, поєднаний з кагебіотською машиною нищення, перетворився на орган одноосібної влади Сталіна. Але він був досить кмітливим і хитрим, щоб розуміти усю безперспективність поступового нищення. Потрібні були відкати і він їх чергував з наступними репресивними кампаніями. Час від часу за його ініціативою, про яку одразу ставало відомо масам, відбувалися ці своєрідні паузи, у свідомість людей вселялися нові ілюзії, що хвиля репресій, мовляв, закінчилася, що усі вороги знищені, а вивихи й перебільшення, припущені наркомками, підправлено і справедливості відновлено, оскільки серед репресованих час від часу з'являлися й прізвища самих колишніх наркомів, а також найбільш одіозні фігури з їхнього оточення. Так "дістали за заслугами" Ягода, Єжов, а система продовжувала функціонувати, набуваючи дедалі жахливіших масштабів нищення.

Цікаво відзначити, що навіть самі жертви Сталіна вбачали в ньому борця за чистоту рядів партії. Особисті побоювання й боротьба четвірки (Зинов'єв, Каменев, Бухарін і Сталін) проти надмірного засилля влади Троцького, цього істинного архітектора перемог у громадянській війні і визнаного вождя армії надовго захопила вищий ешелон партійної ієрархії. Це дало можливість Сталіну і надалі зображувати "чистки" як боротьбу з опозицією, при цьому кожного разу сіті закидалися дедалі ширше, але метод залишався той самий — боротьба з опозиціонерами, змовниками і ворогами єдності в партії, до цього згодом було додано більш широкий термін — "ворог народу". Зрештою

ворогами народу ставали цілі народи, але Сталіна це не обходило. Він звільняв собі простір для подальших уніфікаційних процесів, що згодом перетворилися на брежневсько-сусловську концепцію нової спільноти людей "радянський народ" або "совки".

Тут нав'язуються деякі алюзії щодо Троцького й троцькізму. Оскільки Ленін не встиг довести до кінця боротьбу проти бюрократичного переродження "диктатури пролетаріату" в чисту партійну диктатуру, Сталін розгорнув шалену діяльність по штучному добору підлеглого йому апарату і перетворенню його на "орден мечоносців", відверте цькування й нейтралізація прихильників Троцького стали його головною метою. Зрештою, оскільки більшість парткерівників нової генерації становив той прошарок, що його Троцький називав "золотою серединою" або самовдоволеною посередністю [65. 464 — 486], кар'єрні ігри завершилися цілковитою поразкою опозиції. Вочевидь Троцький недооцінив здібностей Сталіна, його безпринципності, хитрості, мстивості й аморальності, вміння до певного часу приховувати свої почуття, звирячої настирливості, волі і наполегливості, безмежного прагнення посісти місце Леніна в керівництві партією. Коли Троцького було усунено з посади наркомвійськмора, хтось запропонував направити туди Сталіна, але більшість зійшлася на тому, щоб віддати армію під керівництво найкращого більшовицького воєначальника М.Фрунзе. Дуже швидко він пішов з життя, а на його місце було призначено повного військового невігласа, але найближчого воєнного друга Сталіна К.Ворошилова. Доля Троцького була вирішена. Віднині він не міг розраховувати на допомогу з боку армії. Його прихильників виганяли звідти косяками.

Маскуючись гаслами про необхідність колективного керівництва, Сталін фактично забезпечив собі неподільне владарювання в армії й партійному апараті. Після смерті Дзержинського за допомогою його наступника Менжинського він цілковито підкорив собі й ОДПУ. Тепер настала черга Троцького. Його було усунуто з усіх посад, а згодом і вислано з країни. Позбавлена свого лідера опозиція частково була розгромлена, а частково роззброїлася, перейшовши на службу новому

диктатору. Так Сталін розправився з своїм зарозумілим опонентом.

Сталін твердою рукою висапував навколо все, що могло заявити про себе як про опозицію, оточуючи себе ще більш сірими посередностями, якими він міг оперувати як маріонетками. Так продовжувалося до XVII з'їзду партії.

Усунувши з керівництва партії будь-яку альтернативу собі, перевербувавши на свій бік інших (таких як В. Антонов-Овсієнко), Сталін, за переконанням Троцького, здійснив своєрідний термідоріанський переворот. Насправді ж наприкінці 1920 — початку 1930-х рр. закінчується "романтичний" період революції в Росії, й починається доба чорної реакції.

Відомий американський радянолог Роберт Такер досить обгрунтовано полемізує з Троцьким, заперечуючи йому в тому, що це був термідоріанський переворот. "Гордому революціонеру Троцькому, — пише вчешній, — було... надзвичайно неприємно програвати тому, кого він вважав за людину третього гатунку; разом з тим прикрість поразки відчувається набагато легшою, якщо доводиться поступатися позиціями новому соціальному прошарку" (йдеться про створення нового класу правлячої партійно-адміністративної бюрократії — своєрідної олігархічної конструкції. — А. Т.), в особі його характерного представника — Сталіна [61. 352 — 353]. Такер вважає, що про такий прошарок говорити передчасно. Сталін просто переграв Троцького в політичній боротьбі, але при цьому він спирався не на клас, а на підтримку правлячого угруповання, що цілком залежало від його волі або примхи. Сталін вміло скористався помилками й бездіяльністю Троцького, котрий загравав з молоддю і нехтував підтримкою старої гвардії.

Інтерпретуючи Леніна у своїх популяризаторських працях, Сталін на відміну від Троцького виявився неспроможним винайти нові аргументи в галузі теорії побудови соціалізму в одній країні, він тільки систематизував і гранично примітивізував і без того прагматичні начерки плану соціалістичного будівництва, викладені Ленінінм в його останніх роботах. У такий спосіб Сталін домігся того, що на тлі дібраного ним керівного клану він виглядав новим месією, сам сприяв поши-

ренню винайденого ним самим гасла — "Сталін — це Ленін сьогодні". Новий месія, закамуфльований під "вірного лєнінця", цілковито влаштував ту частину правлячої еліти, що прагнула стабільності, закріплення досягнутих позицій, привілеїв, що зрештою призвело до переродження значної кількості колишніх революціонерів-романтиків на примітивних зажерливих можновладців. Маскуючись, як і їхній отаман, гаслами про соціальну справедливість, вони якнайкраще дбали не про задоволення інтересів "робітничого класу й трудового селянства", а про те, як би скористатися на свою користь можливістю "грабувати награбоване". І досягли в цьому абсолютної довершеності як за Сталіна, так і за діяльності його "преемників-вождів". Грабування народу стало головною рисою діяльності партократичної еліти, особливо за часів Брежнєва й Горбачова, як до речі, і в посткомуністичні роки.

Створивши власними руками розгалужену мережу плутократії, Сталін пов'язав її жорсткою системою контролю з боку відданої йому охоранки, яка шпигувала за всіма, в тому числі й за самим "творцем", що, за Такером, було притаманним для всіх радикальних рухів у попередні часи [61. 14].

3. Злочини і міфи сталінізму

Позбавившись реального особистого опонента, що претендував на вершину більшовицького Олімпу, Сталін з його люмпен-пролетарською психологією приступив до винищення свого головного класового ворога — відродженого непом власника. Власника, який впродовж "передишки" у 1921 — 1927 рр. нагодував, одягнув і взув розчавлений народ великої імперії, поки більшовики старої й нової генерації скублися за владу. Тепер настала черга цього найпродуктивнішого класу "нової доби". Першими впали найменш захищені "непмани". Кілька інспірованих "комсомольцями" процесів, два-три декрети — і з новоявленими "експлуататорами" було покінчено, а їхнє майно за старим гаслом ("грабуй награбоване") стало власністю держави трутнів. Складніше було з селянином. Прив'язаний міриадами уз до землі він ажніяк не хотів прощатися з своїм віковичним ярмом і переходити в пролетаризовані за-

гони найманих напівголодних утриманців. Селянство мало реальну силу — руки і землю, — яка годувала всіх. Тому злочин Сталіна проти селянства був найкривавішим. Мобілізувавши сили ДПУ, партійних органів, Сталін упродовж двох років практично знищив найпродуктивніші селянські господарства, а отже і родини на Північному Кавказі, на Дону, в Казахстані, але найжорстокіше розправився він з Україною. Знищення мільйонів українських селян мало змусити здригнутися все селянство — цей одвічний осередок фронди усякому люмпену. Він добре запам'ятав жакерію періоду громадянської війни, воєнного комунізму і перших кроків колективізації. У цій кампанії проти селянства України Сталін виявив усю звирячість своєї жорстокості, але він тут перевершив і найлютіших звірів, нищачи дітей, слабих, старих, усіх підряд.

Всупереч навіть підрахункам місцевих компартійних лідерів Сталін підніс план заготівлі збіжжя у 1932 р. на 44%. Новоутворені продзагони викачали з українського села не лише все зерно, але й інші види продуктів. Що не могли вивезти, нищили й палили на місці, зрікаючи мільйони українських селян на голодну смерть. Ганебну роль у цій справі відіграли не лише партбюрократичні чиновники й партосередки, безбатченки-комсомольці, але й частини внутрішніх військ, і, що найстрашніше, регулярні війська, де служили сини тих самих замордованих селян. Особливість жорстокості Сталіна в роки голодомору 1932 — 1933 рр. полягала в тому, що він заборонив вміщувати в пресі будь-яку згадку про нього. Регіони, охоплені голодом, було оточено військами, залізниці для селян закрито, на всіх станціях стояли спеціальні кордони, і все ж вони пішки (лісами й полями) сотнями добиралися до міст і там вмирили попідтинню. Щоб запобігти поширенню відомостей про цей геноцид за кордон, ЦК видав спеціальну інструкцію про особливий режим в прикордонних областях з Румунією й Польщею. Ще однією особливістю голодомору в Україні було те, що спеціальні військові формування не пропускали українських селян до сусідніх областей Росії й Білорусії, де було вдосталь продуктів. Тих, кому вдавалося манівцями пробиратися у багаті області, або негайно звідти виганяли, забравши наміняні харчі, або

садовили до допрів і відсилали без суду і слідства до Сибіру. Оскільки в країні ще діяла карткова система, селяни були позбавлені можливості придбати хліб у державних крамницях, а кооперативна торгівля хлібом була заборонена. Озброєні енкаведисти відганяли зголоднілих напівмертвих матерів від віконниць крамниць, а дітей стріляли й чавили. Канібалізм процвітав майже в усіх вражених голодомором регіонах [16. 249 — 257].

1933 р. один із сталінських емісарів-заготівельників збіжжя на Україні Мендель Хатаєвич доповідав у центр, що між селянами і радянською владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. “Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він обійшовся у мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну” [60. 415]. Так, це була війна на винищення українського народу.

У такий спосіб Сталін вирішив покінчити із національним питанням в Україні, оскільки, за його словами, селянське питання було основою, квінтесенцією національного питання. Селянське питання, говорив він, — це національне питання. Знищуючи українських селян, Сталін водночас наказав вербувати робітничу силу на підприємства, що споруджувалися в українських містах, з глибинних областей Росії, звідти ж направлялися в Україну фахівці з середньою та вищою освітою. Українців же масами депортували на північ, Далекий Схід, Казахстан і в Середню Азію. І все ж він не встиг переселити всю Україну і знищити цілком українське селянство — хтось же мав обробляти безмежні колгоспні лани. Нових кріпаків позбавили паспортів, забороняли їм виїздити з сіл до промислових центрів, а молодь, навпаки, сотнями тисяч виривали з села і перетворювали на зденаціоналізованих “фабзайців”, оскільки викладання у всіх ФЗУ велося виключно російською мовою. Подальша політика КПРС у галузі денационалізації українського села зводилася до утворення “агроміст”, бездумно згубної меліорації і затоплення найродючіших земель і сіл Подніпров'я. Усе це майже цілком у 1970 — 1980 рр. підірвало сили українського села, спустошило його. А впроваджена Сталінінм система колгоспно-поміщицької залежності селянина-труда-

ря від нових панів — голів колгоспів і директорів радгоспів — продовжує цю руйнівну роботу і донині.

Організуючи голод у наглухо заблокованих регіонах, Сталін водночас прагнув ошукати світову громадськість. Він сприяв "вільному" пересуванню по країні видатних діячів культури Заходу, письменників, політиків, таких як Бернард Шоу, Ліон Фейхтвангер, Едуард Ерріо, до цього списку потрапила навіть майбутній опонент Черчілля затята "умиротворительниця" Ненсі Астор та ін. Їм демонстрували спеціально підготовлені для подібних шоу потьомкінські оазиси на селі, мешканці яких, ошукані хитрими царедворцями, захоплено розповідали, як в оточенні загальної кризової депресії, що панувала в ті роки на Заході, процвітає "перша держава робітників і селян", цей непохитний бастион соціалізму — СРСР, "где так вольно дышит человек". Обираючи і прирікаючи на смерть мільйони селян, Сталін, щоб забезпечити абиякий притік валюти за безцінь по демпінговим цінам викидав на європейський ринок мільйони центнерів українського зерна, в той час, як в Америці його надлишки спалювали в паровозних топках. Навіть у найгоłodнішому 1933 р. за кордон було вивезено 10 млн ц збіжжя [39].

4. Культ особи

XX з'їзд КПРС випустив у обіг новий політичний термін — "культ особи Сталіна". У закритій доповіді М.Хрущова на з'їзді, яка дуже швидко стала відома усьому світові, а зміст її наступного дня вже було укладено в деяких газетах, йшлося про відхилення від марксистсько-ленінської теорії, ленінських норм життя й соціалістичної демократії, порушення Сталінім соціалістичної законності, його відхід від ленінського плану побудови соціалізму, масові розстріли й репресії, загадкове вбивство Кірова та інших партійних вождів і т.п. Чимало там було перелічено сталінських криміналів. Ще й на наступному з'їзді йому дісталось, але поруч уже мусили визнати свою вину й його найближчі соратники Ворошилов, Молотов, Каганович, Маленков...

Через вісім років після XX з'їзду на шпальтах "Правды" з'явилася передовиця під традиційною назвою "Ленинским" курсом", де перелічувалися, за виключен-

ням масових розстрілів та вбивств, майже такі самі, як у Сталіна, відхилення наступного лідера — М.С.Хрущова. Але замість "культу особи" йому вже інкримінували "волюнтаризм та суб'єктивізм", що виявився в порушенні "ленінських норм"... Стара пісня залунала на новий лад. Ще кілька років потому з легкої руки суперідеолога КПРС М.Суслова з'явилася нова формула "и лично товарищ Брежнев". Читачі все тієї ж "Правды" дізналися про неоціненний особистий внесок нового генсека-месії в розвиток ленінських принципів соціалістичної демократії. "Культ Льонін", як називали це явище в народі, перевершив усі можливі форми вихвалляння, лакування, орденівішання й самозвеличення особи генсека. Трохи не дотягнув до Брежнева "культ" Андропова — дуже швидко ослаб і нагально помер.

Хворий і неспроможний Черненко, що трохи більше року сидів у кріслі генерального, все ж встиг повісити собі на старечі груди третю золоту зірку. Кожного разу повторювалися як у "собачому вальсі" ті самі ноти, кожен наступник був геніальним продовжувачем справи Леніна — за життя, а по смерті, одержавши свою дозу критичних, витриманих у дусі й стилі оцінок, водночас (за винятком М.Хрущова) від вдячних висуванців і своє місце і погруддя біля кремлівської стіни, де вже давно оселилися "вірні", або навіть "найвірніші" з ленінців.

Що ж це було за явище, що за неvezіння з тими "культами"? Кому була потрібна ця жалюгідна комедія з відновленням "ленінських принципів", якщо сама система управління державою не зазнавала жодних змін, а після кожної з передовиць "Правды" відкривався шлях до появи або створення нового культу.

Зараз чимало дипломованих істориків і серед них насамперед колишні кандидати й доктори історико-партійної псевдонауки навипередки викривають роль КПРС, її структур у створенні недемократичної системи управління державою, вся повнота влади в котрій належала неодмінно "ленінському політбюро" і його майже незмінному апарату, що займав обладнані "вертушками" кабінети від Кремля і Старої площі аж до "самых до окраин". Перефарбувавши свої червоні прапори у націонал-комуністичні кольори, колишні й нинішні пар-

тократи і їх "наукові" поплічники навипередки викривають антидемократичну суть партійної олігархічної влади, тішаються "демократично" обраними парламентами, що й понині уособлюють ту саму олігархічну структуру, оскільки вони переважно успадковані від старої системи. Тепер колишні ідеологічні джури-кузьминці відробляють тридцять срібняків, що їм виплачують ті ж самі господарі тих самих кабінетів, у яких лише замінено портрети та вивіски на фронтах компартійних будинків, де угніздилися нові за формою, але старі за змістом владарі. Критика попередників завжди була притаманна східним слов'янам, але звернімося до самого засновника партії більшовиків і так званої радянської влади, до В.Леніна.

Ще 1920 р. він говорив на II конгресі Комінтерну: "Ми боїмося надмірного розширення партії, бо до урядової партії неминуче прагнуть примазатись кар'єристи і пройдисвіти..." Засновник тоталітарної держави немов би схаменувся і запропонував позбутися партійної "олігархії" шляхом "поступового переходу в руки робітничого класу...", а потім усіх трудящих управління всім господарством країни".

Сталін навіть перевиконав завдання вождя. Він прийняв до партії сотні тисяч малоосвічених робітників, але до влади допускалися лише ті, хто улесливо визнавав "велич" Сталіна. Сталін знищив ту частину партійної олігархії, про яку говорив Ленін, але на її місце він висунув "своїх" олігархів.

Ленін, побачивши, страшенну інерцію новонародженої бюрократії, запропонував цілу програму лібералізації режиму, за рахунок залучення до діяльності керівних органів "кращих представників робітничого класу", щоб перейти зрештою до суспільства "цивілізованих кооператорів". Це було його уявлення про перспективи побудови соціалізму в "одній окремо взятій країні". Але Сталін підмінив цей план іншим. Міцно посівши на чолі партії й держави після XVII з'їзду ВКП(б), він поступово створив у ЦК паралельні структури, що спочатку дублювали ВРНГ, а згодом цілком підпорядкували й раду, і держплан структурним відділам ЦК. Бюрократизація режиму була доведена до абсурду. "Конституційні" органи державного управління несли відповідальність

за поразки, а успіхи приписувала собі партія в особі Сталіна й апарату ЦК, не обтяжуючи себе відповідальністю за реальний стан справ в економіці й суспільному житті. Цей дубляж влади і однобічна відповідальність зрештою призвели до суцільного розвалу системи планування, контролю й виконання. Але й це було ще не все.

Партійний механізм формування й виконання влади був би малоефективним, коли б міцно не з'єднувався Сталіним з паралельною структурою — органами ВЧК-ОДПУ-НКВС-КДБ. Якщо в будь-яких структурах припускалися винятки і залучалися до керівної роботи т.зв. безпартійні більшовики, або просто аполітичні "специ", то в "органах" це було неможливо. КДБ і його попередників було партизовано на сто відсотків. Якщо партія була перетворена Сталіним, за його словами, на орден мечоносців, то його залізним легионом, очами, вухами, й мечем став КДБ, який упродовж усього періоду 1930 — 1980-х років виконував функції верховного контролера і нищителя в країні, та й у самій партії. Представники КДБ входили до найвищих ієрархічних структур партії й рад, вони контролювали діяльність секретарів партійних комітетів усіх ланок, систему добору кадрів.

Для поглибленого контролю за найнижчими ланками системи було утворено управління кадрів в усіх установах, відомствах і на всіх підприємствах. Як правило, начальниками таких управлінь призначалися відставні, або діючі офіцери КДБ, відставні армійські чи міліцейські держиморди, котрі формували разом з парткомами всю кадрову політику в країні, стягнувши її непереборною подвійною або й потрійною мережею кагебістсько-партійних чи партійно-кагебістських (залежно від того, хто був при владі, "культист" Сталін, "волюнтарист" Хрущов, "застійник" Брежнєв, кагебіст Андропов, перебудовник Горбачов) ґрат і ланцюгів, яка зрештою й створювала своєрідний тип "гомо-советікус". На вершині цієї вавилонської вежі, розбухлої від надмірної кількості бюрократичних надбудов і прибудов, із Дамокловим мечем (що постійно був спрямований проти будь-якого іншодумства або волелюбства) у руці возсідав той, чий культ час від часу розвінчувався пленами або з'їздами партії, і правив бал. Система зі зміною вождів залишалася незмінною.

Заслуга М.Хрущова насамперед полягала в тому, що він домігся скасування диктату КДБ над найвищими партійними структурами. Відтепер не КДБ контролювало діяльність ЦК та безпосередньо підпорядковані йому партійні структури, а навпаки — діяльність КДБ підлягала контролю відповідних територіальних партійних бюрократичних органів. Решта ж системи лишилася незмінною. Низові ланки підлягали подвійному контролю, а для рішучих дій репресивних органів обов'язковими були санкції вищої партструктури. Формально такі санкції надавали прокурори відповідної ланки, але лише на вимогу або після узгодження й дозволу партійних комітетів.

Створення такої системи, доведеної до абсурдного абсолюту, не можна зводити до "культу" особи вождя й "порушень принципів ленінської демократії". Тоді за аналогією слід було б називати й фашистську диктатуру в Італії культом особи Муссоліні, нацистський тоталітарний режим у Німеччині культом особи Гітлера тощо. Очевидно, що ніякого культу особи Сталіна не було, як не було й культу осіб його наступників, а була жорстока тоталітарна влада партійної й поліцейської плутократії на чолі з диктатором, як і в усіх антидемократичних тоталітаристських режимах, що ледве камуфлювали конституційними фіговими листками свою абсолютну неподільну авторитарну владу.

Створення такої системи збіглося з 50-річчям її засновника. Неспроможний претендувати навіть на тень "безсмертного Леніна" Сталін утворив свою власну харизму. Здобувши владу в партії, яку самі партолігархи старої генерації вважали другорядною після раднаркому й ВЦВК силою, Сталін негайно розгорнув бурхливу діяльність бюрократа і оточив себе такими ж як сам "посередностями". Але на відміну від старої гвардії, що іноді грішила анархізмом, або зайвим демократизмом, нова бюрократія беззаперечно виконувала волю свого вождя, не забуваючи й про свої власні кар'єрні та матеріальні інтереси. Саме ця "нова гвардія" і стала першою сходинкою, що вивела зрештою Сталіна на вершину вавилонської вежі більшовицької влади.

Як своєрідна темна шкапинка він вискочив на цю вершину по спинах партолігархів старої генерації, котрі

ажніяк не вбачали в цьому небагатослівному зі східними рисами обличчя й дикунським недорікуватим акцентом грузинського "кінто"¹ рівного собі конкурента, і віддали йому цілком усю партійну владу, тобто контроль над партійним апаратом. Сталін опинився як та байкова щука у природній стихії. Але до 1934 р. Сталін мусив ділитися своєю владою з залишками (після розгрому троцькістської опозиції) ленінської гвардії — своїми союзниками по боротьбі з Троцьким, як в партійних органах, так і в органах політичної поліції. "Ніч довгих ножів" (розправа Гітлера з опозицією серед командування штурмовиків) підказала йому шлях до зміцнення самовладдя, а XVII з'їзд ВПК(б) визначив конкретні цілі. Вбивство Кірова, безсумнівно, організоване самим Сталіним, розперезало нову серію репресій після процесів Промакадемії, шахтинської справи, справи СВУ та ін. Знищивши залишки національної інтелігенції, Сталін приступив до ліквідації національних кадрів у республіканських партійних організаціях. Процеси 1930-х років прорідили й апарат КДБ, а згодом і армії. За своїми масштабами сталінська різанина перевершила усі відомі до нього акції масового знищення іншодумців, або навіть просто запідозрюваних в іншодумстві, еретицтві часів папської інквізиції, англійської або французької революційних чисток аристократів або ще давніших репресалій. Це була вакханалія розбою, що сягала виселення й фізичного знищення цілих народів. Подейкували, що Сталін збирався виселити усіх українців, але для цього в СРСР не вистачило вагонів.

Щоб утвердитися на роль найвищого судді над партійним і кагебістським апаратом, Сталіну треба було одержати титул "кращого ленінця", можливо "найкращого", в усякому разі кращого ніж сам Ленін, що лежав забальзамованою мумією в Мавзолеї і ніякої загрози собою не являв. Сталін став "Леніним сьогодні", а партія з ленінської поступово перетворювалася на ленінсько-сталінську, а невдовзі просто сталінську з Ленініним на прапорі. Канонізація забальзамованого Леніна

¹ Жаргонне грузинське слово "кінто" в часи юнацтва Сталіна означало спритного метикованого, "крутого" хлопця з вулиць старого Тифлісу, що міг окрутити навколо пальця будь-кого із своїх суперників — вірменина, єврея, і навіть "хитрого хохла".

і прижиттєве обожнювання Сталіна довершили створення системи тоталітарного режиму. Сам Сталін дав ключ до розуміння цієї системи у своєму найдовершенішому за фарисейством витворі — "Ответы товарищам", хто поздоровив його з п'ятдесятиріччям: "Ваши поздравления и приветствия, — писал він, — отношу на счет великой партии рабочего класса, поднявшей и воспитавшей меня по образу своему и подобию. И именно потому, что отношу их на счет нашей славной ленинской партии, беру на себя смелость ответить вам большевистской благодарностью" [47].

При цьому Сталіна не обходив той факт, що від "ленінської партії", тобто невеликої групи професійних революціонерів-змовників, за чистоту рядів якої так бідкався Ленін, на той час уже майже нічого не залишилося, натомість виникла масова організація, що надмірно зросла за рахунок несвідомих, але сліпо покірливих кар'єристів, кон'юнктурників, "ленінських призовників", катюг з репресивних органів, котрі остаточно знищили той "тончайший шар" революціонерів-професіоналів. Він створив систему, головним прошарком якої стали "середні кадри". Ще у 1937 р. Сталін відверто визнав, що саме ці "середні кадри" становлять його головну підпору. "Известно, что Троцкий после Ленина был самый популярный в нашей стране. Популярными были Бухарин, Зиновьев, Рыков, Томский. Нас мало знали, меня, Молотова, Ворошилова, Калинина. Тогда мы были практиками во времена Ленина, его сотрудниками. Но нас поддерживали средние кадры, разъясняли наши позиции массам. А Троцкий не обращал на эти кадры никакого внимания. Главное — в этих средних кадрах" [61. 451].

Ось у цих словах і криється та "сермяжная" правда, про яку так часто любив просторікувати Сталін. При цьому слід зауважити, що Сталін лише тоді діяв прямолінійно, коли його жертва ставала беззахисною. Судові спектаклі, поставлені Сталіним після XVII з'їзду, так само як і справа Тухачевського — свідчення його найвищої кваліфікації інтригана-інспіратора масових вбивств. Здійснивши це руками кадрів Ягоди та Єжова, він потім знищив і їх самих, і виконавців їхніх розпоряджень, що, зрозуміло, виходили від самого Сталіна.

Організоване Сталіним вбивство С.Кірова, його головного конкурента в новому партійному ареопагу, стало, за словами Р.Конквеста, злочином віку [31. 95].

На початок великої чистки партія надмірно розрослася. Замість 472 тисяч у 1924 р. вона становила 3 555 338 членів у 1933 р. Ще до вбивства С.Кірова в ході партійної чистки з неї було "вичищено" понад мільйон членів. Після вбивства Сталін розгортає новий наступ на "стариків". Він скасовує громади старих більшовиків і політкаторжан. Під ніж інквізиції потрапляють народники, соціал-демократи, есери, меншовики та інші політичні в'язні царського режиму, яким лютнева революція дарувала свободу, а раднарком — пристойний пенсіон. Тоталітаристський режим Сталіна перетворює терор на свою головну зброю боротьби за владу, нарікаючи своїх жертв або "ворогами народу", або агентами світового імперіалізму (з варіаціями). При цьому збудована за ієрархічним принципом партія знищувалась відповідно до цього принципу. Спочатку було знищено ленінські кадри, потім кадри Троцького, кадри Зинов'єва, кадри Бухаріна, кадри Мірзояна, кадри Скрипника, кадри Посишева і Косіора, кадри Угланова, Кузнецова, Вознесенського, потім так само були усунуті від керівництва (без масового фізичного знищення) кадри самого Сталіна, кадри Берії, а далі вже кадри, віддані Хрущову. Андропов розгорнув наступ на вкрай корумповані й розкладені морально "кадри" Брежнєва, але за браком часу не встиг довести справу до кінця. Горбачов виявив нерішучість у боротьбі з кадрами Брежнєва, за що й поплатився гекачепістським "путчем". А брежнєвські кадри хуткенько мімікрували в приватизаційні структури, поринувши в рідну корумповану стихію в добу постпербудовної перехідної і посткомуністичної форми — СНД.

Поряд із нищенням "чужих нам елементів" за вертикальним "кадровим" принципом йшло нищення й по горизонталі. Так, після XVII з'їзду було ліквідовано майже весь склад обраного там ЦК, подібна доля спіткала й більшість його делегатів, хоча сам з'їзд пройшов в умовах нестримного славослів'я "вождя народів". Вочевидь Сталіна налякав мовчазний опір, що виявився в результатах голосування при виборах членів ЦК, де

він не набрав необхідної кількості голосів і примусив членів лічильної комісії фальсифікувати результати голосування. Згодом за наркомства М.Єжова у "низовку" спускалися плани з чітко вказаною кількістю "ворогів народу", яких слід було репресувати. Подібне планове нищення невинних людей здійснювалося на територіях Західної України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Молдови після їх "возз'єднання" з СРСР. У ході війни переселенню й масовому геноциду було піддано народи й народності, що призвело до обезлюднення величезних територій, особливо на Кавказі й в Україні. Вивозили усіх підряд, не поділяючи людей на "друзів" і "ворогів" народу. Останньою в цьому ряду стала "справа" лікарів і організації "Джойнт", за якою мало послідувати масове виселення євреїв з європейської території СРСР. Під підозрою органів НКВС-НКДБ підпали мільйони людей, що з вини того ж таки Сталіна опинилися на території, окупованій німецькими військами. Через горнило ГУЛАГу пройшла переважна більшість військових та цивільних бранців, члени неконтрольованих охранкою партизанських загонів, що стихійно виникали на окупованій території, а також учасники Руху Опору на Заході з числа радянських громадян. Параноїдально-патологічна підозріливість Сталіна і його поплічників з КДБ ледве не призвела до суцільного винищення окремих народів, ба й навіть професій.

Після смерті супер-ката його наступники продовжували політику репресалій щодо будь-якого іншомислення, створивши міцну мережу таборів для політичних в'язнів-дисидентів, та кинувши до них, або до кадебістських психушок сотні тисяч свідомих патріотів, борців за демократію, дотримання парткадебістською олігархією Гельсінкських зобов'язань, декларованих конституційними законами. Сталін і його нащадки особливу ненависть відчували до людей розумової праці, час від часу оголошуючи якусь із галузей науки "лже-наукою" і знищуючи цілі професійні страти, або просто вбиваючи "старих" спеців або "нових" "інженерів-ретроградів", "петлюрівських вчителів", "вейсманістів-морганістів" тощо. Натомість приходили невігласи з дипломами партійних шкіл з числа "п'ятисотен-

ниць", "виноградівців", "стахановців", "ізотовців", "кривonosівців", "макаренківців" та інших зачинателів нового зманкуртизованого рекордистського руху в виробництві, науці, освіті. Набувають масового поширення зрівнялівка у навчанні (бригадні методи екзаменів і заліків у робітфаках та вузах), у заробітній платі, висуваються вперед і нагору лише ті, хто "стукає" на сусідів, на колег, на рідних і близьких. "Стукачі" стають наймасовішою професією в СРСР, особливо в гуманітарних сферах діяльності.

Вершиною такого криводзеркалення стає сталінська конституція та її наступні модифікації, де за "найдемократичнішими" деклараціями зась було знайти важілі їх правових гарантій, оскільки як за Сталіна, так і за його нащадків партія, тобто партбюрократія, стала надконституційним органом законодавчої, виконавчої, судово-прокурорської та навіть моногосої "четвертої" влади, оскільки усі друковані органи контролювалися партократами. За цим новим класом можливо-владців тягнулася й більшість "рядових" комуністів, що закривали очі на дії Сталіна і його наступників, приймали біле за чорне заради того, щоб не випасти з "історичного потоку", за принципом "коли святі крокують в рай, я хочу бути в їх числі" [16. 305].

5. "Слон у крамниці з посудом"

До приходу Гітлера до влади в Німеччині сталінська зовнішня політика будувалася на трьох китах — Рапалльському договорі з Веймарською республікою, політичних й економічних угодах з Муссоліні та двоюкою політикою щодо офіційного Китаю при підтримці комуністичних повстанців. В атмосфері загрози з боку Японії і технологічного провалу першої п'ятирічки почався процес зближення СРСР із США, чому значною мірою сприяв прихід до влади демократів на чолі з Ф.Рузвельтом. Поїздка М.Литвинова до Вашингтона була надзвичайно успішною і невдовзі до Москви прибув перший посол США в СРСР У.Булліт.

1934 р. Сталін обрав шлях зближення з західними державами проти гітлерівського режиму. Той же Литвинов з прийняттям СРСР до Ліги Націй став головним поборником політики колективної безпеки, що мала

протистояти гітлерівській агресії у Європі. В травні 1935 р. було підписано договір з Францією й укладено додатковий протокол з Чехословаччиною, що мали являти собою наріжні камені споруди європейської колективної безпеки. Того ж таки 1935 р. Сталін протягнув руку європейській соціал-демократії, проголосивши на VII конгресі Комінтерну курс на створення широкого народного фронту боротьби проти фашизму. Полігоном, де випробовувалася ця нова сталінська доктрина, стала Іспанія. СРСР відкрито підтримав Іспанську Республіку, тоді як Англія і Франція сповідували злочинну політику "невтручання". Але цей епізод був недовготривалим. Зрештою Сталін переконався, що у своїх спробах змоделювати будівництво соціалізму в Іспанії зразка його гулагівського допрівського ладу він зазнає поразки, і іспанські комуністи разом з соціалістами й іншими демократами були покинуті на поталу франкістським заколотникам і їхнім союзникам — італо-німецьким інтервентам.

Починаючи з літа 1936 р., із цілком незрозумілих причин, пише Дж.Кеннан, Сталін почав ухилятися від боротьби проти Гітлера. Масові чистки, проведені Сталіним, значно послабили Червону армію і підірвали зовнішню торгівлю СРСР, послабили і роз'єднали новий об'єднаний фронт комуністів і соціалістів у Європі. Це, на думку Кеннана, супроводжувалося ознаками зростаючої незацікавленості й відчуженості стосовно об'єднання сил для колективного опору Гітлеру, що в кінцевому підсумку вилилося у підписання цинічного нацистсько-радянського пакту про ненапад в 1939 році [20. 38].

Помітною подією на шляху переорієнтації Сталіна на Гітлера було нехтування останнім франко-радянського договору і введення німецьких військ у Рейнську область. Спроби Франції ввести туди свої набагато сильніші військові контингенти наштовхнулися на опір Англії. Сталін не любив програвати. А тут поза його участі виявилось, що він програв. Підписання антикомінтернівського пакту між Японією і Німеччиною, а Гітлер добре розрахував ефект цього акту, мало вибити Сталіна остаточно з колії радянсько-західно-європейського співробітництва. Сталін втратив орієнтацію, втратив історичну перспективу. Він заметушився, роблячи ставку на чехів і інтенсифікуючи відносини з Бе-

нешом. Але й тут його спіткала невдача. Після захоплення Австрії долю Чехословаччини було вирішено. Чорна ніч мюнхенської змови повільно, але неухильно підносила завісу загальної європейської війни.

І тут Сталін, здається, згадав, як 1925 р. він висловив думку, що СРСР не доведеться сидіти, склавши руки, в разі початку війни. "Нам доведеться виступити, але виступити останніми. І ми виступимо для того, щоб кинути вирішальну гирю на шальки терезів, гирю, яка б могла переважити" [21. 14]. Ця сакраментальна фраза Сталіна стала відомою лише 1947 року, а перед тим радянська преса на всі заставки лаяла Г.Трумена за подібні слова, сказані ним у 1941 р. після нападу Німеччини на СРСР.

Цілком очевидно, що саме такою концепцією керувався Сталін, виголошуючи свою промову на XVIII з'їзді ВКП(б), коли він відверто натякнув Гітлеру на можливість радянсько-нацистського альянсу.

Сталін увірвався в міжнародну політику, як роздратований довготривалою гонитвою слон у крамницю з посудом. Безліч мережив, тонких фарфорових побудов європейської зовнішньої політики була для нього недосяжною, його двовимірна політика "хто не з нами, той проти нас" штовхала його на алогічні непослідовні кроки. Причавлений внутрішніми проблемами, пам'ятаючи дипломатичні поразки двадцятих років, Сталін з підозрою ставився до стосунків з демократичним світом, його оцінка цих взаємин притаманний неприхований цинізм, скептицизм і зневага. В його очах усі вони там, капіталісти, лейбористи, соціалісти, демократи й консерватори, були затятими ворогами радянської влади і мріяли лише про те, щоб знищити СРСР, стерти його з політичної карти світу. Гігантський злет у роки кризи радянського імпорту верстатів, технологічних ліній та іншого устаткування довів цинізм Сталіна до верхньої межі. І коли цей імпорту із подоланням кризи підупав, чому значною мірою сприяли й спровоковані Гітлером репресії проти командування Червоної армії, Сталін кинувся в обійми Гітлера. Але зробив він це у притаманній йому манері повільного загальмованого руху вперед, що мав за мету підштовхнути партнера до активних дій, а самому виступити в зручний момент і зробити немов би несподівано рішучий крок, якого довго вже очікували. Так Сталін підійшов до 1939 року.

6. Право на вибір

Шлях Сталіна до пакту про ненапад з Німеччиною мав свою логіку, хоча вона більше скидається на логіку абсурду. А втім таке враження може скластися лише з першого погляду. Як неодноразово згадувалося, 1920 — 30-ті роки показали, що курс Леніна на підписання мирного договору в Бересті був зумовлений істотними обставинами, які склалися незалежно від більшовицького керівництва. Він був продиктований самим ходом війни, зобов'язаннями царського і тимчасового урядів, які більшовицький уряд не міг і не бажав виконувати, розвалом армії (щоправда, до цього фактору саме більшовики доклали чимало зусиль). Не останню роль у цьому виборі відігравали й особисті зобов'язання більшовицького лідера перед німецьким генеральним штабом, керівництво якого дозволило Леніну разом з групою політемігрантів проїхати крізь усю Німеччину в запломбованому вагоні 1917 р. Такий вибір визначався також необхідністю втримання більшовиками влади за будь-яку ціну, тому підтримка з боку Німеччини була вкрай потрібною. Загроза війни, змова Антанти, що понад усе прагнула утримати Росію в стані війни з центральноєвропейськими державами та й сама агонія імперії погрожували неминучою поразкою більшовиків, так само як це сталося з тимчасовим урядом, і заміною їх диктатором на зразок Корнілова.

Можливо, Леніна б і зупинив практично одноставний опір проти "ганебного" миру з боку переважної більшості його соратників, есерів, патріотично настроєного офіцерства, генералітету та інших кіл Великої Росії. Але події тих днів рішуче диктували свою волю. Фактично обидві сторони: і Центральна Рада, і більшовицький раднарком намагалися в берестейських переговорах і майбутньому мирі сягнути однієї мети — втримати свою владу і вберегтися від гніву люмпенізованих, вкрай знесилених війною солдатських мас. Валки дезертирів, що підбурювали геть розорене селянство прифронтових губерній, гостре народне невдоволення війною, загальна криза промисловості, брак постачання продуктів у міста, виникнення й поширення осередків тифу та інших інфекційних захворювань, — усе це вимагало негайного виходу з війни.

Берестейський мир для більшовиків, як і для Центральної Ради, давав якийсь (можливо, єдиний) шанс, щоб утримати владу й зосередити зусилля на подоланні внутрішніх проблем. Різниця полягала лише в тому, що Центральна Рада мала погодитися майже на цілковиту окупацію України, що зрештою і визначило її долю, тоді як більшовики зберігали за собою територію майже всієї Великої Росії і могли там вільно діяти з дозволу того ж самого німецького генерального штабу, дотримуючись найголовнішої вимоги — не допустити створення східного фронту проти австро-німецьких військ. Більшовики купили собі право на владу ціною втрати гігантських територій — України, Північного Кавказу, Прибалтики, частини Білорусії, російської Польщі, Бессарабії, Криму і навіть Чорноморського флоту.

Незважаючи на схожість ситуації, що утворилася 1939 р. напередодні другої світової війни в Європі, Сталін, тим не менше міг скористатися вибором; перед ним не поставало такого комплексу проблем, як перед Леніном в 1917 — 1918 рр. Сталін мав можливість з двох рівною мірою неприйнятних вибрати один шлях. Перший — разом з європейськими демократіями виступити проти Німеччини, Італії та Японії; другий — навпаки, зіштовхнути Німеччину з її заклятими й осоружними ворогами, помститися їм за ганьбу і несправедливість Версаль (Сталін, як і Ленін, заперечував версальську систему), і поновити співробітництво між СРСР і Німеччиною, яке встановилося і стабільно поширювалося впродовж 1918 — 1933 рр.

1930-і роки відзначаються дедалі зростаючим пресингом на Сталіна. Великі й дрібні проблеми глобальної політики, індустріалізація, соціальні реформи, створення збройних сил і нарешті зовнішня політика, — все це навалилося на політбюро, вимагало негайного ухвалення оперативних рішень. І хоч практика, яка склалася за тих часів, не виключала обговорення найважливіших проблем найвужчим колом його соратників, рішення Сталін приймав одноосібно. На офіційних і неофіційних засіданнях політбюро Сталін, як правило, надавав можливість висловитися кожному, кидаючи подеколи короткі репліки, а відтак, наприкінці, неквапно резюмував.

Часом його рішення істотно відрізнялися від думки співбесідників [6.4].

Розташований між Сходом і Заходом Радянський Союз опинився на перехресті найскладніших військово-політичних проблем, при чому політична обстановка з кожним днем ускладнювалася, вона вимагала дедалі пильнішої уваги. Відкладати з'ясування тих чи тих рішень ставало важко, уникнути їх розв'язання було вже просто неможливо. Потрібно було демонструвати гнучкість, а Сталін виявився непередбаченим до такої роботи; він мислив надто вже прямолінійно [20. 293 — 295].

Наріжним каменем радянської зовнішньої політики після Береста було Рапалло. Розрахунки Сталіна ґрунтувалися на тому, що до певного часу, як США в роки першої світової війни, СРСР в майбутньому конфлікті має залишатися поза ним, і втрутитися лише на завершальному, визначальному її етапі [20. 295]. З іншого боку, в здійсненні свого зовнішньополітичного курсу Сталін виявляв надзвичайну обережність, стриманість і, як це не дивно, реалізм. Щоб створити і озброїти армію, йому потрібен був час, тому він і не давав себе спровокувати, або втягнути в конфлікт. Проте хід подій показував, що Росія не зможе тривалий час залишатися стороннім спостерігачем [20. 297]. Сталін постійно дбав про посилення роботи зовнішньополітичного відомства і максимальне використання дипломатичних можливостей. Його не влаштовував тодішній нарком: досить часто мав особисту думку. Тому під час обговорення зі своїм оточенням міжнародних питань Сталін уважно прислуховувався лише до Молотова [6. 11].

Війни він боявся понад усе на світі, і більш за все на Далекому Сході. Коли японці напали на Зовнішню Монголію, буферну державу між СРСР і Китаєм, стало ясно, що конфлікту на сході уникнути не вдасться. З приходом нацистів до влади в Німеччині і особливо після підписання пакту про ненапад з Польщею, він зрозумів, що через Польщу і Прибалтику наці зможуть відкрити для себе шлях до серця Росії. Треба було шукати союзників у Європі. Цьому сприяв візит до Москви А.Ідена в 1935 р. Черчилль згодом писав, що Іден встановив прямий контакт із Сталіним, але віднов-

лювати його довелося впродовж тривалого часу. На жаль, цей шлях подальшого розвитку не набув [8. 104].

Чергові події — війна в Іспанії, Австрія і Мюнхен — довели йому, що західні держави не змогли, або не схотіли, відповісти на радянські пропозиції про створення великого союзу під прапором Ліги Націй. З його амбіціями, манією величності усіяка зневага і нехтування були нестерпними. Сталін так і не зумів досягнути, як це Франція і Англія дозволили Гітлеру обкрутити себе навколо пальця і зрадити свого союзника Чехословаччину. Зима 1938 — 1939 рр. виявилась для нього періодом поглибленого занепокоєння. Він передбачав наближення війни, але водночас уявляв, що розшматована ним радянська армія абсолютно не готова до цієї війни. Отже, на XVIII з'їзді ВКП(б) Сталін визначив свій вибір. Усунення Литвинова означало перехід до активного зближення з Гітлером [20. 304].

У ході бесід з Литвиновим Сталін відчув, що той зовсім не вірить Гітлеру і готовий наполегливо намагатися складання угод із західними демократіями. Така заданість і визначеність наперед позиції наркома закордонних справ здалися Сталіну підозрілими... Усунення Литвинова з поста було сприйняте в Берліні як "добрий знак" [6. 12].

Ми навмисне навели цей своєрідний діалог двох дослідників біографії Сталіна: англійського історика І.Грея та відомого радянського вченого Д.Волкогонова. Виходячи з різних методологічних позицій, як свідчать уривки з їхніх книг, вони майже цілком збігаються у визначенні тих чинників, які спонукали Сталіна до зближення з Гітлером на завершальному етапі підготовки Німеччини до агресії проти Польщі.

Але тут далеко не все так просто. Автори обох книг чомусь не врахували ще одного важливого чинника: адже, не все залежало від Сталіна. Створена ним система репресій, геноциду, залякування і тотального конформізму, плазування перед "вождем народів" і його надмірне звеличування не поширювалася на Європу, а тим більше на весь світ. Перші його спроби штучно розпалити вогонь більшовицьких путчів у ряді країн Європи в 20-ті роки, як відомо, зазнали поразки. Згодом головні зусилля в цьому напрямку спрямовані були

на Китай, а "валізна революція" перетворилася на відверто диверсійні, терористичні акти агентів НКВС, ГРУ та Комінтерну. Активність більшовицьких експортерів революції у Китаї спровокувала японське втручання і зрештою на певний час, аж до прямої воєнної допомоги СРСР після другої світової війни, поставила під сумнів вірогідність переможності китайського варіанту більшовицького збройного перевороту. А зусилля більшовицьких емісарів у Європі, розрив під тиском Сталіна з соціал-демократією сприяли приходу до влади нацистів і перетворенню Німеччини на своєрідний антикомуністичний бастион. Сталін опинився в блокаді. Япононімецький антикомінтернівський пакт, до якого згодом у силу ідейної тотожності приєдналася й "дружня СРСР" Італія, примусив Сталіна запанікувати.

Наляканий цією блокадою зі Сходу і Заходу, під тиском антифашистських сил Європи, в тому числі й таких авторитетних на Заході журналістів, письменників, політиків, бізнесменів як Ромен Роллан, Артур Кестлер, Ліон Фейхтвангер, Лінкольн Стеффенс, Арманд Гаммер, Гарольд Ласкі, Едуард Ерріо, Сідней і Беатриса Вебб, Бернард Шоу та багатьох інших, Сталін знайшов у собі сили розпочати діалог з невинними "прогнозирами" парламентськими демократіями. Сталін, подібно до кожного диктатора, вмів бути чудовим актором і облудним перелесником. Він вдало скористався довірливістю, чи нерозбірливістю заморських вояжерів, котрі стали своєрідними повпредами його режиму на Заході. Значною мірою під впливом сформованої ними громадської думки, а також під тиском фашистських реалій у Європі, США, насамперед в особі Рузвельта, наприкінці 1933 р. визнають СРСР і встановлюють з ним досить інтенсивні політичні, економічні й культурні стосунки. Приклад США наслідувала низка європейських країн. Для створення іміджу Сталіна в демократичних державах чимало зробили, щоправда, кожен у свій спосіб, Горький і Троцький.

Глибока економічна криза кінця 1920-х років, різке розмежування суспільства, розшарування його політичних структур повсюдно призвели маси до активних дій. Ці процеси завершилися уніфікацією політичної, економічної, фінансової системи в Італії, привели до влади

в Німеччині Гітлера, змусили американський капітал поступитися своїм свавіллям перед чіткою системою державних ліберальних реформ, що мали запобігти тим явищам, що зрештою спонукали прихід до влади у Франції та Іспанії уряди народного фронту. Не залишився осторонь цих процесів і СРСР. Саме в цей період Сталін силоміць згортає програму непу, переходить до примусового згону селян з землі і затаборення їх у колгоспи. Коли ж він наштовхнувся на глуху опозицію насамперед українського селянства цьому курсу знищення селянства як класу і перетворення його на рабське бидло придуманої ним державно-монополістичної системи, Сталін накинув на шию українського, кубанського, а почасти й донського селянина, чию жакерію періоду громадянської війни більшовики ніколи не простили, смертельний зашморг голодомору.

Подібно до того як поширювався процес уніфікації культури у фашистській Італії та нацистській Німеччині, Сталін розгорнув, з одного боку, політику одурманення й денационалізації народів СРСР, ліквідації осередків національних культур, винищення національних кадрів інтелігенції, а з іншого, він вдався до тотальної дезінформації світової громадської думки щодо того, які ж процеси насправді відбуваються в безроздільно володарьованому ним СРСР. Саме в цей період тотального засліплення громадськості країн Заходу кремлівський деспотичний режим зображався як оплот стабільності, взірць соціального захисту простого трудівника, якого капіталізм прирік на безробіття й соціальне відчуження, чи остракізм.

Міфи про соціальну справедливість в СРСР, країну, яка з вирію страшенної розрухи першої світової і громадянської воєн прийшла до суспільства "загального достатку", що здобули поширення завдяки зусиллям найманих і добровільних апологетів сталінізму, посіяли зерно дурману. Воно дало досить дружні сходи плевелів у свідомості й багатьох політиків Заходу. Вони вирішили, що із Сталіном "можна мати справу". А в очах багатьох представників західної, особливо радикальної інтелігенції світова економічна криза і прихід до влади фашизму перетворили Радянський Союз на закуток планового раю на землі. "Мы наш, мы новый мир построим, кто был ничем, тот станет всем" — формула ця лунала досить переконливо для багатьох інтелек-

туалів Заходу. Підупалий в роки червоного терору й непу авторитет соціалістичних гасел знову підняли на щит. Водночас зріс і міжнародний авторитет СРСР, а отже і його лідера Сталіна. Спроби Л.Троцького розвінчати цю "посередність" мали зворотні наслідки. Авторитет і зацікавленість цим маловідомим кремлівським сфінксом зростали, а Троцькому мало хто вірив. Адже він був поваленим апостолом революції, а Сталін — триумфатором. За Сталіним стояла держава, одна шоста світу, а Троцький був лише вигнанець безвізового перебування. Але раптом світ здригнувся і через загадкову східну посмішку в густі вуса і небагатослівну афористичність нового Конфуція побачив вишкірені ікла лютого звіра.

Процес гуманізації сталінізму був перерваний зненацька XVII з'їздом ВКП(б), коли Сталін раптом після триумфальної перемоги над троцькізмом нашттовхнувся на нову опозицію вже серед "найвірніших" ленинців. Вони висунули вимогу повернутися до "заповіту" Леніна і замінити Сталіна на посаді генсека на когось більш лояльного, більш ввічливого і більш уважного до товаришів, менше капризного і т.д. [34]. Воля з'їзду впала на найближчого сталінського соратника С.Кірова. Це коштувало йому життя, а згодом життям заплатили за фронду майже всі новообрані члени ЦК ВПК(б) і більшість делегатів з'їзду. Сталінська коса в твердих енкаведистських руках Ягоди, Єжова та Берії щільно пройшлася по партійних, господарських і армійських луках, викосила вона й залишки національної інтелігенції, інженерно-технічні кадри. При цьому було скошено і першу парость і отаву. Косовиця була надто багатою, подекуди видирали отави з корінням.

Захід припишк, спостерігаючи цей шабаш кремлівського відьмака. Аж тут почав показувати кігті ще один хижак, якого до певного часу ніхто всерйоз не брав до уваги. Гітлер перейшов до здійснення програми територіальних реваншів. Війна в Іспанії підшттовхнула до руху два зустрічних потоки. З одного боку, в Іспанію спрямували свої зусилля Німеччина й Італія, які під гаслом антикомінтернівської солідарності розпочали неоголошену війну проти законно обраного уряду народного фронту. З іншого, під гаслом "пролетарського інтернаціоналізму" здійснював свою експансію Сталін. Політика невтручання, яку впроваджувала Англія за

підтримкою 27 країн, була третьою складовою цього процесу. Зрештою усе стало на свої місця. Масована допомога Франко з боку Італії й Німеччини, розгул енкаведистських служб в тилу армії, що стікала кров'ю в нерівних боях з франкістами та їхніми італо-німецькими союзниками, а зрештою і відмова Сталіна підтримувати іспанський уряд прирекли іспанську республіку на поразку.

За таких умов сталінський режим дедалі глибше занурювався у трясовину ізоляції. Радянська преса немилосердно викривала фашизм, нищівно критикувала політику невтручання, але іспанським республіканцям довелося інтернуватися у Франції. Тим часом Комінтерн практично перетворився на закордонне відділення ГРУ та НКВС.

Вихід у вересні 1938 р. "Короткого курсу історії ВКП(б)", цього катехізиса сталінізму, багато що поставив на своє місце. Пролетарський інтернаціоналізм перетворився на націонал-комунізм в теорії та партійно-державний монополізм на практиці. Поступово надзавдання п'ятирічок — "забезпечення дедалі зростаючих потреб трудящих" — перетворилося на зрівнялівку державного розподілу для трударів, а партмінімум — на партмаксимум для номенклатурників. ВЧК з органу боротьби проти контрреволюції, бандитизму й спекуляції перетворилася на політичну поліцію з функціями жандармерії та середньовічних катівень. Довершився процесуніфікації культури і освіти, профанування науки, знищення животворної сили (насамперед українського) села... і геноцид, геноцид, геноцид...

Подібні процеси відбувалися і в Німеччині, адже Гітлер і його оточення багато що перебрали із сталінського досвіду. Гітлер не знищив власника, хоча й підкорив його інтересам держави. Переслідування соціал-демократів, комуністів, християн, а згодом і євреїв, їх масове вигнання з території Рейху, а потім і знищення розглядалися на Заході, звичайно як одіозні явища, але ж Гітлер був "свій". Сталін був чужий — він був експропріатор. А втім чимало політиків ставили їх обох на одну лаву, оскільки усі диктатури будуються приблизно за однією схемою — вождь-диктатор, плутократи-олігархи, могутня політична поліція і жандармерія, розгалужена мережа стукачів- донощиків, сталеві багнети, підпорядковані сліпо "мідним казанам", уніфікація всіх

супільних процесів, недсяжні наднаціональні, або націоналістичні абміції, пересічний рівень життя для мас і невгамовна корупція у верхах — і неминучий крах в кінці тунелю. Такі ознаки має кожна диктатура, в які б шати вона не камуфлювалася.

І все ж коли 15 березня 1939 р. терпець західних політиків-умиротворювачів нарешті увірвався і навіть Чемберлен зрозумів, що Гітлер його просто ошукав, настав момент вибору. Логіка подій штовхала обох диктаторів в обійми один до одного. У них була майже тотожня мета: Гітлер прагнув до світового панування, приховуючи свій націоналізм гаслами націонал-соціалізму, Сталін — до націонал-комунізму, маскуючись гаслами пролетарського інтернаціоналізму. Попереду у них обох мав рано або пізно виникнути якийсь компроміс, або тимчасовий альянс, або смертельний двобій, або поділ сфер впливу. Сталін побачив рідну душу ще в гітлеровому попередникові, колишньому, як і він сам, соціал-демократові Беніто Муссоліні. Італійський диктатор також прагнув до звеличення підупалої Італії, перейнявши фразеологію Габріеля д'Аннунціо, відновлені ним ритуали часів Великої Римської імперії. Адже недаремно Сталін повторював, що фашистський режим в Італії не завадив Радянському Союзу мати з нею чудові стосунки ще з 1924 р. У роки першої п'ятирічки Італія одержала від СРСР величезні замовлення на промислове устаткування. Італійські промисловці надавали з цією метою СРСР чималі гарантовані державою довгострокові кредити [16. 206]. У вересні 1933 року з Італією було підписано договір про ненапад, нейтралітет і дружбу. При цьому слід відзначити, що цей договір не був денонсований ні у зв'язку з підписанням Італією антикомінтернівського пакту, ні у зв'язку з вступом у "сталевий пакт", ні у зв'язку з остаточним формуванням вісі "Рим — Берлін — Токіо". Договір формально залишався в силі аж до нападу фашистської Італії спільно з Німеччиною на СРСР. Ненависть до лібералів і соціал-демократів штовхнула Сталіна до союзу з Італією, ці ж почуття перекинули місток і до нацистського режиму в Німеччині. Адже Гітлер недаремно свого часу говорив, що з комуніста завжди може вийти добрий нацист, а з соціал-демократа — ніколи [16. 268 — 269].

Послідовний ворог соціал-демократії, Сталін ще у 1931 р. запитував у члена політбюро КПН Г.Ноймана, чи зосередяться нацисти в разі приходу до влади в Німеччині виключно на Заході, створивши таким чином СРСР умови для "вільної побудови соціалізму" [16. 348]. Своєю вимогою до німецьких комуністів вести непримиренну боротьбу проти соціал-демократів, вважає О.Некрич, Сталін свідомо сприяв приходу до влади нацизму. Адже недаремно між передвиборних гасел КПН 1932 р. було й таке — "Краще з нацистами, ніж з соціал-демократами". А після призначення Гітлера канцлером секретар ВЦВК А.Єнукідзе заявляв послу Г.Дірксену, що націонал-соціалістична перебудова може мати позитивні наслідки для радянсько-німецьких відносин [16. 349]. Про це ж за дорученням Сталіна у грудні 1934 р. говорив у бесіді з італійським послом М.Литвинов. Після незначної паузи Сталін усе наполегливіше відновлював стосунки з тепер уже нацистською Німеччиною.

На початку травня 1933 р. на запрошення Червоної армії до Москви прибула група вищих офіцерів рейхсверу, яку прийняв Ворошилов. Нарком заявив, що командування армії бажає і надалі зберегти дружні відносини з рейхсвером, що склалися у 1920 роки [23. 256]. Про це говорив у листопаді того ж року в бесіді з радником німецького посольства Ф.фон Твардовським М.Тухачевський. Щоправда, замнаркома оборони висував одну умову — аби новий німецький уряд не вів ворожої пропаганди проти СРСР [12. II, 83]. Але в той час гітлерівська пропаганда мала відверто антикомуністичний і антирадянський характер. Дружні відносини з Рейхом трохи законсервувалися. Але, за свідченням Г.Хільгера, багато радянських лідерів відчували незмінну ностальгію про минулі дні німецько-радянського співробітництва [23. 262]. Найбільш відверто з цього приводу висловився К.Радек, який аж до свого арешту виконував особливі доручення Сталіна по таємних каналах Комінтерну і ГРУ. "Тільки дурні, — казав він, — можуть уявити собі, що ми будь-коли порвемо з Німеччиною. Бо ніхто не зможе дати нам того, що дає... Німеччина. Для нас розірвати стосунки з Німеччиною просто неможливо" [32. 10].

Сталін уже в 1934 р. прийшов у захват від того, як Гітлер у "ніч довгих ножів" розправився зі своєю опозицією в нацистській партії, що вимагала "другої революції". На XVII з'їзді ВКП(б) він заявляв, що "ідеологічні суперечності не можуть бути перешкодою для позитивних міжнародних відносин", як це, за твердженням Сталіна, було, наприклад, з Італією [55. 293]. Упродовж 1935 — 1936 рр. Сталін інтенсивно шукав діалога з берлінськими властями. За його дорученням ці зондажі здійснював радянський торгпред у Німеччині Д.Канделакі. Саме йому вдалося домовитися з Я.Шахтом про підписання кредитної угоди терміном на 5 років. За підсумками цих переговорів, говорив Сталін на засіданні політбюро, країна, яка надає СРСР такі великі займи (200 млн. марок), не може воювати проти Радянського Союзу. Ділові кола, мовляв, "а саме вони управляють", не можуть цього дозволити Гітлеру [32. 15; 72].

У той же період інтенсивний політичний зондаж у вищих сферах Третього Рейху здійснює радник радянського посольства у Німеччині С.Безсонов. Разом з Канделакі він, зокрема, пропонував доповнити Берлінський договір 1926 р. двостороннім пактом про ненапад [12. IV, 897 — 933; V, 388; 453 — 454; VI, 933]. Але не все тут залежало від Сталіна. Першочерговим для Гітлера постало розв'язання європейських проблем. Попереду була реокупація рейнської зони, аншлюс Австрії, Саар, Судети... Треба було домовлятися з західними лідерами. І тут вельми важливою умовою поставала антирадянська пропаганда. Саме тому істерія про більшовицьку загрозу для Європи й усїєї західної цивілізації стала головною темою нацистських органів інформації, а Рейх неодмінно подавався як єдина реальна перешкода на шляху проникнення більшовизму в Європу. Ця істерія особливо стала гучною після підписання радянсько-французького договору 2 травня 1935 р. Ріббентроп у бесіді з Молотовим і Сталіним натякав, що прямим його наслідком було підписання антикомінтернівського пакту з Японією, а згодом з Італією [12. VII, 227 — 228]. Під час серпневих переговорів у Москві Ріббентроп навіть пропонував Сталіну приєднатися до цього пакту. Але на цей крок Сталін тоді не наважився —

слід було робити надто вже крутий поворот. Хоча цинізм і нерозбірливість Сталіна у виборі партнерів виявилися вже в перші роки після приходу Гітлера до влади. Так, у голодному 1933 р. радянські поставки збіжжя в Німеччину за демпінговими цінами становили 179,5 тис. тонн. У підписаному 1936 р. договорі про товарні поставки й платежі передбачалося збільшення цих показників на 30% переважно за рахунок стратегічної сировини й матеріалів [25]. Починаючи з XVII з'їзду ВКП(б), Сталін немов би вказує Гітлеру шлях, по якому той мав виводувати свою зовнішню політику. Проте фюрер, продовжуючи економічне співробітництво, не поспішав нормалізувати стосунки політичні, хоча і в наступні роки Канделакі спрямовував зусилля на розвиток контактів з Герінгом, Шахтом та іншими вельможними чинами Третього Рейху [16. 353, 355, 843].

Загальновідомою версією радянської й пострадянської російської історіографії є аксіоматичне беззастережне твердження, що ініціатором радянсько-німецького зближення був Гітлер. При чому до уваги беруться лише останні місяці миру. Аргументація традиційна — після того як Сталін переконався, що система колективної безпеки розпадається, він змушений був "в інтересах радянського народу" і відтягнення терміну вступу СРСР у війну піти на пакт з Німеччиною. Колишні радянські історики, нині провідні радянологи Заходу М.Геллер і О.Некрич, не погоджуються з такою концепцією. Вони стверджують, що контакти Канделакі і його заступника Фрідріхсона з нацистськими бонзами, зокрема, з Герінгом, а той, як відомо, був противником початку війни у вересні 1939 р., є прямим доказом того, що ініціатором зближення був сам Сталін [16. 353 — 355], оскільки ані Канделакі, ані Фрідріхсон жодної ініціативи без його вказівок тут проявляти не могли. При цьому слід відзначити, що ці контакти здійснювалися поза НКЗС, про них не знав Литвинов. Не знав він і про контакти Безсонова з Хенке.

Але ці зусилля тоді не увінчалися успіхом. Гітлер, як і Сталін, був амбіційним прагматиком. Обурений франко-радянським договором та участю СРСР в іспанських справах (він для виправдання висунув таку версію), фюрер сколотив політичний союз Німеччини, Японії й

Італії, а Сталіну відмовив під тим приводом, що пакти про ненапад могли підписувати між собою лише країни, що мають спільний кордон. Оскільки такого між Німеччиною й СРСР не існувало, то й у пакті не було потреби. До того ж, як уже йшлося вище, безкарність акції у Рейнській зоні відкривала фюрерові подальші перспективи у стосунках із західними політиками.

В свою чергу, завдяки інформації з опозиційних Гітлеру джерел, на Заході вважали, що фюрера на контакти зі Сталіним підбурюють представники рейхсверу та тих промислових кіл, що виступають проти співробітництва з Англією і Францією. Гітлер же особисто проводить лінію лише на торгово-економічні зв'язки з СРСР. Як бачимо, інформацію Даладье і Чемберлен мали досить ясно.

Стриманість Гітлера, його небажання поліпшувати політичні стосунки з СРСР, неоголошена війна в Іспанії, тріумфальний марш Гітлера по німецьких землях доквілля Рейху аж до мюнхенської угоди примусили Сталіна запанікувати. Багаторічний сталінський апологет В. Сіполс силкується довести, що для цього у Сталіна було достатньо підстав, оскільки Гітлер після приходу до влади планував зближення з Польщею на антирадянській основі. Нормалізацію польсько-німецьких відносин, за Сіполсом, планувалося здійснити шляхом передачі Польщі як компенсацію за Данціг і "польський коридор" Литви, Латвії й України аж до Одеси. Таким чином Польща одержувала б вихід до Балтійського й Чорного морів [51. 18 — 19].

Але тут Сіполс припускається грубої помилки. Для Гітлера флірт із санаційними полковниками був лише одним з етапів гри у піжмурки зі Сталіним, оскільки в планах фюрера завоювання "лебенсраум" мало починатися саме з Польщі, тобто на схід від Німеччини, і так воно насправді й сталося. Що ж до пакту, підписаного між Гітлером і Ю. Пілсудським 1934 року, то тільки в хворобливій уяві Сталіна він міг слугувати за аргумент в його спекуляціях про створення єдиного польсько-німецького фронту проти СРСР. Польсько-німецький пакт про ненапад був такою ж паперовою фіранкою, як і радянсько-німецький пакт 1939 р. Гітлер чітко до-

тримувався свого графіку територіальних захоплень — Саар, Рейн, Австрія, Судети... При цьому треба відзначити, що для України в цьому графіку місця не знайшлося. Її черга настала вже після Польщі і Франції.

В цьому відношенні заслуговують на увагу міркування і Дойчера, автора відомої на Заході біографії Сталіна [10]. На його думку, твердження багатьох західних дослідників, що ідеологічні суперечності між Гітлером і Сталіним дали поштовх останньому для пошуків злагоди з західними демократіями, для перетворення СРСР із ворога Версальської системи на її прихильника не мають достатніх підстав. Про це, зокрема, свідчать стосунки СРСР та Італії у 20 — 30 рр. Затіяна ж Гітлером карусель з польськими полковниками після смерті Пілсудського могла бути розрахованою лише на певні ілюзії недалекоглядних лідерів Польщі щодо її кордонів "од можа до можа". Водночас ця тактика мала підштовхнути Сталіна до вибору на користь Німеччини, але тут Гітлер вичікував час [10. 415 — 416]. До певного терміну він відкидає настирливі, але також дуже вже завуальовані пропозиції Сталіна. Сталін остаточно втратив терпець, лише коли йому не вдалося умовити англійців і французів віддати йому в безроздільне панування Прибалтику. Дойчер вважає, що балтійський синдром дедалі більше впливав на Сталіна, адже він був упевнений, що і в ХХ ст., як і у ХІІІ, дорога із Східної Пруссії на Ленінград і Новгород відкрита через балтійські держави¹.

¹ Мабуть, саме цей синдром походило "псів-рицарів" і міфічного льодового бойовиська спонукав Сталіна замовити С. Ейзенштейну ідеологічний фільм про Олександра Невського. Виступаючи в 1940 р. на нараді про історичний фільм, О. Довженко підкреслював, що в цьому та інших фільмах історико-патріотичного плану (про Мініна й Пожарського, Богдана Хмельницького тощо) "є якесь угодницьке бажання притягнути історію поближе до нас і навіть, репліки героїв перемішати ледве не з промовами вождів". Виконаний на замовлення 1937 р. фільм мав на меті довести, що головним ворогом Росії у ХІІІ ст. були не монголи (читай: японці), а "пси-рицарі". І що боротьба проти них — головна життєва потреба росіян. Щоправда, роль Олександра Невського в боротьбі проти тевтонців у фільмі, як, до речі, і в сталінській схемі великоруської історії, досить перекручена. Справа в тому, що у перепиненні німецької експансії на Схід були насамперед зацікавлені монголо-татарські князі, вони й спонукали на опір свого васала — Новгород, а той, в свою чергу, уже знайшов безробітного "князя з дружиною".

Дойчер вважає, що роль Сталіна у широкомасштабній дипломатичній грі, яку він розпочав з Гітлером, набагато складніша, ніж це зображено в доступній йому літературі, а також набагато важливіша, ніж будь-кого з її сановитих учасників. Складність цієї гри, на думку Дойчера, полягала не в тому, що вона була багата на карколомні стрибки, чи несподівані піруети. Ця складність полягала насамперед у тому, що обидва гравці дуже вже були схожі один на одного [10. 416]. Гітлер у своїй промові перед генералами 22 серпня, коли вже все стало на свої місця, з апломбом провидця говорив, що він завжди був упевнений — Сталін ніколи не погодився би на умови англійців, оскільки Росія не зацікавлена в наданні підтримки своєму традиційному ворогові Польщі [40а. 302]. Тому він і запропонував Сталіну здійснити спільно п'ятий її поділ. З іншого боку, аналізуючи радянсько-німецькі відносини, Гітлер відмічав у своєму політичному заповіті, що закони історії й географії рано або пізно мали примусити ці дві країни до випробування сили, чи в галузі економіки й ідеології, чи у воєнному зіткненні. Ці самі закони диктували неминучість того факту, що обидві ці держави мусили бути ворожими щодо решти Європи [62. 107].

У 1939 році Сталін опинився в такій самій ролі, як і всі континентальні супротивники Гітлера, а також Чемберлен. Кожен з них прагнув до умиротворення Гітлера, але кожен піддавався ілюзії, що війни можна буде уникнути, і водночас кожен побоювався залишитися в ізоляції в разі виникнення війни [10. 416]. Тому кожен із супротивників фюрера робив непевні, а часом зовсім невірні кроки на шляху утворення системи колективної безпеки, водночас прагнучи не переобтяжувати себе додатковими конкретними воєнними зобов'язаннями, адже такі зобов'язання наблизатимуть війну до його власних кордонів. А воювати ніхто не бажав та до того ж ніхто до війни не був достатньою мірою підготовлений. Окрім того, головні потенційні супротивники Гітлера — Франція, Англія й СРСР — ніяк не могли досягти злагоди між собою. Поки Англія і Франція борсалися в умиротворенні, Росія хоробро сурмила про колективну безпеку. Проте коли Англія торжествувала

найбільш триумфальний час своєї історії, Росія заплуталася в брудних гендлях з Німеччиною.

Звичайно Сталіна, як і кожного повновладного господа, турбувала безпека кордонів його держави. Але його не дуже настирливі спроби створити союз з найближчими сусідами не викликали зустрічного бажання з боку лідерів малих європейських країн, які нещодавно позбулися російського імперського гніту. До того ж вони зовсім не вірили в безкорисливість обіцянок Сталіна гарантувати їхню безпеку, більше покладаючись на гарантії Ліги Націй в особі Англії та Франції. Відчуваючи себе в дедалі більшій ізоляції, Сталін кинувся шукати союзників на Заході. Після значних вагань, незважаючи навіть на смерть Луї Барту, Франція пішла на союз із ним. Цьому сприяв, як уже згадувалося вище, імідж Сталіна-миролюбця, створений на Заході зусиллями нерозбірливих вояжерів. Війна в Іспанії стала своєрідною візитною карткою Сталіна. Дуже швидко з'ясувалося, що його прагматичні розрахунки наштовхнулися там на нездоланні перешкоди. В Іспанії довелося будувати відносини з представниками різних партій і угруповань — екстремістами, анархо-синдикалістами, іспанськими анархістами, соціалістами, лібералами, троцькістами з ПОУМу, демократами й пацифістами, просто чесними людьми-антифашистами, котрі прагнули допомогти іспанському народові без будь-яких політичних амбіцій. Усе це зародило в душі диктатора надзвичайно глибокі сумніви в кінцевому результаті війни за Іспанію [10. 425]. Додамо, що навіть у випадку перемоги народного фронту у Сталіна не було жодних перспектив для надання Іспанській республіці потрібної економічної допомоги, а без такої допомоги вона була приречена на поразку. Навіть Бенеш перед лицем смертельної небезпеки ставив під сумнів ефективність допомоги з боку СРСР з огляду на недавній розгром командування Червоної армії. З іншого боку, він побоювався, що разом з цією армією прийдуть агенти рейхсверу, що залишилися нерозпізнаними в ході великої чистки.

Коли ж настало 15 березня, і Захід нарешті отямився, Сталін вирішив якомога дорожче продати свою згоду на спільні дії проти Німеччини і запросив надмірну ціну.

Отоді то й узялися за справу два досвідчені дипломатичні зубри бісмарківської школи Ернст фон Вайцеккер і Вернер фон Шуленбург, щоб досягти необхідного Гітлеру результату.

Гітлер ніколи не мав ілюзій щодо Сталіна як політика і людини. Попри їхню схожість, він вважав себе політиком правдивим, а Сталіна — зрадливим. Сталін, безумовно, одна з найбільш екстраординарних фігур в світовій історії, говорив фюрер. Він розпочав свою кар'єру як маленький чинуша і ніколи не переставав бути ним. Він управляв із свого кабінету тільки завдяки бюрократії, що беззастережно виконувала будь-який його кивок, або жест. Відзначаючи цинізм Сталіна, Гітлер наголошував, що кремлівський диктатор лише удає з себе глашатая більшовицької революції, насправді ж він давно вже ототожнив себе з царською Росією. А більшовизм для нього — лише засіб. “Якби ми не прийшли до влади 1933 р., — залякував своїх слухачів Гітлер (а ця промова виголошувалася 5 — 6 січня 1942 року, якраз напередодні рішучого наступу радянської армії на оточену в Сталінграді 6-у армію — А.Т.), — хвилі диких гуннів прокотилися б над нашими головами. Ніхто не усвідомлює цього зараз, але ми були на краю катастрофи”. Сталін — це звір, резюмував Гітлер, але звір великого стибу; якби йому дали час, він перетворив би Росію на суперіндустріалізованого монстра, що абсолютно суперечив би інтересам мас, але був би виправданий з демагогічним педантизмом для забезпечення високого рівня життя його власного оточення. Кінцева мета Сталіна, стверджував Гітлер, втягнути усю Європу в орбіту більшовизму [49. 7, 150, 534].

Але це було пізніше. Навесні 1939 р. Сталін був для Гітлера семафором, який мав увімкнути світло його агресії проти Польщі. Коли Гітлеру доповіли, що Чемберлен проголосив у палаті громад свої гарантії Польщі, фюрер впав у нестямю. Він кидався з кутка в кутку, як вміщений у клітку хижак, і, розмахуючи кулаками, погрожував: “Я заварю їм таку кашу, що вони нею подавляться”, — згадував згодом Канаріс. Через день Кейтель одержав вказівку розробити план “Вайс”, ще через три дні експерт з польських і прибалтійських

питань відомства Ріббентропа П.Клейст дістав завдання налагодити контакти з радянським посольством і дійти, як він потім згадував, неможливого — припинити всяку ідеологічну конфронтацію в пресі. Кілька днів згодом після “кварти чаю” в радянському посольстві він доповідав своєму шефу, що Г.Астахов цілком підтримав цю ініціативу фюрера і навіть висловив таке, що примусило німецького дипломата глибоко замислитися. Повпред ніби-то сказав йому, що справжній державний діяч мусить вміти переступити через власну тінь. Оскільки Сталін і Гітлер самі створили цю реальність, вони повинні її й позбутися. Ріббентроп не повірив сам собі і наказав Клейсту трохи заспокоїтися і не форсувати подій [48. 70 — 71; 64. 721 — 722; 29. 22 — 23].

Ми вже знаємо, що вплинуло на Гітлера. Закинувши гачок і відчувши, що риба клюнула, він не поспішав витягувати волосінь, аби гак зачепив добре за ребро. Такої ж тактики полюбляв дотримуватися й Сталін, особливо в боротьбі проти своїх політичних супротивників. У цьому відношенні, пише Толанд, мабуть усі диктатори однакові [64. 722]. Наступний крок зробив Сталін. 17 квітня, а за іншими даними 15 квітня, А.Мерекалов звернувся із запитом до Вайцеккера про долю радянських замовлень на заводах “Шкода” в Чехословаччині і нібито між іншим поцікавився, що той думає з приводу радянсько-німецьких відносин. Вайцеккер з майже байдужим виглядом відповів, що заборони не бувають довічними, а щодо відносин між двома країнами, то незважаючи на політичні розбіжності, Німеччина завжди була за розвиток взаємовигідних торгових відносин з Росією [2; 64. 722; 48. 71; 41. 48]. Сталін учинив точнісінько так само як його партнер-антипод у Берліні. Він відкликав Мерекалова начебто у відпустку, а справу було доручено спритному Г.Астахову, очевидно через те, що на відміну від посла той володів німецькою.

Цікавою була відповідь Сталіна на “антирузвельтівську” промову фюрера в рейхстазі. Це, як уже йшлося, була блискуча промова, “звернута до свого народу”. В ній насамперед дісталася “жирним котам”, що напилися німецької крові (себто Англії і Франції), найбільше ж влетіло Рузвельту, а також цим “унтерменшн” — полякам, що пригнічували представників

великої раси, змушених знемагати за східними кордонами Рейху. Але вперше фюрер забув згадати про ідейного ворога — жодного слова не було виголошено на адресу СРСР [50. 405]. Кремль прийняв цей м'яч. Великий теніс вступив у завершальну фазу.

Під час першотравневого прийому в Кремлі після параду на Червоній площі у Сталіна відбулася коротка розмова з М. Литвиновим. Увечері вдома він прошепотів на вухо своїй дружині і другові Айві — "вони змінюють напрямки політики", — згадувала згодом в колі своїх друзів у Лондоні багатостраждальна дружина колишнього наркома. За два дні після чергового безплідного діалогу з Сідсом приреченого Литвинова знову було покликано до Сталіна, де йому твердо, але ввічливо було запропоновано поступитися місцем Молотову. Того ж дня Литвинов записав у своєму щоденнику: "Все закінчено". Усунення Литвинова, єврея і патріота колективної безпеки, пишуть автори "Смертельних обіймів", було найсильнішим сигналом, який Сталін міг подати Гітлеру [64. 74 — 75].

Своєрідну психологічну експертизу провів у своїй книзі Дж. Толанд. Він співставляє двобій двох диктаторів через призму їхніх характеристик, систем, які вони утворили і на момент цієї своєрідної тенісної партії очолювали. Обидва диктатори чудово розуміли один одного, хоча перебували на різних полюсах ідеологічної кулі. Сталін і Гітлер, вважає Толанд, зовсім не були зовні схожими на союзників. Але ж багато що спільного об'єднувало їх. Обидва вони були прихильниками грубої сили, кожен маскувався своїми власними ідеологічними постулатами, котрі не так вже суттєво й різнилися. Обидва вони були самозакоханими й самовдоволеними догматиками. Обидва були тоталітаристами і обидва виходили з того, що мета виправдовує засоби, освячуючи несправедливість і терор іменем держави і прогресу. Гітлер навіть певний час був у захваті від Сталіна, а той, у свою чергу, віддавав належне фюреру, його рішучості. Обое вони походили із самих низів суспільства, обидва нещадно розправлялися зі своїми колишніми товаришами, ледве відчувши в них небезпеку своїй владі. Коли в присутності Гітлера хтось висловив думку, що Сталін просто розбійник, нагадавши про участь того у відомих

партійних "ексах", Гітлер негайно відбив цей удар. Адже Сталін не набивав цими грішми свої кишені, коротко кинув він. Фюрер ніколи не бачив у Сталіні правовірного комуніста, а скоріше панславіста. Але обидва вони були переконані в тому, що можуть стати в пригоді один одному [64. 743 — 744].

Мабуть зараз саме час зробити короткий екскурс в історію. Упродовж 20 років радянська зовнішня політика базувалася на двох припущеннях: неминучість ще однієї світової війни і догматична віра в те, що ця майбутня війна має бути антирадянською з боку коаліції капіталістичних держав. З приходом до влади в Німеччині Гітлера схема дещо спростилася. Тепер загроза миру вже виходила не від "світового імперіалізму" як якогось невизначеного явища, а безпосередньо від його зарядженого на реванш й встановлення світового панування "ударного загону" — нацизму. Восени 1938 р. Г. Димитров, котрий тривалий час перебував у Німеччині і мав можливість вивчити цей режим зсередини, крізь призму лейпцігського процесу, з цілковитою вірогідністю передбачив послідовність гітлерівських територіальних загарбань у Європі [9: 10 — 11]. Сталін не узяв ці передбачення до уваги. 15 березня, коли ще одне з них стало реальним фактом і Мюнхен відійшов у історію, політична ситуація в Європі різко змінилася. Але Сталін знову цього повороту не помітив. Згідно з установками XVIII з'їзду ВКП(б), органи радянської преси продовжували за інерцією називати "підпалювачами війни" лише Англію і Францію. Іноді до них ще долучали Японію.

Уже в самій сталінській концепції другої світової війни містилася непримиренна суперечність. За Сталіним, виходило так, що майбутня війна має завершитися перемогою "революції в одній або кількох країнах". Висловлену на XVIII з'їзді ВКП(б) думку вождя розвивав на наступній сесії Верховної Ради 31 серпня депутат Хорава. А всі виступи депутатів, як відомо, попередньо апробовувалися в ЦК. Тобто говорив він не від себе, а від імені ЦК. Депутат висловив упевненість, що Червона армія виконає свою місію і ідеї комунізму опанують весь світ. Хорава лише промовив уголос те, що було написано в будь-якому статуті армійської служби, про що співали діти в "патріотичних" піснях, що, зрештою,

лежало в самій концепції підготовки армії до війни, але не було підкріплено матеріально.

Поява нацистської Німеччини трохи сплутала карти в цій догматичній сталінській концепції. Неспроможність її, що виявилася в Іспанії, примусила Сталіна радикально переглянути свої закам'янілі формули. Тому він і пішов назустріч дипломатам, що радили йому зняти з преси настанову щодо гострого ідеологічного наступу на фашистських лідерів. Стару формулу заступила нова — необхідність жити в мирі з великим сусідою [9. 68 — 69].

Перехід до цієї формули був загалом виправданим і ніякої несподіванки в собі не приховував. Справа в тім, що тісне співробітництво між рейхсвером і радянським воєнно-промисловим комплексом ще у 20-і роки створило подібний прецедент. Прозахідна орієнтація німецької соціал-демократії і близькі стосунки з рейхсвером і промисловими колами Німеччини продиктували й тактику лідерів німецьких комуністів, котрі були покірливими виконавцями волі Сталіна (інших просто усували). За прямою вказівкою з Москви німецькі комуністи, які до 1928 року сповідували гасло — “бий фашиста скрізь, де б ти його не зустрів!” — перейшли до стратегії прямої конфронтації з соціал-демократами. Їх було, згідно рішень VI конгресу Комінтерну, оголошено головним ворогом робітничого класу. Так продовжувалося до 1935 р., допоки VII конгрес Комінтерну взяв курс на співробітництво з соціал-демократією й іншими антифашистськими силами. Але це був лише епізод у стратегії й тактиці Сталіна.

Зрозуміло, що таке дрейфування зліва направо не могло не вплинути й на зовнішньополітичні кроки сталінського керівництва. М.Геллер і О.Некрич вважають, що в період 1931 — 1941 рр. Сталін кілька разів змінював свою зовнішньополітичну тактику на 180 градусів. Влітку 1933 р. його міжнародний рупор “Комуністичний інтернаціонал”, наприклад, піддав гострій критиці “австро-марксистів” за їхнє звернення до СРСР вступити в союз з великими демократіями проти німецького й італійського фашизму. Кому як не австрійським комуністам і соціалістам краще було знати, яку загрозу незалежності Австрії створює цей спільний італо-ні-

мецький фашистський фронт. Попри деякі розбіжності між Гітлером і Муссоліні в “австрійському питанні”, вони швидко порозумілися. Для того, щоб зберегти дружні відносини з дуче, фюрер відмовився від претензій на території, що відійшли від Австро-Угорщини до Італії за Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Цим доля Австрії була вирішена. Але рупор Сталіна гостро критикував австро-марксистів за те, що вони “забули про наявність французького й американського імперіалізму” [79].

Заперечивши “австро-марксизм” у праві “співробітничати з імперіалістами Заходу”, Сталін 1934 року дає команду Литвинову вступити в контакт з французьким “імперіалізмом”. Спільно з Луї Барту Литвинов розробляє умови радянсько-французького договору, який було підписано у Москві вже після вбивства Барту Лавалем 2 травня 1935 р. Запекла боротьба Гітлера проти Версальської системи і політика умиротворення західних лідерів знову кидає Сталіна в обійми Німеччини. У 1939 р. він раптом “забуває” про радянсько-французький договір і підписує пакт про ненапад з Гітлером, підкріплюючи його договором про дружбу і кордон у вересні того ж року. Цей зловісний одіозний союз існував до 22 червня 1941 р., коли Сталін знову був змушений повернутися на 180 градусів і благодіти допомоги в Англії й США.

При тому еволюція поглядів Сталіна відбувалася насамперед під впливом внутрішніх змін в Німеччині. Спочатку розправу над опозицією в НСДАП Сталін розглядав як ознаку близького краху режиму Гітлера, але дуже швидко він доходить протилежного висновку, що “ніч довгих ножів” призвела до консолідації режиму і зміцнення влади самого Гітлера [32. 18]. Щоб за прикладом Гітлера “консолідувати” й свою владу, Сталін організує вбивство Кірова і розпочинає свою “еру великих чисток”. Цей процес винищення можливої опозиції відібрав у Сталіна чимало часу. Адже він виступав і головним інквізитором, і головним сценаристом та режисером процесів, і верховним прокуратором, і навіть в ролі милосердного бога.

У лютому 1938 р. в Москві відбувся останній "великий процес". Він завершив період "єжовщини". Сам "сталінський нарком" розраховувати на "персональний" процес не міг — надто вже дрібна була фігура як у прямому, так і в переносному розумінні слова. Його шлях завершився у грудні того ж року. Тихо, без особливої помпи нарком, який "не виправдав довір'я вождя", відійшов у світ тіней, а на авансцену висунувся його заступник і найвірніший клевет Сталіна Л.Берія.

В лютому судили "улюбленця партії" М.Бухаріна. Разом з колишнім головою раднаркому А.Риковим вони були останніми могіканами "ленінської гвардії". Для колориту до них долучили ще одного "сталінського наркома" Ягоду — цей "занадто багато знав". Спектакль з відкритим судом відіграв багато сил у головного постановника. А тим часом у кремлівській друкарні набиралася книжка століття, до якої доклали рук і Бухарін, і Кіров, але авторство належало одному йому, вождю усіх народів. "Короткий курс" на довгі роки мав замінити усі методологічні й наукові школи. Ця книга увінчувала "теоретичними обґрунтуваннями" епоху переможного соціалізму. Вона ніби вивершувала вавилонську вежу тоталітаристського режиму, що підкорив і прагнув зденаціоналізувати "многие языки и многие народы".

Поки кремлівський диктатор упорядковував свою ієрархічну драбину, замінюючи одні щабельки на інші та переставляючи гвинтики, світ неухильно рушив до війни. Шеф відомства по здійсненню чотирьохрічного плану, а також голова могутнього державного концерну "Герман Герінг верке", наці-2, настирливо вимагав від міністра закордонних справ "реактивувати" торгівлю з Росією, особливо в тій частині, де йшлося про російську сировину. Майже в той самий час посол у Москві В.Шуленбург повідомив міністерство, що він найближчим часом має зустрітися з головою раднаркому Молотовим для розв'язання проблем, які ускладнюють німецько-радянські відносини. Ця активізація контактів була пов'язана з тим, що саме наприкінці 1938 р. минав термін радянсько-німецьких торгово-економічних угод. 22 листопада у Москві відбулася зустріч представників

наркомату зовнішньої торгівлі з нещодавно прибулим керівником східноєвропейської референтури відділу економічної політики МЗС Німеччини К.Ю. Шнурре.

Приїзду Шнурре передували активні контакти радянської сторони в Берліні. Ще влітку 1938 р., коли до столиці Рейху прибув новий посол А.Мерекалов, він почав шукати зустрічей з партнерами, хоч то могли бути звичайні дипломатичні люб'язності, обмін якими входить до протоколу дипломатичних відомств. Але вже восени, коли пройшов перший післямюнхенський шок, ці контакти розширилися, при чому активність тут виявляли обидві сторони. Шуленбург зі свого боку, а Мерекалов зі свого, активізували переговори в обох столицях [48. 44, 49]. Наслідком цих контактів, щоправда, було лише продовження на 1939 рік торгової угоди, протокол про що було підписано 19 грудня 1938 р. в Берліні. Січень приніс нові важливі події. По-перше, 8 січня відбувся перший організований властями єврейський погром. 5 січня Мерекалов веде переговори з Г.Хільгером та колишнім послом в СРСР Надольним, 22 січня у відсутність торгпреда Давидова, його заступник Скосирев веде переговори з Шнурре і Хільгером. Користуючись нагодою з приводу здачі нового приміщення рейхсканцелярії, А.Шпеер викладає свої вимоги фюреру — промисловість, що на повний хід виробляла зброю, почала відчувати гостру потребу в нафті, вугіллі, залізних та мідних рудах. У центрі або на заході Європи їх не існувало. Ці ресурси можна було знайти лише на сході. Тому, коли Мерекалов запропонував розпочати нові економічні переговори, Гітлер ухопився за цю пропозицію. Головною метою фюрера зараз було досягти такої угоди, щоб видобувна промисловість СРСР працювала на Рейх. З цією метою, попри свої ідеологічні переконання, Гітлер і вчинив спектакль на урочистому прийомі з нагоди освячення рейхсканцелярії, коли він, на подив усіх присутніх, довго розмовляв з Мерекаловим, хоч той мало що второпав з цієї розмови, бо саме в цей момент поруч не було перекладача [48. 44, 49; 19. I, 185 — 186]. Мабуть саме за цей казус Мерекалов і поплатився посадою.

Радянський посол у своєму повідомленні зміг тільки зазначити, що Гітлер поставився до нього дуже при-вітно. А от Шірер приводить слова, яких у донесенні посла немає — "Гітлер простягає руку і має намір розширити горизонти німецько-радянської дружби". Невдовзі у своїй бесіді з Вайцзеккером той же Мерекалов, за твердженням Шірера, цілком конфіденційно повідомив, що СРСР має намір "покласти початок новій ері в німецько-радянських відносинах" [76. I. 512].

Герінг завжди ревно стежив за діяльністю Ріббентропа, але в цей період він з особливою увагою придивлявся до відомства рейхсміністра. Він застерігав Гітлера від форсування підготовки до війни, наполягав на негайному прискоренні притоку сировини й матеріалів з СРСР. Тут йому допомагав Яльмар Шахт, котрий до 20 січня 1939 р. ще обіймав посаду президента імперського банку. Шахт взагалі ще й у 1935 — 1937 рр. виступав за розширення торгівлі з СРСР. Але незважаючи на ці об'єднані зусилля, а також певну активність Шуленбурга в Москві зрушень у справі поглиблення хоча би економічних стосунків з СРСР у цей період не відбулося. Гітлер був спрямований на Чехословаччину. І все ж Шуленбургу вдалося переконати Литвинова відмовитися від осоружної кампанії в пресі проти нацистського керівництва в обмін на обіцянку не допускати ніяких ідеологічних випадів з боку німецької сторони. Як відзначав згодом у своїх мемуарах Г.Хільгер, наслідки цієї домовленості стали першою помітною ознакою того, що у відносинах між двома державами відбуваються певні зміни. Німецькі дипломати дійшли загального висновку, що Сталін виявив таку готовність під безпосереднім впливом мюнхенської конференції [23. 288]. Після допитів німецьких дипломатів на Нюрнберзькому процесі адвокат Де Вітт Пул також дійшов висновку, що ця перша ознака примирення між Німеччиною й Росією припадає на осінь 1938 р., оскільки обидва уряди формально домовилися звести звичні нападки в пресі один на одного до терпимих меж [14. 68].

Хоч дипломатичні маневри сторін вступили у завершальну фазу, Сталін поки що не поспішав остаточно

визначати свою позицію. Йому здавалося, що час працює на нього. Ставки були надто вже великими. Не поспішали відкривати свої позиції й інші сторони. Першим порушив нетривку рівновагу Гітлер. Віддавши наказ розчленувати рештки Чехословаччини, він кинув виклик усім. Чемберлен також пішов ва-банк, оголосивши гарантії Польщі. Лише Даладье, дедалі глибше занурюючись у трясовину британської вокабулярної рішучості, ніяк не міг зробити вибір між СРСР і Англією, але згодом і він вирішив віддати перевагу Москві.

Навесні 1939 р. Сталін опинився на роздоріжжі. Мюнхен, падіння Чехословаччини, англійські фігові гарантії Польщі, Румунії та Греції, поразка народного фронту в Іспанії — все це докорінно змінило ситуацію в Європі. За таких умов Сталін мусив негайно зробити вибір. І він його зробив. Сталін дозрів до союзу з Гітлером, пише відомий біограф Гітлера і Сталіна Р.Пейн [44. 592].

Фактично вже в березні 1939 р. Сталін узяв у свої руки важелі зовнішньополітичної колісничі. Згодом на пишному бенкеті вночі 24 серпня, виголошуючи тост перед підпилим Ріббентропом, Молотов улесливо наголосив, що саме Сталін своєю промовою 10 березня, яку так добре зрозуміли в Німеччині, поклав початок докорінному повороту в політичних відносинах між двома країнами [1. VII, 206 — 207]. Молотов натякав на виступ Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), де той уперше відчував себе повним неподільним господарем.

Отже на XVIII з'їзді Сталін був цілковитим триумфатором. Під гучні оплески і гомеричний регіт делегатів він затаврував політику Англії й Франції, які підштовхували Гітлера до агресії проти СРСР; сповненим сарказму голосом він пообіцяв не дати провокаторам війни, що звикли загібати жар чужими руками, втягнути СРСР у конфлікт. Натяк був позбавлений дипломатичних тонкощів. Це була відверта заява, що з Заходом йому не по дорозі. Підспівуючи вождю, новий начальник Головпупру Мехліс в запалі і під оплески присутніх заявив, що армія виконає свій інтернаціональний обов'язок, перенесе воєнні дії на територію противника і збільшить число радянських республік. Найближчий помічник Сталіна, член ЦК Поскрьобишев

запевнив, що пролетаріат капіталістичних країн... наслідує приклад СРСР і збудує в себе соціалізм [7. 184, 273].

Плескаючи в долоні, "пролетарські інтернаціоналісти" навіть не помітили, що клевети суперечили своєму вождю. Адже він обіцяв не допустити втягнення СРСР у збройний конфлікт, а вони вже завойовували Європу і створювали нові радянські республіки. Вони продавали свого божка з потрохами, оскільки неучасть у війні означала лише одне — дочекатися, поки суперники знекровлять один одного, а потім вигулькнути "на кордонах капіталістичних країн" і з допомогою червоних багнетів "роздмухати вогонь революції в інтересах світового пролетаріату". Зрозуміло, що таким противником Сталіна могли бути лише країни Балтії, Фінляндія, Польща, Румунія. Тріскучі фрази про вогонь революції були лише політичним камуфляжем соціал-імперської політики націонал-більшовиків. Сталін і його поплічники, як і біснுவатий фюрер, мріяли про світове панування. Різниця полягала в тому, що вони йшли до цієї мети під гаслами пролетарського інтернаціоналізму. Про це, зокрема, говорить у своїх мемуарах М.Хрущов [43].

Існує, щоправда, й інший погляд на доповідь Сталіна XVIII з'їзду ВКП(б). Директор російського дослідницького центру Гарвардського університету професор А.Улам вважає, що це був розміркований крок Сталіна, яким він хотів трохи пограти на нервах західних дипломатів і політиків. У даному випадку він діяв безпомилково і навряд чи ще хто з політиків того часу спромігся б дістати схвалення від Талейрана і Бісмарка. Але яким би блискучим не був маневр Сталіна, тур в цілому виграв Гітлер, котрий йшов напролом, заганяючи Сталіна все далі й далі в глухий кут, позбавляючи його можливості вибору. Коли 23 березня Гітлер святкував "возз'єднання" Мемеля, Сталін занервував. Він примусив Литвинова вручити латишам та естонцям ультимативну ноту (28 березня 1939 р.) з попередженням, що ніяких подібних поступок з їхнього боку Німеччині СРСР не терпітиме [70. 503 — 508].

Знову і знову є потреба говорити, що після 15 березня Сталін зробив найгірший вибір. Анексія Чехосло-

ваччини, доносив у НКЗС із Лондона І.Майський, викликала в Англії розчарування мюнхенською політикою. Політика умиротворення в свідомості найширших мас мертва. Будь-які переговори між Лондоном і Берліном у найближчий час неможливі... Надзвичайно зросла тривога за майбутнє... Звідси досить крутий поворот у бік СРСР. Майже слідом за цим донесенням Майського британський посол Сідс вручив Литвинову 21 березня текст попередньої декларації чотирьох держав — Великобританії, СРСР, Франції й Польщі — у відповідь на ультиматум Німеччини Румунії. В цьому тексті йшлося про те, що чотири країни зобов'язуються, в разі будь-яких подій, що становитимуть загрозу європейському миру, негайно обговорити кроки, які необхідно буде зробити для спільної відсічі таким діям [19. I. 288, 306 — 310]. Після виступу Чемберлена в палаті громад з Англії надійшли пропозиції надати чотирьохсторонніх гарантій Греції, Румунії, Польщі, іншим державам, що могли стати жертвами агресії з боку Німеччини [19. I, 379 — 382].

Після таких заяв Британії, які цілковито схвалила Франція, Сталіну залишалося тільки дати добро Литвинову на підписання будь-якої декларації і дочекатися реакції на неї Гітлера. Це його ні до чого не зобов'язувало, жодного тягаря на плечі не накладало. Але Сталін на це не пішов. Він примусив Литвинова втягнутися в переговори, зтяжні й безплідні, оскільки вони велися за добре засвоєним Сталіним принципом — усякі переговори краще за мовчання. А чи буде результат, чи ні, значення не мало, головне — це вести переговори. Хід цих трьохсторонніх англо-франко-радянських переговорів досить детально висвітлений в радянській історіографії. Набір фактів, оцінка позиції сторін звичайно залежали від сумлінності і чесності автора. Збірки документів, хоч і тенденційно дібрані, дають можливість ознайомитися з перебігом подій і скласти собі уяву, хто був правий, а хто винуватий. Зупинимось тому лише на одному їх аспекті. Після обміну проектами договорів у середині квітня 1939 р., коли Литвинов на пропозицію Галіфакса відповів своїми

8-ма пунктами, у переговорах настала, хоч і недовга, але тривожна пауза.

Власне те, що пропонував Литвинов, мало чим відзнялося від пропозиції англійців і французів [19. 1, 378 — 381]. Пропозиції Литвинова лише конкретизували деякі деталі і, як про це було сказано в самому документі, містили спробу “об’єднати англійські й французькі пропозиції в наступних тезах”, переданих на розгляд урядів Англії і Франції:

“1. Англія, Франція, СРСР укладають між собою угоду терміном на 5 — 10 років про взаємні зобов’язання надавати негайно один одному усіляку допомогу, включаючи військову, в разі агресії в Європі проти будь-кого з договірних держав.

2. Англія, Франція, СРСР зобов’язуються надавати усіляку, в тому числі й військову, допомогу східноєвропейським державам, що розташовані між Балтійським і Чорним морями і мають кордон з СРСР, в разі агресії проти цих держав.

3. Англія, Франція, СРСР зобов’язуються у найкоротший термін обговорити і встановити розміри й форми військової допомоги, що надається кожною з цих держав на виконання § 1 і 2.

4. Англійський уряд розтлумачує, що обіцяна ним допомога має на увазі агресію виключно з боку Німеччини.

5. Існуючий між Польщею й Румунією союзний договір оголошується діючим за будь-якої агресії проти Польщі й Румунії або ж взагалі відмінюється, як спрямований проти СРСР.

6. Англія, Франція і СРСР зобов’язуються, після відкриття воєнних дій, не вступати в будь-які переговори й не укладати миру з агресорами окремо один від одного і без спільної усіх трьох держав згоди.

7. Відповідна угода підписується одночасно з конвенцією, що має бути розроблена в силу § 3.

8. Визнати за необхідне для Англії, Франції і СРСР вступити разом у переговори з Туреччиною про особливу угоду про взаємну допомогу” [2].

Усі ці позиції Литвинов ще детальніше виклав у листі до Майського від 17 квітня, щоб той водночас з ним

вручив їх міністру Е.Галіфаксу в Лондоні. Такий же проект угоди було направлено до Парижа, де його 18 квітня посол Я.Суриц вручив міністру Ж.Бонне. Наступного дня, тобто 19 квітня, Литвинов надіслав обом послам ще одну телеграму, де уточнював, що в другому пункті малися на увазі Фінляндія, Естонія, Латвія, Польща і Румунія [19. 389 — 396]. Обидві сторони, тобто англійська і французька, відзначали, що стосунки з СРСР розвиваються нормально і жодних перепон на їхньому шляху немає [15. 240].

Інтерпретація подальших подій в традиціоналістській історіографії є однозначною. Париж і Лондон усіляку зволікали із відповіддю на радянські пропозиції, і очікуючи реакції Гітлера, відверто затягували справу [58. 257 — 258; 51. 307 — 310]. У книгах подібного гатунку, написаних свого часу на замовлення ідеологічних структур КПРС і масовими тиражами розповсюджених в усіх бібліотеках СРСР, як правило, йдеться про недооцінку Англією і Францією сил Червоної армії, при цьому нахабно замовчується, що армія дійсно була радикально послаблена репресіями, що продовжувалися і в 1939 р. Йдеться про “паперові” гарантії Польщі [5. 401 — 407; 42. 304 — 317], але замовчується, що не Англія і Франція, а СРСР узяв участь у розділі її території, спільно з Німеччиною, а підступна Англія і легковажна Франція, оголосивши війну Німеччині, на сепаратний мир з нею не пішли. Англія після розгрому й капітуляції Франції лишилася сам на сам з агресором і боролася проти нього до остаточного розгрому спільного ворога.

“Забувають” апологети сталінізму згадати ще про одне — для того, щоб надати гарантії усім переліченим вище країнам, потрібно було заручитися, бодай, їхньою згодою. Саме на це й пішло майже два тижні, коли до Москви надійшла відповідь на пропозиції Литвинова. Але читати цю відповідь уже довелося не йому. Квітнева пауза в переговорах завершилася відставкою третього наркома закордонних справ. На дипломатичному небосхилі СРСР зійшла нова зірка, яка “освітлювала” зовнішню політику Радянського Союзу майже 20 наступних років. У ніч з 3 на 4 травня 1939 р. наркомом закордонних справ Сталін призначив голову раднаркому В.Молотова.

7. Рокіровка в Кремлі

Радянська історіографія доволі довго замовчувала факт впливу відставки М. Литвинова на зміну зовнішньополітичного курсу СРСР¹. А між тим, як показує аналіз зарубіжної історіографії, а також документальних джерел, саме цей факт став центральною подією в житті і діяльності дипломатичних відомств провідних держав майже впродовж усього місяця.

Про реакцію на ці перестановки в Кремлі з боку Гітлера ми вже говорили вище. Нагадаємо лише, що Гітлер чудово розібрався у цьому "тонкому натяку" Сталіна, він добре зрозумів, що це для нього мало означати. Досвідчений політик і дипломат, донедавна канцлер, а в той період посол у Туреччині Ф. фон Папен писав 4 травня у Берлін, що відставка Литвинова, як на нього, і "заміна його молодосвідченим у веденні закордонних справ Молотовим могла означати лише одне — *віднині Сталін сам буде скеровувати зовнішню політику*" (курсив наш. — А. Т.) [12. VI, 418 — 419]. Незалежно від Папена, майже у таких самих словах характеризує цю подію англійський посол у Москві У. Сідс [11. V, 412 — 413]. Шуленбурга в ці дні у Москві не було. Він перебував у Тегерані на урочистостях з приводу коронування нового шаха. А повірений у справах В. Тіппельскірх вважав, що це рішення пов'язане з боротьбою поглядів у Кремлі щодо переговорів, які вів Литвинов, і що віднині право контролю за веденням переговорів цілком перебрав на себе Сталін [12. VI, 419 — 420].

Другого дня після цієї події повірений у справах Г. Астахов спробував з'ясувати реакцію Берліна на відставку Литвинова. Оскільки Ю. Шнурре, з яким він зустрівся з цією метою, дипломатично відмовчувався, Астахов, очевидно виконуючи вказівку з Центру, почав переконувати свого співбесідника в тому, що Молотов — це визначний державний діяч і фахівець у галузі міжнародних відносин і що саме це зрештою матиме велике значення для радянської зовнішньої політики [12. VI, 429]. Цю тезу Астахов розвивав і в наступні дні,

¹ Навіть у спеціальній біографії М. Литвинова цій події присвячено всього декілька сторінок, що містять окремі цікаві подробиці про саму відставку, але позбавлені авторського аналізу подій і реакції, що послідувала за відставкою наркома [75. 361 — 370].

коли він прозоро натякав на відсутність спірних питань у відносинах між СРСР і Німеччиною і на позитивний досвід Рапалло, інтригував свого співбесідника тим, що радянсько-англійські переговори навряд чи матеріалізуються тими результатами, до яких прагне Англія [12. VI, 536]. А у бесіді з італійським послом він уже відверто висловлювався, що для нормалізації радянсько-німецьких відносин немає жодних перешкод [12. VI, 536].

Тіппельскірх ще раз доносив із Москви, що несподівана заміна Литвинова викликала великий подив у дипломатичній колонії радянської столиці, оскільки 1 травня він мав розмову із Сталіним, а 2 проводив переговори з Сідсом і не натякнув йому жодним словом про можливі зміни в керівництві НКЗС. Таким чином, повірений робить висновок, що причиною відставки могло бути лише несподіване рішення Сталіна [12. VI, 420].

Значення такої раптової зміни єврея Литвинова неєвреєм Молотовим на всі боки коментувалося в німецьких керівних колах. Вона була зрозуміла усім і мала означати, пише У. Шірер, круту зміну в радянській зовнішній політиці. Литвинов виступав за колективну безпеку, за зміцнення Ліги Націй, шукав засоби унебезпечення Росії від агресії з боку Німеччини шляхом заключення воєнного союзу з Англією і Францією. "Колівання Чемберлена виявилися фатальними для наркома. На думку Сталіна, а це була єдина думка, на яку зважали у Москві, політика, що її проводив Литвинов, провалилася. Якщо Чемберлену вдавалося умиритворити Гітлера, — міркує досвідчений журналіст і історик, — то чому цього не зміг би досягти російський диктатор!" [76. 515].

Як бачимо, секретом для досвідчених людей на Заході ця рокіровка не була. Дивує лише одне, чому вони вважали цю заміну несподіваною, коли ознаки увільнення Литвинова і зміни напрямку зовнішньополітичної орієнтації Сталіна прокльовувалися вже давно. Якщо у німецькій стороні відставка Литвинова викликала певну дозу оптимізму, чому сприяли й кроки, спрямовані на розширення діалогу з боку Г. Астахова, то у англійської і французької сторони вона викликала приплив глибокого песимізму.

Астахов і надалі з подач Вайцзеккера та Шнурре виявляв надзвичайну активність у своїх контактах з німецькими дипломатами і, очевидно, робив це не з власної ініціативи. Уже 5 травня завідуючий східноєвропейською референтурою відділу економічної політики МЗС Німеччини К.Ю.Шнурре, головний партнер Астахова, задовольнив попередні запити посольства про долю радянських замовлень у Чехословаччині. Він конфіденційно запевнив в.о. повпреда, що німецька сторона згодна, щоб заводи "Шкода" (а це були воєнні заводи) виконували радянські замовлення на виготовлення зброї [1. VI, 355]. У своєму донесенні до Москви 12 травня Астахов доповідає Молотову, що німецька преса виконала одну з головних вимог радянського керівництва — вона цілком змінила тон щодо СРСР. "Зникла груба лайка, радянських діячів називають їхніми справжніми іменами і за їхніми офіційними посадами без образливих епітетів" [2]. Виходячи із своїх спостережень і постійних контактів з Шнурре та іншими офіційними особами, Астахов висловлює досить оптимістичні прогнози щодо можливого розвитку радянсько-німецького співробітництва на користь СРСР.

Але Молотов дещо охолоджує надмірний оптимізм повіреного. Під час зустрічі з Шуленбургом 20 травня, інформує він свого представника в Берліні, ми заявили, що перед тим як досягти успіху в економічних переговорах, *слід створити відповідну політичну базу* (курсив наш. — А. Т.), тобто Молотов вимагає насамперед укласти політичну угоду [2]. Але тут, як уже відомо читачеві, Гітлер віддає наказ припинити усілякі контакти з радянськими представниками і властями, щоб не дати їм козирів у переговорах з Англією й Францією. Спонукуваний Молотовим Астахов, намагається відновити контакти на Вільгельмштрассе, які досить успішно розвивалися і раптом із загадкових для нього причин перервалися, але зустрічає доброзичливі, ні до чого не зобов'язуючі фрази німецьких дипломатів, які діють за "планом Шуленбурга". Усі, однак, підкреслюють можливість поліпшення радянсько-німецьких політичних відносин. Про це, зокрема, у доволі тривалій розмові говорить Астахову й сам Шуленбург, котрий наприкінці травня повернувся до Берліна [2; 1. VI, 497].

Але в червні-липні, незважаючи на активні спроби, Астахову так і не вдалося досягти будь-яких конкретних результатів. Наказ Гітлера виконувався неухильно [1. VI, 729, 730, 745, 787, 803]. Нарешті аж 24 липня, після того як у Кремлі напруження досягло точки кипіння і Молотов перервав політичні переговори з англо-французькою делегацією, Шнурре одержав "добро" від Ріббентропа на "відверту розмову". Астахов доповідає в НКЗС, що його співрозмовник виклав йому цілу програму німецького уряду: по-перше, підписати торговельно-кредитні угоди, по-друге, нормалізувати відносини по лінії преси, культурних зв'язків, піднесенню взаємної поваги. Після цього можливо буде перейти до третього етапу — політичного зближення [2].

Ще через день відбулася славнозвісна "вечеря" Шнурре з Астаховим і заступником радянського торгпреда Є.Бабаріним. Результатом її були рекомендації Астахова, викладені ним у листі до заст. наркома В.Потьомкіна від 27 липня. "Не маю сумніву, що якби ми захотіли, то могли б втягнути німців у далекосяжні переговори..." У відповідь Молотов ніби прискорює дії свого повіреного: "Справа цілковито залежить від німців, — телеграфує нарком. — Усіляке поліпшення політичних відносин між обома країнами ми, зрозуміло, вітали б" [2].

Активізує свою тактику й німецька сторона. 11 серпня все стає на місце. Астахов виконав свою місію — "передового загону". Потреба у його посередництві відпала. Цьому передували такі події. 2 серпня Шуленбург одержує від Шнурре телеграму, в якій той зазначає, що в Берліні "проблема Росії розглядається в політичному плані з виключною терміновістю", оскільки справу взяв під контроль сам фюрер. Тепер він поставив завдання "не тільки внести ускладнення в радянсько-англійські переговори, але й досягти взаєморозуміння між СРСР і Німеччиною [1. VI, 882].

У наступні два дні Астахов має бесіди з Ріббентропом і Шнурре, впродовж яких уточнюються позиції сторін. 3 серпня Шуленбург ставить Молотова до відома, що німецька сторона готова до широкомасштабного співробітництва з СРСР і не буде заважати "життєвим інтересам СРСР у Прибалтійських державах", а також

вдаватися до таких заходів у Польщі, які б "суперечили інтересам СРСР" [2]. Гітлер відверто дав зрозуміти Сталіну, що поступається "сферою впливу", на що не пішли англійці, французи, поляки і, зрозуміло, не могли піти прибалти. Тепер, коли стало ясно, що політичні, а вірніше геополітичні гарантії Німеччиною дано, Молотов ставить їх досягнення у залежність від угод економічних і торгово-кредитних [2]. Отут і була вирішена доля Астахова. Сталін надумав перенести переговори до Москви. Гра в "кішки-мишки" з англо-французькою делегацією вже себе вичерпала. Політичні переговори виходили за межі повноважень тимчасового повіреного, оскільки вимагали "підготовки і деяких перехідних ступенів" [2]. 14 серпня Дракс заявив: "Я думаю, наша місія закінчилася" [38а. 292]. А 15-го Шуленбург уже доповідав Молотову "план Ріббентропа".

Доля "романтичного дипломата" Григорія Астахова, донського козака за походженням, залишилася загадковою. Так само як і посла Мерекалова, його було відкликано до Москви, а потім його сліди загубилися. Очевидно їм обом довелося "ковтнути табірної пилуги". Їхнє місце, щоправда ненадовго, посів А.Шкварцев, котрого, в свою чергу, "замінив" В.Деканозов, заступник двох наркомів — Берії й Молотова. Життєвий шлях цього беріївсько-сталінського вишкварка обірвався 1953 р. Його було розстріляно разом з іншими поплічниками Берії.

За добу до своєї відставки, як уже згадувалося, Литвинов мав розмову з У.Сідсом, в ході якої уточнювалися окремі позиції сторін, обговорювалися компромісні варіанти, особливо щодо позиції Прибалтійських держав. Щоправда, Сідс відзначив, що чутки про можливість відставку за власним бажанням Литвинова і якісь документи, що з цього приводу готувалися у Президії Верховної ради, давно вже курсували в посольських коридорах, але ж то були лише чутки. Тепер це був реальний факт. На думку посла, "нове призначення мало означати зникнення п.Литвинова, що вже так давно передбачалося". Разом з тим Сідс вважав, що його відставка могла також означати прагнення Сталіна до укріплення наркомату закордонних справ призна-

ченням його керівником такої впливової політичної особи як Молотов [11. 410].

Згодом у своїх мемуарах, що є надзвичайно цікавим свідченням багатьох найважливіших подій переддня війни, та й усього її періоду, У.Черчилль так згадував про ті події: "Єврей Литвинов пішов і було усунено головне упередження Гітлера. З цього моменту німецький уряд перестав називати свою політику антибільшовицькою і звернув усю свою лайку на адресу "плутodemократії". Статті в газетах запевняли Сталіна, що німецький "життєвий простір" не поширюється на російську територію, що він фактично повсюдно закінчується на російському кордоні" [74. 166].

З подібними реверансами звертався до Гітлера й Сталін, з неприхованою прямою нагадуючи, що жодні ідеологічні розбіжності не заважатимуть плідному економічному й політичному співробітництву СРСР з Німеччиною, як вони не завадили співробітництву між СРСР й Італією. Про це Сталін і його новий нарком неодноразово говорили під час офіційних і неофіційних бесід. Нагадував про це й Ворошилов у зустрічах з німецьким військовим аташе, на різних рівнях торочили цю тезу дипломатичні представники. Але Молотов упродовж першого періоду перебування на новій посаді поводився надто стримано.

Хто ж він такий був, цей новий нарком, найближчий соратник Сталіна, його багатолітній емісар на переговорах різного рівня? Скористаємося для початку "об'єктивною", видрукованою у виданні, санкціонованому його найкращим учнем і також довгожителем будинку на Смоленській площі А.А.Громиком. Відтворимо її з деякими купюрами.

"Молотов (Скрябін) Вячеслав Михайлович (народ. 1890), активний учасник революційного руху в Росії, рад. політ. діяч і дипломат.[..]

В 1920 — секретар ЦК КП(б) України; в 1921 — 1930 — секретар ЦК ВКП(б); в 1930 — 41 — Голова Ради Народних Комісарів СРСР; в 1941 — 46 — перший заст. Голови Ради міністрів СРСР. Водночас у 1941 — 45 — заст. Голови Держ.комітету оборони, а в 1939 — 1949 і у 1953 — 56 — народний комісар (з 1946 — міністр) закорд. справ СРСР. В 1957 — 60 — посол

СССР в МНР; в 1960 — 62 — постійний представник СРСР у міжнародному агентстві з атомної енергії; з 1963 — у відставці [...] ¹.

Додамо від себе, що після звинувачення в антиурядовій і антипартійній змові його разом з Г.Маленковим, Л.Кагановичем і примкнулим до них О.Шепіловим було виключено з КПРС, у якій він перебував з 1906 р. і займав посади кандидата в члени й члена політбюро в 1921 — 1952 рр., члена президії ЦК КПРС — в 1952 — 57 рр.

Тепер знову звернімося до спостережень людини і державного діяча, який протягом кількох років спілкувався з Молотовим, вів з ним офіційні переговори, чії свідчення можуть слугувати за взірєць хоча й експресивної, але незалежної експертизи. Звернімося знову до Уїнстона Черчілля:

“Людина, яку Сталін тоді висунув на трибуну радянської зовнішньої політики, заслугоує змалювання (портрету), котрого у ті часи не мали у своєму розпорядженні англійський і французький уряди. Вячеслав Молотов — людина видатних здібностей і холоднокровно нещадний. Він щасливо пережив усі лиховісні випадковості й випробування, котрі випали на долю усіх більшовицьких вождів за роки торжества революції ². Він жив і процвітав у суспільстві, де постійні скороминущі інтриги супроводжувалися загрозою особистої ліквідації. Його чорні вусики й гострозорі очі, плескати обличчя, лексичний еквілібризм і незворушливість добре відображали його цноти й мистецтво. Він стояв на найвищому щаблі серед людей, здатних бути агентами й знаряддям політики машини, дії якої неможливо було передбачити. Я зустрівся з ним тільки на рівній нозі, в переговорах, де час від часу могла промайнути тінь гумору, або на бенкетах, де він люб'язно виголошував численні формальні й беззмістовні тости. Я ніколи не бачив людської істоти, котра б більше підходила під сучасну уяву про роботу. Але ж позаяк при цьому він був, очевидно,

¹ Див.: Дипломатический словарь. — Т. 2. — С. 237.

² Черчілль не згадав лише про те, що на виразах про смерть, або скарання на горло багатьох його соратників Молотов першим ставив свій підпис після, або й перед підписом Сталіна. На його совісті мільйони й мільйони жертв сталінізму.

недурним і ретельно відшліфованим дипломатом”. Про це, на думку Черчілля, свідчить хоча б поведінка Молотова по відношенню до японських дипломатів, після того як на Тегеранській конференції Сталін пообіцяв атакувати Японію слідом за розгромом німецької армії. Тут він виявив себе політиком, що поводив себе “з повним холоднокров'ям, непроникливим втаємниченням і ввічливою офіційною коректністю. Ця завіса не підіймалася ні на мить. Він блискуче викручувався із дражливих, зондюючих і важких ситуацій під час численних переговорів. Його усмішка, від якої повівало сибірською зимою, його ретельно виважені й нерідко мудрі репліки, з'єднані з люб'язними манерами, створювали імідж бездоганного провідника радянської політики в морі тіней, що погрожувало смертельною небезпекою.

Листування з ним із спірних питань було безнадійною справою і якщо в ньому хтось наполягав, то воно закінчувалося брехнею і образами. Лише одного разу я ніби домігся від нього людської реакції. Це було навесні 1942 р... Ми підписали англо-радянський договір і у нього попереду був небезпечний переліт на батьківщину. Біля садової хвіртки на Даунінг-стріт, якою ми користувалися з метою конспірації, я міцно потис йому руку і ми зазирали один одному у вічі. Раптом він мені здався глибоко зворушеним. Під маскою стало видно людину... Усе його життя пройшло серед погібельних небезпек, які або загрожували йому самому, або накликалися ним на інших. Немає сумніву, що у Молотові радянська машина знайшла здібного і в багатьох відношеннях типового представника — завжди вірного члена партії... Доживши до старості, я радію, що мені не довелося перенести тієї наруги, якій було піддано його. Я б волів зовсім не народитися на світ... Сюллі, Талейран і Меттерніх з радістю приймуть його до своєї компанії, якщо лиш є такий потойбічний світ, куди більшовики дозволяють собі доступ [74. 166 — 167].

Молотов набагато пережив і свого кривавого шефа Сталіна (1953), і багаторічного свого опонента на різноманітних переговорах У.Черчілля (1965). Він переніс усе: і фізичну, і моральну, і політичну смерть свого патрона після XX з'їзду КПРС, і спробу його реанімації в роки застою. Не шпурнули його в могилу, як і його

соратника Л.Кагановича, подальші події, пов'язані з "викриттям" антипартійної групи, виключенням з партії, внески до каси котрі він сплачував аж допоки неоконкретний генсек К.Черненко не відновив його у повному членстві такої дорогої йому злочинно-мафіозної структури. Помер Вячеслав Молотов 8 листопада 1986 р. на 97-у році життя. Повідомлення про це було вміщено, за рішенням його рідного ЦК, дрібненьким шрифтом тільки в одній газеті "Известия" 11 листопада, аби не псувати свято вірним сталіністам. Так тихо і непомітно відійшов у світ тіней той, чий підпис стоїть під злочинними пактами про ненапад, дружбу і кордон, іншими відкритими і тепер уже розтаємниченими документами, що дали зелене світло найжахливішій до сьогодні війні, яка забрала мільйони й мільйони життів. А за ним, як і за його співавтором Ріббентропом, так сумувала лава на Нюрнберзькому процесі.

Прихід Молотова до наркомату закордонних справ ознаменувався насамперед масовою заміною "литвиновських кадрів" партвисуванцями та енкаведистами. Ця стратегія, впроваджена Молотовим 1939 р., стала постійною політикою Громика у подальші роки. Рафіновані партполітики замінили на дипломатичній арені професійних дипломатів і зрештою підпорядкували зовнішньополітичне відомство потребам ВПК і насамперед тупоголового партармійського генералітету. Це зрештою спричинилося до краху усєї системи, до втілення в життя якої також чимало зусиль доклав В.Молотов під керівництвом Й.Сталіна.

За далеко неповними даними, було знищено 7 заступників наркома, понад 60 повноважних представників, значна кількість невеликого апарату НКЗС. Берія "клепав" компромат і на колишнього наркома. Усі ці події, а також невизначеність позицій англійського кабінету затримали відповідь на 8 пунктів Литвинова. Зустріч Молотова і Сідса відбулася 8 травня. Ввічлива й безрезультативна, ця бесіда продовжувалася близько години. Найголовніше, що цікавило Сідса, це подальший напрямок зовнішньої політики СРСР. Він так і запитав у Молотова, чи дотримуватиметься Радянський уряд курсу на створення системи колективної безпеки, про яку можна буде вести переговори й надалі, чи курс

здійснюватиметься відповідно до промови Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) і СРСР поверне на шлях політики ізоляціонізму. Сідс ознайомив Молотова з відповіддю Галіфакса, яка надійшла з Лондона увечері 6 травня. Галіфакс просив посла розтлумачити Молотову, що Англія в цілому підтримує пропозиції СРСР, але просить його врахувати позиції урядів тих країн, про автоматичну допомогу котрим з боку СРСР йдеться у радянських пропозиціях. Галіфакс вважав, що цей пункт вимагатиме тривалого узгодження з країнами-потенційними жертвами агресії. Що ж до односторонньої декларації СРСР про його готовність надати допомогу Польщі й Румунії, то Галіфакс просив переконати Молотова, що така декларація практично не переобтяжить СРСР зайвими зобов'язаннями, оскільки про такі гарантії цим країнам уже виголошено Англією і Францією. Радянський уряд має лише декларувати про свою готовність прийти їм на допомогу, в разі, якщо вони за нею звернуться, і якщо Англія і Франція нададуть їм цю допомогу [11. V, 412 — 413, 448].

Британський уряд пропонував насамперед з'ясувати питання нагальної необхідності — створити на сході бар'єр проти можливого агресора, оголосивши про готовність прийти на допомогу країнам, що можуть стати жертвами агресії, і що перспективи такої підтримки спрацюють як могутній засіб стримування агресора [11. V, 450].

Поміркваність англійських пропозицій полягала в тому, що від Радянського уряду ніхто не вимагав ніякої односторонньої декларації, як про це впродовж десятиріч просторікували адепти сталінізму в своїх монографіях і так званих узагальнюючих працях. Не міг СРСР залишитися й один на один з Німеччиною, адже не існувало спільного кордону з нею, а подібні до англійських французькі пропозиції передбачали з боку цих країн ще й допомогу СРСР саме за обставин, коли б він став об'єктом агресії внаслідок надання допомоги Прибалтійським державам, Польщі або Румунії за їхнім зверненням [19. I, 399, 391, 393]. Така лексична казуїстика тривала майже два місяці. Принагідно відзначити, що всі пропозиції Галіфакса попередньо обговорювалися з І.Майським у Лондоні і будь-яких заперечень

з його боку не викликали [11. V, 443, 453]. Про ці зустрічі з послом СРСР Сідс також був повідомлений.

Поступово позиція Молотова почала з'ясовуватися. 11 травня "Известия" опублікували передову статтю про англо-франко-радянські переговори, в якій політика західних партнерів піддавалася гострій критиці, а пропозиції СРСР зображалися як єдино вірні взаємовигідні, що виходять із рівних зобов'язань. Коли тимчасовий повірений у справах Франції Ж.Пайяр запитав того ж дня у Молотова, чи передова "Известий" відповідає офіційному курсу уряду, Молотов, спійманий на гарячому, почав викручуватися, як вуж. Він заявив Пайяру, що "Известия" — це орган місцевих рад і тому її не можна вважати офіціозом [19. I, 450 — 454].

Це вже була відверта брехня, бо, як відомо, в СРСР усі без винятку газети, особливо в галузі зовнішньої політики могли висловлювати лише офіційну думку. А практика була такою, що для камуфляжу іноді вибиралися або "Известия", або "Литературная газета", або ще якась відомча преса, аби була можливість у разі необхідності видати ту чи іншу позицію, як голос мас, громадську незалежну думку тощо. До таких спекуляцій Сталін вдавався дуже часто.

Насправді ж передова "Известий" мала за мету спровокувати Гітлера на активні дії. В ній, як це відзначили майже всі зарубіжні коментатори, уся вина за ускладнення міжнародної обстановки покладалася на Англію і Францію, а проти Німеччини й Італії не було зроблено жодного випаду. Напад Італії на Албанію, а Німеччини на Чехословаччину подавалися як голі факти без коментарів. Жодним словом "Известия" та й інші органи преси не проходили про розрив Німеччиною договорів з Англією і Польщею. Знову була відтворена сталінська формула, що антикомінтернівський пакт — це маска, що камуфлює блок агресивних держав проти Англії і Франції [19. I, 451 — 454]. Акцентуючи увагу на суперечностях між партнерами, що вели переговори, стаття фактично слугувала ще одним щаблем на шляху до радяно-німецького зближення.

Таким чином передчуття Сідса, що увільнення Литвинова було замашним ударом по західних країнах і системі колективної безпеки [11. V, 460], почало справд-

жуватися. Подальший перебіг подій показав, що стурбованість англійського посла з приводу рокіровки в Кремлі мала усі підстави. У своєму листі від 12 травня він, зокрема, характеризував Молотова як людину, не здатну приймати самостійні рішення. Його побоювання з приводу надмірної "грузинізації" наркомзаксправ також мали сенс. Він вважав, що посилення контролю над діяльністю наркомату з боку Кремля значно ускладнило ведення трьохсторонніх переговорів. Це стало особливо очевидним, коли справа дійшла до гарантій країнам Прибалтики. Спроби Сідса переконати Молотова, що дана проблема є другорядною порівняно з запобіганням агресії проти Польщі й Румунії, успіху не мали. Вони неодмінно наштовхувалися на непохитну твердолобу позицію Молотова [11., V, 545, 558, 567]. Скільки він не доводив новому наркому, що надати державам гарантії всупереч їхньому бажанню неможливо, що це є порушенням норм міжнародного права, той непохитно стояв на своєму.

Порівнюючи позицію Литвинова й Молотова, Сідс у приватному листі до сера Л.Оліфанта підкреслює, що він надто засмучений відставкою Литвинова. Бесіди з ним були для британського дипломата підбадьорюючими, оскільки Литвинов завжди демонстрував своє розуміння людини і справи, виявляв чудові дипломатичні якості, проникливість і вміння вести справу. "Ми завжди розуміли один одного", — відверто зізнається Сідс. Водночас прямотинність Молотова постійно збивала досвідченого дипломата з пантелику, ставила його у скрутне становище [11. V, 571].

Остання декада травня була надзвичайно напруженою для всіх учасників переговорів. 25 травня з Лондона передали черговий варіант троїстої угоди, а 26 — розтлумачення й додатки до нього. 27-го Молотов заявив Сідсу, що Англія і Франція бажають вести переговори "ad infinitum" (нескінченно), але не виявляють прагнення досягти конкретного результату [11. V, 701]. Хоча насправді все було навпаки. Тоді ж Галіфакс підкреслював, що Англія і Франція пропонують СРСР саме те, що йому потрібно — гарантії негайної і ефективної підтримки у випадку агресії проти нього, й іншої мети не мають. Своєю прискіпливістю і непоступли-

вістю Молотов доводить Сідса до розпачу. "Після двох досить тривалих розмов, — пише він, — у мене склалося враження, що мене спіткала лиха доля — вести справу з людиною, яка не має уяви про те, що таке міжнародні відносини і для котрої ідея переговорів — окрім нав'язування волі його вождя — цілковито непритаманна". Своїми фантастичними пропозиціями, які Молотов щоразу висував, він, на думку Сідса, скоріше нагадував упертого селянина, ніж здатного вести переговори дипломата. Зрештою Сідс осягнув справжню мету Молотова. Він доходить висновку, що жодні подальші поступки з боку англо-французької сторони ніякого результату не матимуть, що Молотов просто бавиться в переговори з єдиною метою — дати пропагандистський матеріал Німеччині [11. 711, 712, 720]. Досвідчений дипломат нарешті розкусив злочинну тактику Сталіна і його вірного зброєносця.

Чимало з того, що приховувалося за стриманими й скупими фразами Молотова, з'ясувалося після його доповіді на сесії Верховної ради "Про міжнародне становище і зовнішню політику СРСР" 31 травня 1939 р. Торкнувшись побіжно політики "агресивних держав" і дорікнувши їх представникам за те, що вони хизуються вже досягнутими результатами політики агресії, Молотов усю гіркоту своєї жовчі вилив на "заспокоювачів". Він звинуватив Англію і Францію в тому, що ті й досі "не хочуть завадити подальшому розвитку агресії в надії спрямувати агресію, так би мовити, по більш, або менш "прийнятному" напрямку". Змалювавши в цілому об'єктивно ситуацію, що склалася в Європі на кінець травня і підкресливши безпомилковість вибору Сталіна — "до-тримуватися обережності і не давати втягнути в конфлікти нашу країну провокаторам війни, що звикли загібати жар чужими руками", Молотов підбив підсумок англо-франко-радянських переговорів. Він, зокрема, наголосив на тому, що партнери Радянського Союзу не прагнуть до рівноправного договору, хоча й змушений був констатувати, що в останніх пропозиціях "уже визнається принцип взаємодопомоги між Англією, Францією й СРСР, в разі прямого нападу агресорів". Однак трьома рядками нижче він відкинув ці пропозиції Англії й Франції, поставивши їх прийняття у залежність

від права СРСР втручатися у справи трьох сусідніх держав на північно-західному кордоні СРСР, які "можуть не спромогтися зберегти свій нейтралітет в разі нападу агресорів" [19. I, 523 — 527].

Тепер майже все стало на свої місця. Доповідь фактично в розширеному варіанті повторила основні положення передової "Известий", яку Молотов незадовго до свого виступу назвав "неофіціозом". Приділивши особливу увагу радянсько-німецьким і радянсько-італійським відносинам і підкресливши, що вони неодмінно поліпшуються, Молотов чітко визначив пріоритети. Радянський Союз турбують Аландські острови у Фінській затоці, агресивні дії Японії проти Монголії і його право на втручання в справи Прибалтійських республік, якщо там виникне загроза прямої чи непрямой агресії [19. I, 527 — 530]. Залишивши за слухачами і майбутніми читачами право самим робити висновки з усього сказаного, Молотов під оплески депутатів і "особисто товариша Сталіна" залишив трибуну. Навіть неупередженому спостерігачеві було ясно — Молотов чітко вказував, де перебувають інтереси СРСР і яким чином їх треба задовільняти. Гітлер одержав прямий дороговказ — чим він має поступитися, якщо бажає врегулювати відносини з СРСР і одержати від нього певні гарантії. Але поки що стосовного цього розмова не велася. Далі стало очевидно, що Сідс знову був правий. Будь-які пропозиції англо-французької сторони відміталися від порога, а натомість висувалися нові вимоги. Ситуація в переговорах перетворювалась на безнадійну. СРСР вимагав від західних партнерів неможливого.

Показовою в цьому відношенні виявилася зустріч трьох сторін 17 червня 1939 р. "Погода цим суботнім ранком, — описує події англійський історик Леонард Мослі, — стояла прохолодна і приємна... Біля входу до апартаментів Молотова трьох відвідувачів вітали червоноармійці, виструнчившись на-караул. Двое з тих, що приїхали — Уільям Стренг і сер Уільям Сідс — були в звичайній уніформі Уайтхоллу — чорний піджак, брюки в смужку і чорний фетровий капелюх; третій — Поль Еміль Наджіар — був у темно-сірому костюмі. Назустріч їм сходилина йшов Володимир Потьомкін. "Судячи з

того, як виглядає наш друг, — пробурмотів Наджіар, — я відчуваю, що нас чекає важкий ранок”.

Далі пішла суха й коректна розмова в стилі Молотова про те, що на пропозиції СРСР від 2 червня надійшла відповідь, ознайомившись з якою він (Молотов) зробив однозначний висновок — це відмова. Почувши слово “відмова”, вишколений Стренг наважився перервати наркома. Він заявив, що у доставленому ним з Лондона документі немає відмови, а йдеться лише про те, що перед затвердженням пакту про взаємодопомогу слід насамперед з’ясувати факт погрози застосування сили (Німеччиною), а також факт згоди уряду країни, якій загрожує агресія, прийняти допомогу з боку тієї, або тієї країни. “Ми не можемо погодитися з жодним текстом, — наполягав Стренг, — який би перед усім світом створив враження, що ми втручаємось у внутрішні справи іншої держави. Проте це зовсім не є відмовою”.

“Це — відмова, — рішуче заперечив Молотов. — Якщо ви вважаєте, що Радянський уряд збирається погодитися на нові англійські пропозиції, то ви, вірогідно, маєте нас за дурнів і бевзів!” [11. VII, 89 — 91; 80. 254 — 256].

Найнищівнішу характеристику в зв’язку з цим дав Молотову У.Стренг у листі до О.Сарджента, датованому 21 червня 1939 р. Єдиною перевагою ведення переговорів з Молотовим англійський дипломат вважав те, що він перебував ближче до джерела остаточної влади, ніж Литвинов. Але складність переговорів із ним полягала в тому, що він не володів мовою, був необізнаний зі становищем у зовнішньому світі і взагалі не знайомий з такою специфічною сферою діяльності як міжнародні відносини [11. VI, 138]. Ще однією особливістю цих переговорів, за Стренгом, було те, що в усіх країнах поряд з офіційними делегаціями проводилися засідання експертів. Кремль перебрав на себе всі повноваження. Що ж до наркомату закордонних справ, то там після жахливих репресій із професіоналів залишився лише один Потьомкін, який був хоч трохи компетентним у справі ведення міжнародних переговорів [11].

Що ж до самого Молотова, то він у ході переговорів виявив лише одну спроможність — вперто, з дерев’яною непохитністю наполягати на власному погляді і

ставити нескінченну низку запитань. Характеризуючи хід переговорів у Москві, дотепний французький посол П.Наджіар жартував, що він раніше досягне пенсійного віку і вийде у відставку, ніж Стренг поїде з Москви з будь-яким конкретним результатом [11. VI, 139]. Жоден з них не міг собі навіть уявити, що всі їхні зусилля — це марна трата часу, а радянсько-англійський договір буде підписано аж влітку 1942 р., коли спільний ворог стоятиме вже “біля стін Сталінграда”. Молотов не мав вказівки підписувати будь-які договори з Англією, що ж до франко-радянського договору, то Сталін одностронньо вважав його неіснуючим після Мюнхена.

Надзвичайно складними в переговорах були 21 і 22 червня, коли Молотову було вручено нові пропозиції англійського уряду. Але на заваді постало небажання прибалтів скористатися будь-якими гарантіями з боку СРСР. Галіфакс надіслав Сідсу доповідну про статус прибалтів і їхню позицію про неможливість нав’язати їм допомогу і гарантії всупереч їх волі. Додатково уточнюється список держав, яким слід надати гарантії [11. VI, 140 — 145]. 23 червня Галіфакс робить спробу з’ясувати у Майського, що ще не влаштовує Молотова. Той адресує його до Сідса, адже він має інформацію, так би мовити, з перших рук. Нарешті Галіфакс ставить питання руба: чи має радянський уряд намір підписати договір. Майський відповідає ствердно. Галіфакс резонно перепитує посла, чому ж в такому разі від самого початку переговорів радянський уряд не поступився жодною пропозицією і не просунувся на жоден дюйм уперед, тоді як англійська сторона постійно йде на поступки і прогресує [11. VI, 152]. На це запитання він відповіді не одержав. Не згадує Майський про цю розмову з Галіфаксом і у своїх мемуарах [36].

Про наступні шість днів переговорів майже не згадується в апологетичній просталіністській історіографії. З англійських документів видно, що Галіфакс погодився з усіма позиціями радянської сторони, прийняв майже всі вимоги Молотова, розширивши список держав, яким сторони мали надавати спільні гарантії (Естонія, Фінляндія, Латвія, Польща, Бельгія, Румунія, Туреччина, Греція, Нідерланди і Швейцарія). Галіфакс підкреслював, що цими поступками англійська

сторона демонструє Молотову остаточну згоду з радянськими пропозиціями і таким чином долаються останні труднощі на шляху до підписання договору [11. VI, 173 — 174]. Але французи раптом пригадали, що із списку випав Люксембург. Галіфакс негайно (29 червня) одбиває телеграму з цим уточненням. Тоді Стренг згадав, що СРСР може заперечити з приводу тих країн, з якими у нього не було встановлено дипломатичних відносин (а саме Голландія, Швейцарія). Даються пояснення і з цього приводу [11. VI, 179, 193, 209]. Здавалось би, дійсно всі перешкоди на шляху підписання трьохсторонньої угоди усунуто.

І тут немов грім серед ясного неба з'являється стаття в "Правде" депутата Верховної ради А.Жданова під претензійною назвою "Англійський і французький уряди не хочуть рівноправного договору з СРСР". Як і передова "Известий", вона викрила справжнього автора. Навіть без лексикографічної експертизи було видно, що обидві статті написані однією рукою. Може коли-небудь відкриються архіви політбюро і археографи знайдуть ці чернетки або редаговані тексти, але й без того цілком очевидно, хто був їх автором і хто ховався за "рядовим громадянином" Ждановим, що "не відобразив офіційної точки зору радянського уряду". Це була груба, неоковирна робота, яка не могла зберегти жодного секрету, — Сталін прямував до діалога з Гітлером і відкидав будь-які можливості досягнення згоди з Англією і Францією. "Я позволю себе висказати про цьому поводу (йдеться про причини затягування переговорів. — А.Т.) мое личное мнение, — писав сталінський сатрап від ідеології, — хотя мои друзья и не согласны с ним". Де б він опинився другого, або й того ж дня, якби його "друг" був незгоден з його "мнієнєм"? Скерована Сталінім "приватна особа" заявила на сторінках партійного офіціозу, що англійський і французький уряди не бажають рівного договору з СРСР. "Мне кажется, — писала ця "приватна особа", — что англичане и французы хотят не настоящего довогора..., а лишь *разговоров* о договоре"... [19. 2, 71 — 73].

Вірний своїй тактиці завжди шукати винуватця на стороні, Сталін і в цьому випадку спробував знайти крайнього. Взагалі стаття "Жданова" — це унікальний

документ сталінської епохи, коли облуда і брехня були введені в ранг державної політики, якої б сфери діяльності ми не торкалися. Скажімо, про задоволення дедалі зростаючих потреб трудящих писалося в кожному п'ятирічному плані неодмінно як про його головну мету. А розбудовувався лише воєнно-промисловий комплекс. Сільське колгоспно-радгоспне господарство називалося найпередовішим у світі, а увесь час пасло і пасе задніх. Як і шістдесят років тому, воно неспроможне нагодувати країну, маючи в розпорядженні найродючіші ґрунти і безліч кліматичних зон. Якщо взяти справи культури, то вона завжди називалася національною по формі, а соціалістичною за змістом. Від національної форми за роки сталінізму та застою лишилися тільки-но витрішки, а щодо змісту, то вона була цілком уніфікована під надумані, але добре закамурфльовані під пролетарський інтернаціоналізм імперські великодержавні концепції. Наука, освіта, пенсійне забезпечення..., яку б сферу життя й діяльності людини ви не взяли, скрізь брехня й облуда, гігантський розрив між словом і ділом, тріскучі фрази про велич соціалістичних завоювань і жалюгідне існування за умов тоталітарного гніту мільйонів людей. Якщо розглядати "чисту" політику, то вона була замінена на диктат КДБ-КПРС — на всіх "инакомыслящих" чекала доля гулагівських жертв. Так само було й у галузі зовнішньої політики. Особливо, коли за неї бралися такі "досвідчені" дипломати як Молотов або Деканозов, чи такі визначні політики як Сталін, або Жданов.

Наведемо для підтвердження хоча б один-два пасажі:

"Англо-советские переговоры в непосредственном смысле этого слова... продолжают уже 75 дней. Советскому правительству потребовалось на подготовку **ответов** на различные английские проекты и предложения 16 дней, а остальные 59 ушли на задержку и проволочки со стороны англичан и французов". Це звісний начотницький арифметичний прийом Сталіна, до якого він частенько вдавався, і під час суперечок зі своїми політичними противниками, і в численних своїх відповідях на запити "товарищей", і в своїх "теоретичних працях". Насправді ж тут мало б йтися про те, яка із сторін що пропонувала, а яка відкидала ці пропозиції,

тоді б стало ясно, хто вносив конструктивні пропозиції, а хто їх відкидав. Особливо цікавий його пасаж про гарантії для Польщі й прибалтійських держав, які нібито вимагала від СРСР Англія, а Сталін зовсім навіть і не натякав про "непряму агресію" і вимогу надати йому право в односторонньому порядку вирішувати — вводити свої війська в Прибалтійські держави, чи ні, воювати з Фінляндією, чи ні, пред'являти ультиматум Румунії, чи ні. Адже не статті в "Правді" свідчать про мету сталінської політики, а конкретні кроки, здійснені ним після підписання пакту. Такі пасажи можна наводити нескінченно.

Зрозуміло лише одне — ця стаття не могла викликати жодних сумнівів щодо її авторства, а кінцева мета полягала в тому, що Гітлеру робився прямий, але в стилі Яго, натяк на необхідність переходити до активного співробітництва. Подібними статтями та заявами Сталін, на його думку, хитро провокував Гітлера. Але й той виявився твердим горішком.

Розумний і досвідчений Шуленбург чітко визначив автора статті, "вона була написана за наказом зверху", — констатував він [76. I, 530]. Текст статті негайно передається в Берлін, Лондон і Париж. Він викликає в столицях однозначну реакцію. Рузвельт з цього приводу спеціально запросив до себе радянського посла К.Уманського і передав попередження Сталіну, що в разі укладання ним союзу з Гітлером останній нападе на Росію відразу ж, як тільки завоює Францію [78. 228]. Але Сталін не звернув на це уваги. Адже це суперечило його схемі, що Захід лише про одне мріє — зіштовхнути його і Гітлера лобами. Сталін був переконаний, що він розумніший за всіх і навіть за закони геополітики — він сам вирішив зіштовхнути лобами Гітлера і його союзників з Заходом, а потім виграти війну, втрутившись в неї в слушний момент. Схема Сталіна і цього разу виявилася хибною.

Але ж Галіфакс і Бонне все ще прикладають зусилля, спрямовані на досягнення домовленостей. Натомість Гітлер робить вигляд, що він нічого не помічає і доводить своєю уявною байдужістю кремлівського хитруна до стадії кипіння. А Молотов методично і незворушно продовжує свою торгівлю. 1 липня він заявляє, що

радянська сторона проти включення до списку Нідерландів і Швейцарії (Стренг і тут був правий). Галіфакс погоджується, щоб назви цих країн вилучити з переліку. Молотов пропонує розробити ще й секретний протокол, про який раніше й мови не було [13. 129 — 130]. Телеграми летять наче ластівки, або поштові голуби. Тексти статей в буквальному розумінні цього слова просто вилізуються, але Молотов знаходить усе нові й нові заперечення, а його партнери — все нові й нові варіанти компромісу. Але переговори дедалі більше нагадують діалог глухого зі сліпим. Англіїці і французи роблять вигляд, що вони не бачать, куди хилить Сталін, а той цілком повернувся обличчям до Берліна. Молотов вишукує неймовірні гачки, аби тільки тягнути переговори. Тут він перевершив і самого Троцького, головного "затягувачеля" берестейських переговорів 1918 р.

А по Європі вже почали поширюватися чутки про можливе зближення СРСР і Німеччини на ґрунті поділу сфер впливу. Фінський посол благає Галіфакса не дозволити такого перебігу подій, оскільки це означиме, що Гітлер і Сталін зможуть домовитися, а Англія не має права "вмивати руки" стосовно Балтійських країн у такій ситуації. В іншому разі вони будуть віддані на милість більшовиків [11. VI, 308 — 312].

Молотов натискає на англо-французьку делегацію "казусом Гахи". Він вимагає надання СРСР права в односторонньому порядку вирішувати, який режим у Прибалтійських державах становитиме загрозу СРСР, а який ні. На такі умови міг піти лише параноїк або самогубець. Вимагати капітуляції від прибалтів Захід звісно не міг. Справа остаточно зайшла в глухий кут. Після трьохгодинного важкого раута увечері 9 липня 1939 р. Молотов робить ще один загадковий хід. Він вимагає від Наджіара і Сідса після остаточного з'ясування політичних угод підготувати текст на трьох мовах. При цьому негайно мають розпочатися переговори між Генеральними штабами трьох країн. І лише після укладення воєнної конвенції політичний і воєнний договори мали бути підписані водночас. При цьому Молотов висунув ультимативну умову, щоб текст політичного договору не оголошувався доти, допоки не будуть підписані обидва договори [11.VI, 312].

Після уточнення деяких деталей послі попросили дати їм час повідомити свої уряди про ці нові вимоги Молотова. Той не заперечував. Час минав, а справа з місця не зрушувала. Сталін був задоволений. Гра тривала. Після напружених переговорів того дня Сідс записав у своєму щоденнику, що навряд чи СРСР підпише будь-яку трьохсторонню угоду, а наступні (воєнні) переговори обіцяють бути ще складнішими. До 22 липня всі обговорені питання пішли вже по третьому колу, але зрушень не відбулося. В один із днів, а саме 10 липня, Галіфакс запропонував Сідсу відмовитися від продовження переговорів про гарантії і підписати запропоновану Молотовим ще 17 червня просту трьохсторонню угоду про визначення агресії проти будь-якої з довірливих сторін з тим, щоб після цього розпочати консультації і переговори із зацікавленими в гарантіях країнами [11. VI, 312 — 313].

За тиждень, тобто 17 липня, проект тексту такої угоди лежав у Молотова на столі, до нього було додано ще й секретний протокол. Паралельно йшло обговорення окремих найбільш спірних параграфів розгорнутої угоди. Але й цього Молотову не вистачило. Він у прямому розумінні влаштував спектаклі. Схоплювався з місця, рвався до дверей, щоб покинути приміщення, але Сідс кожного разу знаходив засоби, щоб повертати його за стіл переговорів. Однак результат був той самий. Запевнивши послів у добрій волі, Молотов усе ж залишив їх з порожніми руками [11. VI, 374 — 377; 19. II, 102 — 103, 117].

А тим часом зміни відбуваються в Берліні. Астахов із Шнурре таки зробили свою справу. 22 липня публікується заява ТАРС про відновлення радянсько-німецьких господарських переговорів. Це була відповідь на телеграму Астахова від 19 липня. В ній зокрема йшлося про те, що німці постійно дають зрозуміти, що вони готові змінити свою політику. Головна затримка тепер за СРСР. Антирадянська кампанія в пресі цілком припинилася, всі матеріали про СРСР ідуть у ввічливій, коректній формі. Вміщуються анонімні листи громадян з порадами СРСР не вступати в союз з Англією, а дружити з Німеччиною (щось на зразок ждановської статті в "Правде". — А. Т.), піти на розділ Польщі тощо.

Усе це, на думку повіреного, свідчило про цілком вірогідний поворот Німеччини у своїй політиці щодо СРСР [19. II, 108 — 109].

Від моменту публікації в "Правде" статті Жданова проминув майже місяць. Ріббентроп викликав до себе Шнурре і запропонував йому в невимушеній обстановці прозондувати Астахова і Бабаріна щодо перспектив поліпшення радянсько-німецьких відносин. 26 липня Шнурре запросив радянських дипломатів до затишного берлінського ресторанчику "Евест". Підливаючи їм добре рейнське, Шнурре відкрив нарешті свої карти. "Зараз є шанс, — заявив він трохи вже захмілілим повіреним, — дійти розуміння між Німеччиною і Радянським Союзом, але він зникне, як тільки буде підписано пакт з Лондоном" [76. I, 535]. Три дні згодом Вайцзеккер з нетерпінням запитує Шуленбурга про реакцію Москви на ці пропозиції. Водночас він інструктує Шуленбурга піти назустріч Кремлю в прибалтійському питанні. Позиції Німеччини слід сформулювати таким чином, щоб не зачіпати інтересів совітів на Балтійському морі [76. I, 536; 1. VI, 852].

Того ж дня Астахов одержує відповідь Молотова: "Справа тут залежить цілком від німців. Будь-яке поліпшення політичних відносин між двома країнами ми, звичайно, вітали б", — телеграфує нарком [19. II, 145].

Настала завершальна фаза гри. Два послі у Москві знову вимагають від Молотова хоч би попереднього підписання практично вже узгодженої політичної угоди. Але Молотов і тут викручується. Початок воєнних переговорів, заявляє він, матиме значно більший ефект, ніж будь-яке оголошення про досягнення політичної угоди [11. V, 460].

Кульмінаційний момент у зриві радянсько-англійських переговорів наступив 2 серпня, коли "Известия" влаштували черговий скандал з приводу виступу в палаті громад парламентського заступника міністра закордонних справ Р. Батлера, у відповідь на запит лідера ліберальної партії А. Сінклера про переговори у Москві. На цій ноті переговори між дипломатичними місіями трьох країн практично припинилися. Настали муки для воєнних делегацій.

День 2 серпня був надзвичайно напруженим для всіх сторін. Напередодні у Лондоні і Парижі було оголошено про склад воєнних делегацій, що відїжджали до Москви вести переговори про підписання воєнної конвенції, тобто продовжити зусилля політиків. Молотов поступився місцем гравця своєму колезі наркомун Ворошилову. З цього приводу дотепний Н.Наджіар подякував богу, що за цим столом не сидітиме Молотов. Він навіть не міг собі уявити, що сибарит і епікуреєць Ворошилов може бути ще більшим занудою, ніж Молотов. За спиною у них стояв один і той самий суфлер. Тактика ведення воєнних переговорів була тотожною тактиці Молотова, ті ж самі дрібні придирки, часті перерви, тягомотина і рутина. Сталін продовжував метати банк, очікуючи, коли за стіл сяде його головний партнер.

Коли 2 серпня і політбюро ВКП(б) визначило склад воєнної делегації, Гітлеру стало не до жартів, а що як раптом візьмуть і підлишать ту клятву конвенцію? Фюрер викликав до себе Ріббентропа і поставив завдання негайно розв'язати проблему Росії. При цьому він вимагав не лише зірвати англо-російські переговори, а й домогтися взаєморозуміння з нею [18. 139 — 140]. Ріббентроп після розмови з фюрером негайно викликає до себе Астахова і заявляє йому, що з проблемою Балтійських держав можна досягти домовленостей, оскільки інтереси Рейху і Росії тут аж ніяким чином не перехрещуються [1. VI, 884 — 882]. Того ж дня після розмови з Астаховим Ріббентроп формулює інструкції Шуленбургу і за своїм підписом надсилає їх до Москви [59. I, 26 — 28]. Зазначимо, що всі попередні інструкції послу в СРСР підписував Вайцзеккер. Наступний день був ще напруженішим. Але того дня вже починався останній гейм між двома диктаторами. Гітлер обкладував кремлівського звіра червоними прапорцями, але й сам мусив вступити в зачароване коло.

8. Чого не второпав Сталін

Чим більше занурюєшся в документи й матеріали про переговори й тактичні ходи сторін 1939 р., тим більше переконуєшся, що Сталін переоцінив свої сили, він не розбирався у складних підземних і підводних течіях європейської дипломатії, геополітики, не тямив, що

таке баланс сил і яким чином він створюється і зберігається. Спираючись на досвід маніпулювання залежними від нього лідерами комуністичних партій в Комінтерні, або поза його межами, на досвід розстановки і керування кадрами у створеному ним "ордені мечоносців" — ВКП(б), або цілком в СРСР, Сталін не був професіоналом у галузі європейської політики. Він не знав людей, які її творили, ніколи не спілкувався з ними на рівних. Періодичні зустрічі з Іденом, Бенешом або іншими діячами Заходу не давали підстав для того, щоб цей досвід з'явився. Якось у колі своїх найближчих і довірених людей Литвинов коротко зауважив, що "східних правителів, усіх цих шахів та інших деспотів" Сталін ще "обкрутить кругом пальця. Але західний світ, західна політика йому не під силу, цю політику він не подужає" [75. 370].

Як відзначає І.Дойчер, Сталін вірно визначив воєнну слабкість Англії, але він виявився нездатним передбачити її рішучість "боротися до кінця", яку проголосив Черчилль у перший же день свого прем'єрства. Він переоцінив силу французької армії і недооцінив ударну могутність Німеччини. Він був самою останньою людиною, яка могла б передбачити, що другу річницю пакту з Гітлером він зустрине із закликом "Смерть німецьким окупантам!" [10. 441].

Ці прорахунки Сталіна визначилися вже в перші дні вересня 1939 року, коли він переконався, з якою швидкістю впала здатність польської армії до опору. Польська армія здавалася могутньою, поки була роззброєна Німеччина і напівозброєна Червона армія. Коли ж реальне співвідношення сил радикально змінилося, все стало на свої місця і від удаваної моці "войска польського" лишилися одні ілюзії. Пригнічений блискавичною перемогою Гітлера над Польщею, Сталін розгубив свою самовпевненість. Відсутність воєнних дій на Заході примусила його серйозно замислитися над тим, чи не бажають часом англійці підштовхнути Німеччину на Схід. Тут він і надає дружню послугу Гітлерові, підписавши з ним договір про дружбу і кордон, відкинувши зародкову ідею про утворення якоїсь подоби буферного протекторату між Німеччиною й СРСР. А такі плани у Ріббентропа і Розенберга були [10. 443].

Ніхто так не молився за продовження війни на Заході, як Сталін, ніхто так не побоювався, щоб союзники, боронь боже, не підписали перемир'я з Німеччиною після розгрому Польщі і не штовхнули його на Схід. Непевність щодо політики Гітлера була властива для Сталіна аж впритул до 22 червня 1941 р. Хоча чим більше він йому довіряв, тим більше боявся агресивних акцій з його боку. Така позиція Сталіна, а її Гітлер відчув власною інтуїцією, цілком влаштувала його. Адже вона давала йому можливість підготувати марш на Захід, а з іншого боку, забезпечувала його зерном, бензином, рудою, вугіллям, нікелем і т.п. Швидкий розгром Франції, вигнання Англії з континенту кинули Сталіна в шоківий стан — усе це геть зруйнувало його стратегічні розрахунки. Гітлер це чудово розумів, але в його власних планах така позиція також була передбаченою. Навесні 1941 р. Ріббентроп у розмові із своїм японським колегою Мацуокою просторікував, що Сталіну б хотілося, аби війна на заході тривала нескінченно. Виключно швидкий розгром Франції ажнік не входив до розрахунків цього "полохливого політика" [81. 305].

Дойчер, здається, трохи перебільшує сумніви Сталіна. Для такої зарозумілої й егоцентричної особи, що стояла на чолі величезної держави, з необмеженою силою влади в руках, мабуть такі сумніви були непритаманні. Інша справа страх, або підозрливість, недовіра. Сам великий облудник і безпринципний берхун, він і в кожному бачив насамперед такі риси. Незважаючи на поліпшення відносин з Францією і деяке зрушення в радянсько-англійських відносинах, особливо після візиту А.Ідена до СРСР 1935 р., прийняття Радянського Союзу до Ліги Націй, встановлення відносин із США та низкою європейських країн, Сталін не довіряв Заходу і ставився до західних діячів з надзвичайною упередженістю. Він, як усякий від природи боягуз, вірив західним демократіям аніскілочки не більше, ніж Гітлеру. Політика промацування і зондажу, затягування переговорів і неконкретних зобов'язань, на шлях якої став Чемберлен, ще більше посилювала підозрливість Сталіна, і він вирішив перехитрити усіх [9]. Поляків покарати

за гонор і непоступливість, Чемберлена — за неповажне ставлення до нього самого — кремлівського владики, а Даладьє — за необережні кроки після Мюнхена, коли той заявив, що діяв там і від імені свого московського партнера. Позиція Сталіна напередодні Мюнхена дійсно досі ще не з'ясована остаточно. Заразом Даладьє мав поплатитися за свою позицію в московських переговорах. Як підкреслює і Айлінг, вірний своїй натурі Сталін вирішив перестраховатися. Удаючи, ніби він веде переговори з Англією і Францією, він таємно вступив у контакт із Гітлером [46. 215 — 216].

Сталін не міг не розуміти, наскільки Гітлеру потрібен пакт, і він, на думку автора біографічного нарису семи провідних діячів переддня війни, вирішив виторгнути у Гітлера якомога більше поступок в галузі економічного співробітництва та сферах впливу, водночас заручитися гарантіями про ненапад. Гендель відбувся на втіху обом його учасникам [46. 216].

У зовнішньополітичній схемі поведінки Сталіна деякі західні дослідники вбачають два чинники, агресивність і страх, змішаний з підозрливістю. Ця підозрливість з приходом Гітлера до влади й завела його в пастку. В роки Веймарської республіки усе було ясно — реакційна Версальська система, "класичний імпералістичний" мир штовхав після Рапалло Росію на співробітництво з битою Німеччиною, де при владі були соціал-демократи. Це співробітництво надавало СРСР певні переваги, насамперед у галузі технології й переозброєння. Але ж Німеччина мало що одержувала від цього співробітництва, окрім вигод для рейхсверу. Захід в особі США, запропонувавши плани Дауеса і Юнга, перехопив ініціативу співробітництва з Веймарською республікою. Але співробітництво з Заходом виключало відродження рейхсверу і тому Сталін став непримиреним ворогом німецьких соціал-демократів [9. 14]. Тому й Гітлер ще з двадцятих років поглядав на СРСР як на можливого партнера у його невідворотній ситуації з Францією. Незважаючи на те, що у "Майн кампф" були чітко визначені території, за рахунок яких мав утворюватися "лебенсраум", у нацистському керівництві розуміли, що курс Веймарської республіки на співробіт-

ництво з СРСР — вірний курс. Не заважав цьому і Гінденбург, навіть навпаки, усіляко сприяв контактам між рейхсвером і Червоною армією. Геббельс, наприклад, писав у своєму щоденнику, що для нацистів краще закінчити життя під більшовизмом, ніж животіти рабами під владою Заходу. В іншому місці він жалкував, що нацистам доводиться ворогувати з комуністами, і висловлювався за широкі переговори з комуністичними лідерами [41. 35].

Гітлер вочевидь поділяв ці погляди свого головного ідеолога, особливо щодо СРСР. Адже майже відразу після приходу до влади він підтвердив договори 1926 і 1929 рр. Пішов назустріч Сталіну в наданні СРСР кредитів, хоча Німеччина й сама потребувала додаткових інвестицій. Щоправда, тут Гітлер одержував пряму, та ще й подвійну вигоду, оскільки виконання замовлень СРСР створювало додаткові робочі місця, а також сприяло зростанню імпорту сировини й матеріалів. Обидва вожді вже 1937 р. обмінялися компліментами, виступаючи за нормалізацію відносин, але поки що на рівні дійсно компліментарному [46. 34]. Коли ж партія вступила в ендшпіль, Гітлер виявився набагато підготовленішим до таких ігор, ніж Сталін. Як свідчив Еріх Кох, наприкінці липня 1939 р. боротьба Гітлера за прихильність Сталіна вступила в драматичну фазу. 30 липня Вайцзеккер писав у своєму щоденнику, що рішення про початок війни ставиться в залежність від того, чи приведуть незакінчені переговори в Москві до вступу Росії в коаліцію західних держав, чи ні. Якщо цього не станеться, то Захід чекає велика депресія, а Німеччина зможе робити з Польщею що завгодно. Але скептичний Вайцзеккер не вірить у такий фінал, так само як і в успіх у найближчі 14 днів самого Гітлера [14. 221].

На такі думки його наштотували донесення Шуленбурга, який вважав, що справа полагодження відносин з Москвою займе чимало часу. Обидва вони були проти форсування переговорів з СРСР. Але не вони визначали справу, вони були лише спритними і сумлінними виконавцями. І, як це не дивно, досвідчені дипломати дали себе ошукати двом дилетантам від зовнішньої політики,

але амбітним правителям, котрі добре знали, до чого вони прагнуть. Сталін прагнув відтягнути час вступу СРСР у війну, а окрім того ступити твердою ногою, або ж і зовсім отаборитися на терені Балтійських держав, прикордонних територіях, Румунії, перехоплених Румунією 1919 р., віднести за Виборг кордони на північному заході. Очевидно, жертвою поділу сфер впливу мала стати й Польща, але це вже з'ясувалося в ході радянсько-німецьких переговорів. Гітлер, у свою чергу, був готовий купити у Сталіна за будь-яку ціну згоду на німецьке вторгнення в Польщу. Шуленбург же разом з Вайцзеккером прагнули лише до нормалізації відносин між СРСР і Німеччиною, але з єдиною метою — не допустити воєнного конфлікту. Тому, за свідченням Херварта, поспішність Берліна дуже турбувала Шуленбурга [21. 173], оскільки він ясно уявляв, наскільки різнилися між собою його прагнення й цілі Гітлера.

Можливо, саме через це ставлення до Шуленбурга в Берліні було неоднозначним, а Ріббентроп навіть подумував замінити його. Вище вже йшлося, що обговорювалася навіть кандидатура для заміни. Але до того справа не дійшла. В кожному разі Ю.Шнурре доручалося розтлумачувати послові Шуленбургу, що фюреру і рейхсміністрові терміново потрібні конкретні результати в досягненні взаєморозуміння обох сторін [1. VI, 881 — 882].

Зустріч Шуленбурга з Молотовим 3 серпня показала, що окрім традиційної повільності в переговорах жодних перешкод для досягнення домовленості з Молотовим не існує. На думку Шуленбурга, в ці серпневі дні Москва перетворилася на центр світової політики [83]. Він мав досить докладну інформацію про хід англо-франко-радянських переговорів і тому в приватному листі писав, що не задрить англійцям і французам. Шуленбург не втрачав надії відтягнути початок війни і переконував Ріббентропа і Вайцзеккера, що з росіянами, в кожному кроці яких проступає недовіра, яка легко виникає, але надто повільно розвіюється, досить складно мати справу [14. 230].

Але на цьому етапі московських переговорів остаточне слово вже належало не дипломатам, а фюреру і

генсеку, при чому ініціатива цілком перейшла до Гітлера. У багатьох дослідженнях обґрунтовується думка, що Сталін не був поставлений до відома про термін нападу на Польщу. Гітлер і Ріббентроп неодноразово вимагали тотальної секретності від своїх підлеглих, хоч сам факт невідворотності агресивних дій проти Польщі ніхто не спростовував. Тому Сталін навіть у першу декаду серпня не поспішав із форсуванням переговорів з Німеччиною, тим більше, що кінцева мета німецької сторони була для нього не досить чітко визначеною. Коли Астахов 8 серпня передав, що майже усі спірні питання під час обговорення остаточного варіанту торгово-кредитної угоди усунуто [19. 178 — 180], Сталін ще 12 днів вагався повірити, що партія наблизилась до фіналу. У цей же час Гітлер перебував у найжорсткішому цейтноті. Прагнення й устремління обох диктаторів зійшлися на одній клітинці 14 серпня 1939 року.

III. ОСТАННІЙ ГЕЙМ

1. “Десять днів, що струсонули світ”

Друга декада серпня почалася з неприємностей. На прохання Муссоліні Ріббентроп вилетів до Зальцбурга, куди 11 серпня мав прибути Г. Чіано для переговорів з фюрером. Дуче благав його переконати фюрера в тому, що неможливо починати війну, оскільки Італія до неї не готова, до того ж, навряд чи це буде локальна війна, а загальна війна, безперечно, стане катастрофічною для всіх. Ніколи ще дуче не говорив про необхідність збереження миру так відверто і так гарячково, писав згодом у своєму щоденнику Г. Чіано [7. 123]. Ріббентроп прийняв його холодно, а зустріч з Гітлером наступного дня проходила взагалі в гнітючій атмосфері. Гітлер висунув кільканадцять причин, чому він вирішив напасти на Польщу, але жодній із них Чіано не повірив. Він тільки наполягав на слабкості Італії та її невідповідності до війни. Зрештою фюрер безальтернативно заявив, що кампанія в самому крайньому випадку має завершитися до 15 жовтня, коли почнуться дощі і дороги стануть непролазними [8. 299 — 303].

13 серпня переговори було продовжено. Чіано вже навіть не силкувався переконати Гітлера і схилити його прийняти пропозиції Муссоліні. Гітлер знову й знову повертався до попередньої розмови, кожного разу повторюючи, що ні Англія, ні Франція окрім словесних погроз, ні до яких акцій не вдадуться. З іншого боку, говорив фюрер, якщо вони втрутяться, то це означатиме, що вони настроєні проти Німеччини й Італії. Але в кожному разі, наполягав фюрер, вони завжди будуть розглядати Німеччину й Італію як нерівню [5. 521], тому

починати війну проти Польщі треба якомога раніше. Складається таке враження, що переконуючи Чіано, Гітлер водночас переконував сам себе. У цих безплідних бесідах з італійським міністром фюрер прагнув упевнитися в тому, що він прийняв остаточне рішення, хоч насправді це було далеко не так.

Рубікональним днем стало 14 серпня. Того дня Ріббентроп одержав чітку вказівку перейти до якнайактивніших дій. Ріббентроп одразу телеграмою передав Шуленбургу найчіткіші інструкції. Вони склалися з 6-ти пунктів:

"1. Ідеологічні суперечності були єдиною причиною, через яку СРСР і Націонал-соціалістична Німеччина перебували у ворожих станах. Події останнього часу показали, що світоглядні розбіжності не можуть бути перешкодою для встановлення нормальних дружніх відносин між двома державами.

2. Інтереси СРСР і Німеччини ніде не стикаються. Причин для агресивної поведінки однієї держави по відношенню до другої немає. Між Балтійським і Чорним морями немає питання, якого б обидві країни не могли розв'язати шляхом мирних переговорів. Політичне співробітництво між двома країнами може мати лише позитивний результат.

3. Немає жодного сумніву, що німецько-радянські відносини прийшли до поворотного пункту своєї історії. Раніше, коли вони були друзями, це було вигідно обом країнам, і все ставало погано, коли вони перетворювалися на ворогів.

4. Потрібно зчистити чимало сміття, що накопичилося у відносинах між двома народами, симпатії яких один до одного ніколи не зникали.

5. Капіталістичні демократії Заходу — невблаганні вороги як націонал-соціалістичної Німеччини, так і Радянського Союзу. Вони знову прагнуть втягнути СРСР у війну проти Німеччини. В 1914 р. ця політика мала для Росії катастрофічні наслідки..."

Якщо з першими чотирма пунктами ще якось можна було погодитися, то 5-й уже цілком суперечив сталінській зовнішньополітичній концепції. По-перше, світова війна розколола світ на дві системи, принесла перемогу більшовикам, а друга світова війна, до якої під-

штовхували партнерів Англія і Франція, за Сталіним, мала закінчитися "перемогою соціалістичної революції в одній, або кількох країнах", отже тут аргументи Гітлера були безпідставні. Але на черзі в обох диктаторів були інші цілі. Поки вони не підготувалися до глобальної війни, вони відчували потребу один в одному, тому в наступному пункті програми Ріббентропа міститься пряме запрошення взяти участь у черговому розділі Польщі.

Підспівуючи Сталіну, Гітлер так формулював цей реверанс:

"6. Криза в німецько-польських відносинах, спровокована політикою Англії, а також британська воєнна пропаганда... вимагають якнайшвидшого з'ясування німецько-російських відносин... Тому керівники обох держав мають не пускати події на самоплив, а діяти в слушний час".

Тут же наголошувалося, що "міністр закордонних справ готовий прибути до Москви, щоб від імені фюрера викласти його погляди панові Сталіну" [14. VII, 62 — 64].

Подача була сильна. М'яч перелетів через сітку. Тепер усе залежало від того, як її приймуть у Москві...

До пропозицій радянських дипломатів і Шуленбурга вести переговори зважено, без поспіху Гітлер виставив лише одну вимогу — форсовано, у найкоротший термін домогтися вигідного для Німеччини пакту із Сталіним. Того ж дня вранці від Шуленбурга надійшла телеграма, яка дисонувала з позицією фюрера. Посол знову скаржився, що з такою складною людиною як Молотов, у котрого дуже нестерпний характер, важко вести переговори і досягти певних домовленостей. Шуленбург знову радив уникати поспіху, діяти поетапно [14. VII, 67].

Приблизно в той самий час, коли телеграма посла розшифровувалася в Берліні, фюрер виступив перед найвужчим колом військових в Оберзальцбергу. "Найбільша драма, — заявив він Гальдеру, Браухічу, Герінгу, Редеру і Тодту¹, котрі сиділи перед ним; — наближається до кульмінації". Політичний аналіз ситуації зводився ним до того, що Польщу треба розгромити

[†] Тодт був автором проекту і організатором робіт по спорудженню "Західного валу" — лінії укріплень по Рейну і вздовж кордону з Францією.

впродовж одного-двох тижнів, щоб увесь світ зрозумів — вона стерта з лица європейської карти і безглуздо допомагати їй. Англія і Франція у війну не вступають. Ті, хто був у Мюнхені, просто злякаються ризикувати; Росія зовсім не має наміру тягати для когось каштани з вогню. Росія не зв'язана жодними зобов'язаннями з Заходом, вона зацікавлена в розмежуванні сфер впливу, а він готовий піти на компроміс [43. 687 — 688].

Звідки прийшла до Гітлера ця впевненість, важко сказати. Хіба що із запевнень Астахова й Бабаріна, але ж і вони говорили про "поступові" зусилля. Проте саме це й не задовольняло Гітлера. Йому потрібен був один великий стрибок [43. 688]. Так уже не раз траплялося, що фюрер видавав бажане за дійсне. Але мабуть сила переконаності тільки тоді опановувала ним, коли він сам когось переконував.

Велика телеграма Ріббентропа надійшла до посольства о 4 год. 40 хв. 15 серпня, а відправлена була з Берліна 14-го о 22 год. 53 хв. День пройшов у клопотах, поки переклали, розробили план дій, домовилися про зустріч з Молотовим, а на вечір ще заздалегідь було призначено літній бал для членів дипломатичного корпусу. Увечері 15 серпня вікна німецького посольства сяяли ілюмінацією як під різдво. Але гості були здивовані, що на звичному місці їх не зустрічав посол. Коли зал уже майже був заповнений, здивування посилилося — посла досі не було. Ганс Херварт багатозначно відповідав надто вже цікавим, що пан граф одержали термінову депешу з Берліна і саме зараз перебувають на прийомі у пана Молотова. Уже кілька хвилин згодом про її зміст дізналися італійський аташе Бартоломео і американський друг Херварта "Чіп", він же Чарлз Юстас Болен. Упродовж балу Херварт був надзвичайно зайнятий, він і його красуня-дружина перебували в центрі подій. Коли ж на завтра "Чіп" завітав до свого німецького друга, той був у розпачі. Війна, за словами Херварта, стала невідворотною [40. 200 — 202].

Коли телеграма надійшла до Москви, Сталін уже в загальних рисах знав, до чого могло привести "остаточне вирішення" проблем радянсько-німецьких відносин, про яке відкритим текстом говорив Ріббентроп, а насправді сам фюрер. Сталін прийняв посланий фюре-

ром м'яч. Але він замислив відбити його у два прийоми — спочатку врегулювання економічних відносин, а вже потім політичних. Зовсім недавно Молотов ставив їх у зворотному порядку. Проте Молотов знову одержав вказівку не дуже поспішати. Вони обоє хотіли ще похитрувати, потягнути час, обговоривши японські справи, що занадто турбували Сталіна, адже в Монголії кожної миті мала початися наступальна операція. Туди на допомогу Штерну було відряджено Жукова, мало кому відомого комкора, але з особливими повноваженнями. Молотов також хотів заручитися згодою на спільні гарантії Прибалтійським державам. На розв'язання цих проблем, вважав нарком, потрібен час, тому СРСР готовий до тривалих і солідних переговорів, щоб узгодити всі проблеми, що існують між обома державами. О 6 год. 40 хв. ранку 16 серпня зашифрований текст звіту Шуленбурга прилетів до Фушля, замиської резиденції Ріббентропа, де він влітку проводив вільний від роботи час, якщо такий випадок траплявся. Міністр негайно відбув літаком до фюрера в Берхтесгаден. Опівдні до Берліна, а звіти вже до Москви надійшла позитивна відповідь Молотову. О 20 год. 15 хв. Шуленбург уже був у НКЗС, щоб узгодити дату прибуття міністра в столицю СРСР для підписання пакту про ненапад [46. 33 — 37].

Темп переговорів, нав'язаний Гітлером Сталіну, здавався кремлівському владиці, котрий влаштувався на цьому історичному пагорбі, як йому це здавалось, на віки, надто незвичним. Тактиці зволікання і затягування переговорів, а там, мовляв, буде видно, до якої постійно вдавалися Чемберлен і його криве кремлівське віддзеркалення, Сталін, фюрер протиставив свою тактику "штюрм унд дранг". Молотов за звичкою тягнув резину, наполягаючи на фундаментальному обговоренні деталей, як і в переговорах з англійцями і французами збивався на педантичні дебати, висував дріб'язкові претензії, хоча рішення, на думку багатьох дослідників; Сталіним уже було давно прийняте. Гра у зволікання могла відштовхнути Гітлера, або завдати йому розчарувань. Хоча насправді він ледве дочекався на те, що доволі давно сподівався почути від Гітлера [52. 741; 44. 422]. У свою чергу, нацистські керівники згорали від

нетерпіння, але відповіді, що приходили з Москви, їх не влаштовували. Молотов був настроєний на здійснення "серйозних практичних кроків", що слід було б реалізувати поетапно: спочатку підписання господарського договору про кредити й торгівлю, а лише згодом пакт по ненапад, при цьому нарком наполягав на тому, що пакт мав складатися з відкритої і секретної частин. Молотов знову розпочинав гру в піжмурки. Але він був лише виконавцем.

Сталін і Гітлер, пише Толанд, виявлялися непримирними допоки не відчули потреби один в одному. Він вважає, що вони були неприродними союзниками, оскільки, як здавалося, не могли мати нічого спільного. Однак так воно виглядало лише на перший погляд. Бо з іншого боку, їх багато що й поєднувало [52. 743]. Якщо Гітлер ішов на прямий діалог надто поспішаючи, а перед тим довгий час не знаходячи аргументів, щоб виробити рішення, то Сталін, незважаючи на вже прийняте рішення, ішов до самого пакту надто вже обережно, ніби злодій у чужій хаті.

Після активного зондажу Канделакі 1936 р., він надовго вгамувався. Сталін вичікував. Тому контакти Шуленбурга і Молотова 16 і 17 серпня залишилися практично без результату. Звіт Шуленбурга в Берлін від 18 серпня був ще більш гнітючим і безрадісним. Але тут уже Гітлер виявив невідпорну волю до досягнення мети. 18 і 19 серпня Шуленбург одержує одну за одною телеграми за підписом Вайцзеккера домогтися негайної зустрічі з Молотовим, використавши для цього будь-які можливості. Ріббентроп саме у ці дні був на межі того, щоб замінити Шуленбурга на когось більш наполегливого і рішучого [14. VII, 121 — 123; 46. 43 — 48]. Проте справа затягувалася не з вини Шуленбурга. Саме Сталін ніяк не наважувався дати останнє "добро", хоча Гітлер давно уже вбачав у ньому і гідного суперника, і гідного партнера, вважаючи його навіть видатним діячем світової історії. Тепер вони нарешті, хоч і різними темпами, рухалися назустріч один одному. Обидва диктатори, але кожен у свій засіб, дозрівали до прийняття рішення, переконували себе в тому, що можуть бути корисними один одному [52. 744].

Ще восени 1937 р. після так званої "конференції Хоссбаха" Гітлер визначив майбутні пріоритети. Серед них окрім економічної підготовки до війни і повернення німців Австрії, Судетської землі, Померанії та інших територій в лоно Рейху постало ще одне завдання — забезпечити життєвий простір на сході. Але цей напрямок агресії викликав опір з боку Фріча, Бломберга, Бека, Нейрата. За свою необережність висловити фюреру сумніви з приводу його планів, або навіть заперечення, які зводилися до того, що Німеччина неспроможна досягнути тієї мети, яку ставить перед нею фюрер, усі вони дуже швидко пішли у відставку. Саме на зламі 1937 — 1938 рр. у політиці Гітлера відбувся радикальний поворот. З його оточення було усунуто людей, які намагалися висловлювати власну думку його волі. Такий самий "поворот" відбувся і в оточенні Сталіна — всі, кого він тільки-но підозрював у опозиції, або здатними мати альтернативну думку, вже були далеко. Відтоді в оточенні обох диктаторів усі втямили, що їхні вожді не потребують "порадників". Усім, хто входив до найближчого оточення, треба було або вгадувати настрої принцепса, або відмовчуватися, або шпигувати і наперед знати, чого від них бажають. Але якщо Гітлер був патріотом рішучих, хоч і не до кінця продуманих акцій (згадаймо Наполеонове — "Головне — це устрянати в бійку, а там буде видно, що до чого"), то Сталін завжди мав зважити все до кінця, і до кінця розкрити партнера. Для Гітлера завжди головне було у перспективі, для Сталіна перспектива залежала від дрібних поступових завоювань.

Очевидно, ця напористість Гітлера примусила Сталіна завагатися у вигодах для нього такого пакту. У нього дійсно було чимало підстав вагатися. І справді, після такої довгої мовчанки Гітлер раптом вимагає негайного підписання пакту, який нікого ні до чого не зобов'язує. Ситуація нагадувала попередню — переговори з англо-французькою делегацією. Особливо підозри Сталіна посилювалися, коли Шуленбург передав французі 19 серпня проект пакту з двох пунктів:

— німецький і радянський уряди зобов'язуються в жодному разі не вдаватися до війни, або інших засобів застосування сили;

— цей договір вступає в силу негайно і є дійсним без денонсації впродовж 25 років [1. VIII, 99 — 101, 124 — 125].

Гітлерові пакт був потрібен негайно. Війська мали підготуватися, а часу не лишалося. Сталіну ж не треба було нікуди поспішати. До того ж, на його думку, подібний пакт виглядав несолідно.

і.Фляшхауер вважає, що такий проект з технічної точки зору виглядав лише рудиментом договору про ненапад і взагалі мав образливу форму. Тому не дивно, що Молотов його відкинув, а натомість запропонував узяти за основу будь-який "типовий" договір, наприклад, такий, як було підписано між СРСР, Польщею, Латвією, Естонією. До того ж він додав, що до такого договору має бути підписаний ще й таємний протокол, який стане "складовою і невід'ємною частиною пакту" [2]. Того ж дня Шуленбургу було вручено радянський проект договору. Він складався з п'яти пунктів і майже не відрізнявся від невдовзі підписаного пакту про ненапад 23 серпня. Насправді цей проект не виходив за рамки загальноприйнятних документів такого роду. Він мав надто загальний характер і свідчив швидше про наміри сторін, ніж про їхні зобов'язання. Знову Шуленбургу було запропоновано, щоб міністр приїхав тоді, коли будуть врегульовані всі проблеми, пов'язані з підписанням кредитної угоди [2].

Коли Ріббентроп прилетів до Оберзальцберга з молотовськими контрпропозиціями, Гітлер не коливався жодної хвилини і прийняв їх без усяких застережень. Через Вайцзеккера ця згода була негайно передана Шуленбургу, котрий, у свою чергу, мусив доручити її Молотову [43. 696].

Субота 19 серпня була для Гітлера одним з найвирішальніших днів. За свідченням Канаріса, його нерви були напружені до краю. Він безперервно вибігав зі свого кабінету, руки в нього трусилися, а сам він нагадував підбитого сірого птаха. Він чекав відповіді з Москви. А вона усе не надходила. Тут йому доповіли, що прибув із Лондона посол Дірксен з новими цікавими пропозиціями Чемберлена. Гітлер абсолютно не звернув на це уваги і Дірксен залишився за дверима. Минали години, стікали вирішальні хвилини, а фюрер ніяк не

міг збагнути, чого ж це Сталін і Молотов мовчать після того як він пообіцяв їм віддати усе, чого вони забажали [40. 211 — 213].

Коли настала неділя, Бабарін раптом заметушився, розшукуючи Шнурре. Напередодні він одержав розпорядження негайно підписати господарський договір, але вікенд був у розпалі й увечері в суботу нікого, окрім чергових, на Вільгельмштрассе не було. Знайшов він Шнурре лише опівдні. Той негайно викликав технічних секретарів і підготував усю процедуру. О 14 годині договір було підписано другорядними чиновниками, але ніхто на це уваги вже не звертав. Головним був факт підписання. Таким чином вимога Сталіна була виконана блискавично.

Цю довгу ніч із суботи на неділю Гітлер майже не спав. У своєму райському куточку Бергхофі він лише о 4 год. 30 хв. приліг відпочити, бо сили майже залишили його. Опівдні він зателефонував Ріббентропу і в розпачі запитав у нього: "А може їм потрібно ще щось пообіцяти?" [40. 223]. Але далі все почалося з початку. Гітлер сам назвав цю добу найбільш агонізуючою в його житті. Про те, з якою нетерплячкою він очікував телефонного дзвінка з Берліна, можна дізнатися з найдраматичніших сторінок його біографічних видань (що належать перу Р.Пейна, У.Шіпера, Дж.Толанда, А.Баллока та інших). Минула й неділя, але потрібної відповіді з Москви не надійшло.

А у цей час в Москві драматизм подій не поступався за своєю напругою берхтесгаденському. О 5 год. 45 хв. 19 серпня Шуленбург одержав телеграму, що була надіслана з Берліна о 22 год. 48 хв. 18 серпня. "Будь ласка, негайно домовтесь про негайну зустріч з Молотовим і зробіть усе можливе, аби ця бесіда відбулася без затримки". Інструкції Ріббентропа зводилися до того, що послу було необхідно втовкмачити радянському урядовцю, що за нормальних умов німецька сторона, природно, також була б готова проводити дальшу перебування в німецько-російських відносинах через дипломатичні канали у загально прийнятому порядку. Але, на думку фюрера, ситуація, що склалася, вимагала застосування надзвичайних методів, що мали призвести до якнайшвидших результатів [14. 121 — 123].

Перша бесіда Шуленбурга 19 серпня відбулася лише о 14 год. Вона тривала майже годину, але потрібного результату Шуленбург так і не домогся. Молотов наполягав на своєму і не поступався послідовністю подій [59. 155 — 557]. Повернувшись до посольства, Шуленбург прийнявся за складання майже панічної телеграми, коли ледве не через півгодини Молотов знову запросив його до Кремля. Ввічливо вибачився перед ним і зробив йому офіційну заяву. Шуленбург з усього цього зробив висновок, що Сталін, прийнявши нарешті рішення, особисто втрутився в хід переговорів і трохи "підправив" Молотова. В тексті телеграми, а також у докладному звіті йшлося про те, що Ріббентроп може прибути до Москви 26 або 27 серпня. Тобто не раніше, ніж через тиждень після підписання господарського договору. Спроба посла переконати Молотова погодитися на більш близький термін успіху не мала [14. VII, 149 — 150]. За загальним визнанням, текст цієї зваженої телеграми буквально викликав паніку в оточенні фюрера, але найбільше панікував він сам. Для цього було чимало підстав.

Не дочекавшись відповіді з Москви, Гітлер віддав наказ Редеру направити 21 підводний човен на вихідні позиції в Північному морі проти англійських портів і на лініях морських сполучень. Два рейдери — "Граф Шпеє" і "Дойчланд" мали вийти у води Атлантики. Але наказ про початок руху затримувався. Він залежав від позиції Москви. Тому-то Ріббентроп і просив наголосити Молотову, що німецька зовнішня політика вступила в історичний поворотний момент [5. 523]. У відповідь на розпачливі слова Шуленбурга, що його спроба переконати Молотова у необхідності більш ранньої дати приїзду міністра до Москви була невдалою [14. VII. 149 — 150], Ріббентроп настирливо вимагав у будь-який спосіб переконати радянського наркома в необхідності його якнайшвидшого приїзду до Москви і наполягав на тому, що всі нові спроби відмови з боку росіян слід відкинути. Міністр попереджав посла, що відкритий конфлікт між Німеччиною і Польщею може виникнути в будь-який момент і тому його візит має відбутися негайно [5. 523].

Паніка серед найвищих керівників Рейху, як бачимо, досягла найвищої фази. У цей критичний момент, пише У.Шірер, Адольф Гітлер вирішив особисто вступити в контакт із Сталіним. Відступати йому було вже нікуди. Під загрозу зриву було поставлено крайній термін нападу на Польщу — 1 вересня. Пізніше могли піти дощі і вся справа опинялася б під загрозою зриву. Тобто міг наступити саме той момент, про який мріяв Чемберлен, зволюкаючи переговори в Москві і заграваючи з гітлерівськими емісарами в Лондоні. Тому Гітлеру конче потрібен був пакт з Росією як засіб остаточного й гарантованого роз'єднання сил прихильників системи колективної безпеки. Гітлер і раніше наполягав на двосторонніх договорах, що надзвичайно спрощувало йому вибір жертв агресії, а також потенційних союзників. У випадку з Чехословаччиною ця тактика себе цілком виправдала. З такою ж метою було підписано й пакт про ненапад з Польщею, тепер на черзі стояв СРСР [21. 25].

Не дочекавшись відповіді Шуленбурга на останню телеграму Ріббентропа, Гітлер диктує особисте послання Сталіну. Воно було відправлене з Берліна о 16 год. 20 хв. (за іншими даними — о 16.35) 20 серпня 1939 р., а одержане в Москві о 00 год. 45 хв. наступної ночі:

"Панові Сталіну, Москва.

1. Я щиро вітаю підписання нової німецько-радянської торгової угоди як першого щабля перебудови німецько-радянських відносин.

2. Підписання пакту про ненапад з Радянським Союзом означає для мене визначення довготермінової політики Німеччини. Тому Німеччина відновлює політичну лінію, котра була вигідною для обох держав протягом минулих сторіч...

3. Я приймаю проект пакту про ненапад, який передав мені ваш міністр..., і вважаю конче потрібним якомога швидше з'ясування пов'язаних з цим запитань.

4. Я переконаний, що додатковий протокол, бажаний радянському урядові, може бути вироблений у якнайкоротший час, якщо відповідальний державний діяч Німеччини зможе прибути до Москви для переговорів... Тому я ще раз пропоную прийняти мого міністра закордонних справ у вівторок, 22 серпня, або найпізніше в середу, 23 серпня".

Фюрер надавав Ріббентропу всі повноваження на укладання й підписання як "пакту про ненапад, так і протоколу". Від себе Ріббентроп додав, що цей лист і переклад до нього слід передати Молотову на аркуші паперу, але без назви [14. VII, 156 — 157]. Навздогін міністр надіслав ще одну телеграму: "Будь ласка, зробіть усе, що зможете, аби поїздка відбулася. Час як у телеграмі" [14. VII, 162].

Але й після того, як телеграфісти відстукали особисте послання фюрера Сталіну, Гітлер не міг знайти спокою. Він безперервно терзав телефонними дзвінками то наці-2, то Ріббентропа. Він телефонував дуче і навіть каудільо, благав їх у будь-який спосіб вплинути на Сталіна [43. 705 — 706], але ніхто не міг йому зарадити, окрім самого Сталіна. Тепер вже усе залежало тільки від його кремлівського партнера. Треба було чекати, чекати й чекати. Але чекати довелося недовго. За ступенем неприхованого цинізму Гітлер в особі Сталіна знайшов собі гідного партнера. Сталін умить зрозумів, що тепер він може розставляти усі крапки над "і" в цьому найбруднішому гендлі епохи.

Того ж дня Молотов приймав Шуленбурга двічі. О 15 год. посол вручив йому послання до Сталіна і наполягав на тому, щоб відповідь було дано терміново. Молотов запросив його до себе вже о 17 год. і вручив відповідь Сталіна [14. VII, 167 — 168]. За ці півтори-дві години усе стало на свої місця. Сталін нарешті погодився розкрити свої карти. Як йому здавалося, він обдунив їх усіх, Чемберлена, Даладьє, Гітлера... Усіх разом, нав'язавши їм свою схему. Але він був надто далекий від істини. Насправді він перехитрив і ошукав самого себе.

Атмосфера у Бергхофі розрядилася лише о 20 год. 30 хв., тобто через годину після того як телеграма з відповіддю Сталіна була відправлена з Москви. В цю хвилину різко задзеленчав прямий телефон, що зв'язував "гніздо" з Берліном. Трубку вхопив наелектризований загальною напругою есесівський ад'ютант фюрера Юліус Шауб. Навіть цього витривалого й вишколеного есесмана біла лихоманка. На його вигук, що на дроті Ріббентроп, Гітлер зреагував миттєво. Він вихопив трубку з рук ад'ютанта і гарячково притулив її до

вуха. За кілька секунд він скрикнув "Чудово!" Потім схопив руку ошелешеного ад'ютанта і поздоровив його з тим, що Сталін погодився. "Ми вилітаємо до Москви підписувати пакт з ним!" — кричав у стані екзальтації фюрер. Згодом Шауб у своєму щоденнику зробив такий запис: "Ніхто з присутніх ніколи не бачив фюрера у такому стані ейфорії. Він кинувся в якийсь вахкічний танок і зрештою перебуваючи в цілковитому екстазі вигукнув: "Тепер увесь світ у мене в кишені!" [40. 225].

Відповідь Сталіна була більш лаконічною, ніж лист Гітлера:

"Рейхсканцлеру Німеччини панові Гітлеру.

Дякую за листа. Сподіваюся, що німецько-радянська угода про ненапад створить поворот до серйозного поліпшення політичних стосунків між нашими країнами. Народи наших країн потребують мирних відносин між собою. Згода німецького уряду на укладання пакту про ненапад створює базу для усунення політичної напруженості і встановлення миру і співробітництва між нашими країнами. Радянський уряд доручив мені повідомити вас, що він згоден на приїзд до Москви п.Ріббентропа.

23 серпня. Й.Сталін" [18. 303].

2. "Тепер шлях для солдатів відкрито"

Ріббентроп мав вилітати 22 серпня. Маршрут двох літаків було прокладено через Східну Прусію, на Литву і далі до Москви. Поки літальні апарати долатимуть цей неблизький маршрут, Гітлер вирішив не гаяти часу. Він однозначно оцінив відповідь Сталіна. Для нього гендель уже відбувся. Отже нервовому напруженню останніх днів треба було дати якийсь вихід. Пополудні різнобарвні армійські машини крутим гірським серпантинном одна за одною рушили до "орлиного гнізда", несучи на своїх сидіннях вищих офіцерів вермахту, люфтваффе і флоту. Тут, звичайно, були й есесівські командири, офіцери абверу, інші високоповажні особи Рейху. Як було записано в протоколі наради, Гітлер зустрів їх у настрої набудюченому й непримиренному.

Перед ними була людина, в чиїх руках перебувала доля миру і війни. А через це його настрої був ще більш піднесений. Гітлер почав рішуче: "Я покликав вас, щоб

змалювати вам політичну картину, аби ви змогли повніше збагнути чинники, на яких я обґрунтовую своє тверде рішення діяти, а також для того, щоб вселити у вас більшу впевненість...”

За стінами гірського замку буяло тепле літо. Через велике вікно відкривалася чудова панорама Баварських Альп, а тут було прохолодно і фюрер, сповнений відчуттям відповідальності моменту, стояв за кафедрою, що відділяла його від офіцерів. Вони сиділи півколом навпроти нього і кожен з перших же слів зрозумів — тут не місце для дискусій. Їх покликали сюди аби вислухати останню настанову. Після неї вони мали приступити до виконання своєї справи, до якої їх майже двадцять років готували обов'язок і офіцерський мундир, вони мали розпочати наступ на зарозумілих поляків, а там буде видно. Одвічна формула всіх забіяк.

А фюрер вів свою партію далі. Його промова тривала з перервою майже п'ять годин [14. VII, 200 — 204, 205 — 206]. Щоправда, стенограми цього засідання ніхто не вів, але чимало офіцерів за звичкою озброїлися олівцями або ручками й розкрили свої польові блокноти. Зрештою скорочений текст промови було опубліковано в збірнику документів, за яким ми і подамо її стислий зміст.

“Для мене було цілком очевидно, що конфлікт з Польщею неминучий, хоча попередньо я хотів налагодити з Польщею нормальні стосунки, щоб спочатку побороти Захід. Але цей план здійснити було неможливо... Я збагнув, що в разі конфлікту на Заході Польща нападе на нас зі сходу і за певних умов конфлікт з Польщею може розпочатися у найбільш несподіваний час. Отже, її необхідно знищити зараз. Але спочатку давайте зупинимось на двох особистих чинниках”. І фюрер змалював два політичні портрети — свій і Муссоліні. Він наголосив, що все залежить від нього, від його існування, завдяки його політичному талану. “Навряд чи будь-хто і будь-коли користуватиметься таким високим довір'ям усього німецького народу, як я — це неспростовний факт. Навряд чи будь-коли з'явиться людина, якій би належала така повнота влади як мені. Тому сам факт мого існування є чинником надзвичайної

ваги. Але мене в будь-який час може забити злочинець, або фанатик.

Наступна видатна особа — це дуче. Його існування також є визначальним чинником. Коли б з ним щось трапилось, Італія навряд чи залишиться лояльною до співдружності. Королівський двір настроений проти дуче”.

Далі фюрер назвав серед союзників ще й Франко, хоч той гарантував лише “доброзичливий нейтралітет”. Чомусь у цій промові фюрер обійшов увагою Японію, Болгарію та “дружню” Угорщину. Далі він зупинився на “противній стороні”. “Ні в Англії, ні у Франції видатних осіб немає... Окрім особистого чинника, сприятливо складаються й політичні обставини. В Середземному морі напруженість. Там ворогують Італія, Англія і Франція. На Далекому Сході також напруженість. З останньої війни британська імперія вийшла в послабленому стані. Англія перебуває у великій небезпеці. Становище Франції погіршилося. Зменшився рівень народжуваності... Румунія зараз більш слабка, ніж раніше... Югославія на межі розвалу... Після смерті Кемаля Ататюрка Туреччиною керують обмежені і слабкі людиці.

Така сприятлива обстановка не протримається більш як два-три роки. Ніхто не знає, скільки я ще проживу. Тому конфлікт слід розпочати зараз”. Далі фюрер узявся переконувати генералів, що саме зараз прийняти рішення дуже легко. “Нам немає чого втрачати, а виграти ми можемо все. Становище нашої економіки таке, що ми зможемо протриматися лише кілька років”. Тут фюрер звернувся за підтвердженням до наці-2, виділивши його таким чином із загалу. Сповнений гордості від того, що на нього впав перст поводиря, рейхсмаршал ствердно кивнув своєю величезною як гарбуз головою. “Тому у нас немає вибору, — продовжував пастир реваншистів, — ми повинні діяти”.

Далі фюрер більш детально зупинився на стратегічній характеристиці моменту і розстановці сил. “Захід має лише два можливі шляхи боротьби проти нас: 1. Блокада: вона не буде ефективною, через нашу автаркію, а також тому, що ми матимемо у своєму розпорядженні сировинні ресурси Східної Європи. 2. Наступ із заходу з-за лінії Мажіно: я вважаю це неможливим... Ще одна

вірогідність: порушення нейтралітету Голландії, Бельгії й Швейцарії. Англія і Франція на це не підуть. Польщі вони допомогти не зможуть”.

Змалювавши картину у Центральній і Західній Європі, Гітлер звернув увагу присутніх на Схід. Він навіть не очікував результату візиту Ріббентропа до Москви, не знаючи ще, чи ж він хоч туди долетів, а чи може літак міністра десь по дорозі розбився, чи його збили зенітники ППО СРСР, про можливість чого, доречі, з'явилися останніми роками дуже непевні відомості. Щоправда, версію про обстріл літака Ріббентропа підтвердив навіть маршал Василевський, але чомусь розривів снарядів не помітили ні Ріббентроп, ні його супутники, що не дивно. Але ж не помітила цього й команда літака. Так чи інакше, а фюрер однак був упевнений — Сталін назад не зверне. Пакт про ненапад для нього став реальним фактом ще за півтори доби до його підписання.

“Вороги наші, — продовжував Гітлер, — покладали великі надії на те, що Росія після завоювання Польщі стане нашим супротивником. Але вороги не врахували великої сили моєї рішучості. Наші вороги дрібні хробаки. Я бачив їх у Мюнхені. Я завжди був переконаний, що Сталін ніколи не піде на англійські пропозиції. Тільки осліплений оптиміст міг міркувати про те, що Сталін настільки дурний, щоб не розпізнати їхньої справжньої мети”. Далі фюрер розповів, як він переконав Сталіна зав'язати з Німеччиною політичні переговори, хоча насправді Сталін сам давно вже був до цього готовий. Фюрер, як завжди, перебільшував свою роль. Звідси, мабуть, і пішла та легенда, що це він був ініціатором радянсько-німецького зближення. Насправді ж, як ми могли переконатися, ініціаторів було двоє. “Після-завтра Ріббентроп укладе договір, — вів далі Гітлер. — Тепер Польща опинилася в становищі, в якому я й хотів її бачити... Нам не слід боятися блокади. Схід забезпечить нас зерном, м'ясом, вугіллям, міддю, свинцем... Росія зовсім не зацікавлена в тому, щоб захищати Польщу. І Сталін добре розуміє, що війна для нього означатиме кінець його режиму, незалежно від того,

повернуться його солдати переможцями, або переможеними”¹.

Наприкінці першої частини своєї промови Гітлер заявив рішуче і безповоротно: “Тепер, коли я здійснив необхідні політичні приготування, шлях солдатам відкрито”.

Промова Гітлера була уривчастою, почасти незв'язною логічними побудовами, але вона була ідейно витримана — Німеччина завершила етап дипломатичної підготовки агресії і переходить до війни. Перед тим як “добірне товариство” розійшлося на перерву для легкого фріштика, слово узяв Герінг. Він подякував фюрерові за те, що він є, за намальований шлях до перемоги і запевнив його, що кожен солдат Рейху до кінця виконає свій обов'язок. З останнім словом наці-2 звів свої товсті долоні у могутньому оплеску. Шоковані генерали кілька секунд стояли мовчки, ніби закам'янілі, але дуже швидко отямилася і слідом за найхоробрішим асом Рейху дружно вдарили в долоні, хоча багато з них знало, як до речі, і сам ініціатор овацій, що армія до війни не готова, й у випадку достойного опору союзників на Німеччину чекає неминуча поразка. Але ж тепер, тепер вони плескали в долоні і кричали “Хох!” (в усякому товаристві знайдеться екстреміст, який заангажує юрбу, знайшовся він і тут). Генерали виходили з ариф-

¹ Тут фюрер цілком солідаризувався з Троцьким. Дізнавшись про підписання пакту з Німеччиною сталінський антипод також пророкував крах свого політичного і особистого суперника за будь-якого кінцевого результату війни. Але обидва оракули жорстоко помилилися. Жоден з них не дожив до дня Перемоги, а Сталін і після того ще довгих вісім років знущався над народом-переможцем і колишніми жертвами фашизму в Європі, що автоматично перетворилися на жертв сталінського тоталітаризму аж до самого кінця 1980-х років. Таким він вивір історії, але він непідвладний ані диктаторам, ані оракулам. До речі, подібної ж думки дотримувався й французький посол у Берліні Кулондр. Він вважав, що від цієї війни виграє насамперед Троцький. Можливо, й сам Сталін був такої думки. Недаремно ж він кинув усі сили НКВС на те, щоб навіть у далекій Мексіці, за високими мурами фортеці “Койоакан” дістати таки Троцького і знищити його. Коли спроба Д.Сікейроса вчинити замах на “одвічного ворога” зірвалася, Сталін не відмовився від своєї мети. Справу було доручено професійним шпигунам — співробітнику НКВС Ейтінгтону і безпосередньому виконавцю Рамону Меркадеру (“Джексона”). 20 серпня 1940 р. спеціально виготовленим льодорубом Меркадер завдав койоаканському вигнанцю смертельної рани. Невдовзі Троцький помер.

метичних розрахунків, а їхній вождь сповідував зовсім інших богів — бити ворога блискавично і нарізно, закрити серця для жалю. “Дійте жорстоко, — закликав він генералів після перерви... — Будьте безжалісними, хай вам буде чужим співчуття... Завжди правий найсильніший... Переможців не судять... Воюють не машини, а люди... Мир нічого нам не дасть... У 1918 році нація зазнала колапсу через те, що її духовні передумови були вкрай недостатніми. Фрідріх Великий вижив лише тому, що був сильнішим духом за інших... Коли починаєш і ведеш війну, головне не право, а перемога... Той, хто розмірковував про мир і порядок в ньому, знає, що головне — це успіх, якого досягнуто кращими з допомогою сили”. Ці відривчасті фрази, з якими фюрер звертався до аудиторії (а може такими лаконічними були лише нотатки того, хто потім передав їх до архіву), звучать як кулеметні черги. Дійсно фюрерові треба віддати належне — аудиторією він умів заволодівати неперевершено.

3. У колі “старих товаришів”

Два “кондори” — великі як на той час транспортні літаки, спеціально обладнані для перевезення пасажирів — уверечі вилетіли з Берліна і взяли курс на Кенігсберг. Один з цих літаків конструкції “Фокке-Вульф-200” ніс у своєму череві Ріббентропа та декількох експертів. Інший з рештою членів досить численної делегації ніби підстраховував головного. Ніч делегація провела в столиці Східної Пруссії, звідки міністр неодноразово зв'язувався з Берліном і Берхтесгаденом. Рано вранці вони стартували з кенігсберзького летовища, а вже опівдні приземлилися в Москві. Делегація, яка зустрічала їх на льотному полі, особливо її німецька частина, схвильовано очікувала на другий літак, поки перший, трохи покружлявши, зробив нарешті посадку. Згодом з'явився й другий. З відомих нам уже причин він затримався, але долетів благополучно. Чи вогонь був таким неприцільним, чи висота для зеніток була недосяжною, чи взагалі це був ще один з міфів другої світової війни? Важко сказати. Але як би там не було, Шуленбург разом з Ріббентропом сіли у великий автомобіль і поїхали до приготованої рейхсміністрові резиденції. Коли авто-

мобіль на малій швидкості проминав два прапори (обидва червоні, тільки на одному біля самого держална у верхньому кутку сяяв перехрещений із молотом серп, а на другому в білому колі в середині полотнища миготіла чорна свастика), Ріббентроп приємно посміхнувся. Згодом він із задоволенням підкреслював цю деталь у розмові з фюрером та його найближчими соратниками. Позаду лишилися і вишиковані після коротенького параду ще небачені ним солдати Червоної армії. Хлопці були наче дібрані, високі, вгодовані. “Як усі в них такі...” — тільки й подумав рейхсміністр.

Автомобіль зупинився біля будинку колишнього австрійського посольства у Мертвому провулку, № 6. Толанд вважає, що вибір будинку мав означати не що інше як татарську хитрість кремлівських володарів [52. 749]. У великій вітальні для високих гостей було сервіровано стіл з царськими яствами — усілякими копченостями, звичайно ж, сибірським кав'яром. Привертали око різноманітні делікатеси, незліченна кількість пляшок. Шампанське, звичайно, було “советськое”, а от хліб чомусь шведський та й масло голландське (можливо, очевидці сплутали його з вологодським). Але пригощатися не було коли [40. 249].

Шуленбург почав щось торочити про неквапливість московських можновладців, їхню прихильність до зважених уповільнених темпів переговорів, але Ріббентропу було не до світських розмов. За 24 години він мав повертатися додому. Такий був наказ фюрера. Тиск на Сталіна тривав. Освіжившись у ванній кімнаті, поголивши підборіддя та перехопивши нашвидку із заставленого стравами столу, Ріббентроп попросив Шуленбурга та присутнього тут же Хільгера ввести його в стан справ, повідомити про останні новини. Коли Шуленбург доповів йому, що, згідно графіка зустрічей, перша з них мала відбутися лише о 6 год. вечора, міністр скипів і зажадав, щоб посол негайно зв'язався з Молотовим і якомога прискорив початок переговорів.

Точно за годину в супроводі особистого охоронця Сталіна Власика німецькі дипломати попрямували до Кремля. Машина в'їхала у Спаські ворота і перед колишнім ротмістром кайзерівської кінноти, а згодом продавцем “рейнського”, відкрилася чарівна панорама

патріархального московського горба, уставленого старовинними церквами, палацами, дзвіницями, цар-дзвоном і цар-гарматою, а за щербатою стіною — краєвид Замоскворіччя з будинком британського посольства. Біля під'їзду, де зупинилася машина, їх уже очікував помічник Сталіна Поскрьобишев, а не Потьомкін, з яким Ріббентроп уже ручкався на летовищі. "Рівень" було підвищено. Він провів їх до приміщення, де мали вестися переговори. Це був просторий кабінет із стінами, обшитими мореним деревом, з вражаючим своїми розмірами столом, у самому кінці якого стояв (подумати тільки!) сам Сталін. Коли Шуленбург побачив Самого, він, незважаючи на свій європейський та ще до того й генний дипломатичний вишкіл, ледве не скрикнув від подиву. За роки роботи у Москві він жодного разу не був удостоєний зустрічі з "вождем народів". Тут принагідно згадати, що під час перебування у "своїй" резиденції Ріббентроп доручив Шуленбургу не лише прискорити початок переговорів, але й з'ясувати, хто представлятиме радянську сторону, але той так нічого й не добився у наркоматі. З приводу таких "дивних московських порядків" Ріббентроп висловив своє незадоволення й подив. Але це ще був не кінець його здивуванням.

Після коротких взаємних вітань високі сторони всілися по обидва боки величезного, як футбольне поле, столу. З одного боку Сталін і Молотов, з іншого — Ріббентроп і Шуленбург. Павлов і Хільгер сіли за спинами обох "сторін".

Першим словом надали гостю. Коли він закінчив викладати міркування фюрера і проект договору, остаточно доопрацьований у літаку і вночі в Кенігсберзі за допомогою експерта з міжнародного права Ф.Гауса, Сталін запитав Молотова, чи є в нього щось додати. Молотов відповів: "У Вас, Йосипе Віссаріоновичу, це вийде краще". Бесіда тривала від 15.30 до 18.30. Оскільки суттєвих змін до попередньо узгодженої частини договору не вносилося, переговори велися розважливо при абсолютному взаєморозумінні сторін. Так продовжувалось до того моменту, коли Сталін несподівано висунув вимогу, щоб до сфери впливу СРСР відійшли два невеликі, але важливі в стратегічному відношенні порти

Лібава і Віндава (Лієпая і Вентспілс). Вочевидь Сталіна хтось поінформував, що у східній Балтиці ці два порти, що обслуговували переважно рибальські сейнери та інші дрібні судна, практично єдині незамерзаючі гавані, що мало для запертого у "фінську калюжу" каботажного, хоч і червонопрапорного, Балтійського флоту неабияке значення. Але Ріббентроп до такого повороту не був готовий. Далі постало питання про можливу участь СРСР у воєнних діях проти Польщі, якщо спалахне німецько-польський конфлікт. Сталін і Молотов спочатку не виявили до таких авансів жодного інтересу, але оскільки знову загострилося питання про межу просування німецьких військ до річок Піса, Сан, Вісла, Нарев і Буг, вони зацікавилися пропозиціями Ріббентропа. Насправді ж Гітлер був занадто вже щедрий, він добре знав, чим можна підкупити Сталіна. Німеччина запропонувала як сферу впливу СРСР майже дві третини польської території. Уявну лінію демаркації Ріббентроп накреслив на карті Польщі, яка була заготовлена заздалегідь.

Ці території генеральний штаб Червоної армії давно вже вважав стратегічно важливими. Ворошилов і мріяти не міг про такий подарунок з боку Англії і Франції. Адже він просив лише дозволити прохід радянських військ до своєрідних резервацій в разі виникнення конфлікту. Від таких пропозицій могла й голова піти обертом. Без усяких зусиль СРСР одержував під свій контроль гігантські території, що набагато перебільшували за площею всі попередні розділи Польщі разом узяті.

Не підлягає сумніву й те, що ціна Гітлера за ці поступки мала бути також високою. Адже він фактично віддавав Сталіну те, що мовою військових стратегів завжди означало зону безпеки, або передпілля. Ця демаркаційна лінія була прийнята Сталіним. Згодом упродовж перших декад вересня вона кілька разів друкувалася радянською пресою на карті-схемі Польщі. Отже у вересні 1939 р. ніхто з цієї демаркаційної лінії жодних секретів не робив, як про це заявляв у телеінтерв'ю 1989 р. начальник історико-дипломатичного управління МЗС СРСР Ф.Ковальов. Сталін, безумовно, сподівався на цілковиту безкарність, а Гітлер взагалі був упевнений, що відразу після початку воєнних дій

проти Польщі в Англії вибухне урядова криза, а нові лідери Британії змушені будуть відмовитися від безнадійних гарантій своїй східній союзниці. Про це говорив Гітлер Вайцзеккеру, поки Ріббентроп вів складні переговори в Москві. Він уже тоді визначив Францію як об'єкт № 2 після блискавичного розгрому Польщі [65. 159]. Але то була поки що віддалена перспектива, а відшукати на карті ці два маленьких порти слід було терміново.

Емісар Гітлера запросив перерви для консультацій з фюрером. Сталін не заперечував, перерву було оголошено до 22 години. Ясна річ, Сталіну також треба було обміркувати причини і наслідки такої щедрості свого берлінського колеги, а також усе, що трапилося в ці кілька годин спілкування з Ріббентропом.

У телеграмі до Берліна глава рейхсміністерства вимагав надіслати відповідь не пізніше 20 год. Графіку дотриматися не вдалося. Телеграма надійшла лише о 23 год. Але насправді відповідь Гітлера була одержана вчасно. Справа в тім, що Гітлер попросив показати йому ці порти на карті і дав розпорядження Хевелю — чиновнику МЗС для зв'язку при фюрері — негайно зателефонувати до Москви й передати його слова: "Так, згоден". Телефонна розмова відбулася між Хевелем і Тіппельскірхом, а телеграму підписав Кордт. До телеграми було додано ще одне слово: "Відповідь: Так, згоден" [14. VII, 223].

Коли о 22 год. Ріббентроп, Шуленбург і Хільгер¹ знову потрапили до того ж кабінету у Кремлі, вони зустріли не напружену й насторожену обстановку, а дружню й сприятливу атмосферу [25. 288]. Певний час пішов на узгодження деталей, окремі параграфи збільшилися до обсягу статей, редагувалися деякі слова, пунктуація тощо. Зрештою в тексті договору з'явилось вже 7 статей, та ще й у секретному протоколі 4. Фактично пакт, за словами Ріббентропа, анулював радянсько-французький договір 1935 р. і тим самим відкрив Німеччині шлях до агресії не тільки проти Польщі, але й проти

¹ На вечірні переговори, що затягнулися далеко за північ, Ріббентроп узяв з собою помічників — держсекретаря МЗС Ф.Гауса, А.Генке, фотографа посольства, а також есесівського офіцера охорони А.Шульце. З радянського боку на вечірнє засідання був запрошений начальник генштабу Б.Шапошников.

Франції, хоча офіційної денонсації радянсько-французького договору не було здійснено.

Поки технічні секретарі друкували тексти договору російською й німецькою, а перекладачі звіяли ідентичність обох примірників, Сталін запропонував піти перекусити. Отут Ріббентроп, як він згодом про це згадував у найближчому оточенні фюрера, і відчув себе ніби в "колі старих товаришів по партії". Під час цієї вечері (справу вже було зроблено) келихи наповнювалися безперервно. Ріббентропу надзвичайно сподобалося шампанське. Язик у нього розв'язався, мабуть міністр згадав старі офіцерські пиятики, окремі його тости були вже надто відвертими, двозначними й глузливими, передусім на адресу англійців. Сталін¹ у відповідь заявив, що Англія править світом, допоки інші держави через своє глупство дозволяють їй це робити. Підлабузник Молотов підкреслив, що промова Сталіна від 10 березня, яку було правильно сприйнято в Берліні, цілком змінила політичну ситуацію. Радянський керівник запропонував тост за Гітлера, "якого так сильно любить німецька нація", принаймні так говорив про це Сталін. Ріббентроп запропонував тост за здоров'я Сталіна. Пили й за пакт, за посла Шуленбурга, за нову еру у відносинах між Німеччиною й СРСР... [14. VII, 228 — 229]. Про це згодом писали А.Генке та й сам Ріббентроп. До речі, і відвертій бесіді рейхсміністр заявив, що по Німеччині блукає анекдот, ніби-то Сталін збирається приєднатися до антикомінтернівського пакту. Сталін підхопив цю ідею і відповів, що вони там у себе в Сіті можуть боятися антикомінтернівського пакту, а ми, мовляв, у Москві завжди знали що до чого.

Приблизно о другій годині ночі 24 серпня почали встановлювати апаратуру для фотографування. Коли принесли тексти протоколів, і Молотов з Ріббентропом по черзі сідали і підписували їх, було зроблено "історичні" фотознімки. Після церемонії підписання актів Сталін звернувся до Ріббентропа з проханням передати фюреру, що радянський уряд дуже серйозно ставиться до радянсько-німецького пакту. Він дав слово честі, що ніколи не зрадить свого партнера [14. VII, 229].

¹ Коли А.Шульце, якому Сталін чогось дуже засимпатизував, спробував наповнити свій келих із пляшки, з якої доливав собі Сталін, той "по секрету" повідав йому, що цього не варто робити, бо він п'є воду.

Коли вранці 24 серпня Ріббентроп залишав Москву, незважаючи на втому, його обличчя пашіло задоволенням — він виконав завдання фюрера. На аеродромі він обмінявся потиском руки з усіма працівниками посольства, що приїхали побажати тріумфатору щасливої дороги, адже ж і вони пройшли свою частину шляху у цьому нелегкому дипломатичному марафоні. Сідаючи в літак, Ріббентроп підніс праву руку у нацистському вітанні [30. 288]. Тепер його чекала зустріч у Берліні.

На жаль, майже немає свідчень, як відчував себе інший тріумфатор. Усе, що написано з цього приводу, — або кон'юнктурна брехня, або неоковирна псевдонаукова жвачка. Допоки є лише один свідок, що подає картину з середини. "Я вже говорив, як Сталін сприйняв цей договір. Він буквально ходив гоголем. Він ходив задерши носа, і буквально говорив: "Надув Гітлера, надув Гітлера" — ці слова належать М.С.Хрущову [47. 5].

4. Підніжка за крок до війни

На шляху до Берліна Ріббентроп знову зупинився в Кенігсберзі. З якихось причин він пересів до іншого літака "Іммельман", щоб летіти в Оберзальцберг чи Берхтесгаден. Уже в повітрі він одержав наказ приземлитися в Берліні, оскільки фюрер прямує туди. Закінчилися "канікули" в Берхтесгадені, справи вимагали від головнокомандуючого бути якнайближче до військ, аби тримати руку на пульсі воєнних дій. Уклавши пакт у Москві, записав у своєму щоденнику Е.Вайцзеккер, Гітлер перейшов Рубікон. Наступним кроком після того, як він одержав підтвердження про підписання пакту, був його наказ приступити до виконання плану "Вайс" 26 серпня [40. 260].

Щоправда 23 серпня Гітлер змушений був близько 13.00 прийняти британського посла Н.Гендерсона. Той поквалівся прибути до фюрера для вручення йому особистого послання Чемберлена. Прем'єр пропонував відшукати мирні засоби розв'язання польсько-німецьких суперечностей, досягти взаємоприйнятної угоди під гарантії великих держав. При цьому Англія готова була взяти на себе роль посередника [14. VII, 215 — 219].

Гітлер бурхливо зреагував на цей "миротворчий" акт Чемберлена. Ще у своєму виступі перед генералами він висловлював побоювання, щоб "якийсь брудний пес не втрутився в останню хвилину із своїми пропозиціями про посередництво". Саме тепер такий момент настав. Тому реакція Гітлера й була такою бурхливою. Він звинуватив Гендерсона й Чемберлена в тому, що вони постійно підбурювали Польщу, як раніше Чехословаччину, до нерозумного опору справедливим вимогам Німеччини. Обіцянка допомогти Польщі за будь-яких обставин могла означати лише підштовхування її до розв'язування тероризму проти півтора мільйона етнічних німців, що там проживають [14.VII, 217]. Поляки знущаються над десятками тисяч фольксдойче, горлав на Гендерсона фюрер, немов фельдфебель на новобранця, згадавши шість тисяч випадків кастрації німецьких чоловіків і т.ін. Усе повторювалося як і в Годесберзі, чи Берхтесгадені під час зустрічей з Чемберленом напередодні Мюнхена. Але тепер Гітлер сам уже був проти компромісу. Наприкінці цього тривалого "патерностера" він пообіцяв, що за дві години дасть відповідь. І дійсно точнісінько за 120 хвилин Гендерсону знову довелося підніматися в "орлине гніздо", де йому було вручено офіційну відповідь. Усно Гітлер додав, що він уже досяг п'ятдесятилітнього рубежу і не збирається розпочинати війну, коли йому виповниться 55 або 60 років [59. 578 — 579]. Цей наведений У.Шірером епізод суперечить широкорозповсюдженому на Заході сюжету, що початок війни проти Польщі Гітлер розглядав не як початок світового конфлікту, а лише як локальний епізод, тобто повернення того, що раніше належало Німеччині, тільки трохи іншими засобами, ніж це було у випадку з Чехословаччиною. Погроза ж з боку Англії і Франції розцінювалася ним як спроба зберегти гарну міну при поганій грі, а насправді вони сприймуть завоювання Польщі як докінчений факт. За свідченням його ад'ютантів, фюрер неодноразово говорив за обіднім столом (а вождь любив обідати в колі свого найближчого оточення, немов батько великої родини, де кожен знає своє місце, але всі сидять за одним столом), що англійці залишать поляків напризволяще, так само як вони вдіяли з чехами [52. 778 — 779].

Упродовж усього періоду трьохсторонніх переговорів у Москві, а також німецько-радянських переговорів Гітлер доопрацьовував план превентивного нападу на Польщу. Він був упевнений, що внаслідок зриву англо-франко-радянських переговорів західні демократії відмовляться від своїх колективних гарантій Польщі [63.8].

З огляду на це може скластися таке враження, що фюрер злякався "рішучої" позиції Чемберлена і переніс термін виступу з 26 серпня на більш пізній час. А.Улам також дотримується тої думки, що саме ця причина сплутала Гітлеру всі карти і він скасував наказ [57. 512 — 513]. А Дж.Толанд вважає, що виною цьому були не лише англійці, а й поляки, оскільки вони навіть після глівіцького інциденту могли ще домовитися з фюрером і зладити справу мирним шляхом [52. 778]. Звернімося лишень ще до одного автора. Р.Пейн, наводячи слова Гітлера, виголошені ним 22 серпня перед генералами й офіцерами, що початок буде визначено пізніше, можливо, у суботу вранці, вже тоді не був упевнений, що кампанія проти Польщі почнеться саме 26-го, оскільки до цієї дати фактично залишалось дві повних доби 23 та 24 серпня, а 25 вже треба було виходити на рубежі атаки. Але ж після підписання пакту про ненапад цей термін скоротився до двох повних днів — 24 і 25 серпня. Гітлер діяв у гарячковій поспішності, ніби він побоювався, що його рішення від того, що він відкладе термін наступу, випарується. Довіряючи, або напівдовіряючи чуткам, що Герінг належить до партії миру, а Гітлер до партії війни, англійці в прямому й переносному розумінні цього слова бомбардували своє посольство телеграмами, пропонуючи своє посередництво, або продовження переговорів, закликаючи до здорового глузду, ніби здоровий глузд було те саме почуття, яке спонукало ті, або ті кроки Гітлера. У відповідь на ці умовляння Гітлер звинуватив Н.Гендерсона, що саме англійці штовхнули його в обійми росіян [33. 361 — 362], хоча це аж ніяк не могло відповідати дійсності і Гітлер сам добре це знав.

Але це все була гра. Увечері 23 серпня Гендерсон відлітав до Берліна, а Гітлер саме призначав дату наступу на Польщу — 26 серпня о 4.30. 22 серпня він однозначно заявляв, що кожен має твердо зятямити

собі — "ми будемо воювати на заході з самого початку, але навіть якщо на заході почнуться воєнні дії, Польща має бути ліквідована насамперед" [14.VII, 205 — 206]. Ще через день, 25 серпня, Вайцзеккер надіслав телеграми до Парижа і Лондона, щоб усі акредитовані й неакредитовані там кореспонденти німецьких засобів інформації (адже на них дипломатичний імунітет не поширювався) негайно повернулися додому [14.VII, 294]. А Гальдер мав забезпечити автоматичний початок здійснення операції "Вайс". Команда для штурму радіостанції в Глівіце була також підготовлена. Щоправда французькі кореспонденти були відкликані ще 24 серпня, того ж дня посольства Англії й Франції наказали своїм громадянам залишити Німеччину. Демонстрації з обох сторін набирали загрозуючих масштабів. 24 серпня Гітлер повернувся з Берхтесгадена до Берліна. Вже наступного дня, а день знову видався вкрай напруженим, він вітав "Бісмарка ХХ століття" з його тріумфом у Москві. Обласкавлений фюрером "другий Бісмарк" на задрість колег просторікував про свої пригоди в Кремлі, наче захвалений школяр.

Але фюрер дуже швидко втратив інтерес до цих подробиць. Назвавши Ріббентропа "другим Бісмарком", він, очевидно, залишав для себе ще більш визначне місце в німецькій історії, а це вимагало відповідної поведінки. Дуже швидко він пішов до себе в кабінет, щоб порозумітися з дуче, адже треба було нарешті поставити його до відома про цей московський "тріумф". Лист до Муссоліні був складним політико-дипломатичним еквілібром. Треба було пояснити, чому він його раніше не повідомив про поїздку Ріббентропа до Москви, знайти якісь поважні причини, а головне, треба було заручитися підтримкою щодо акції проти Польщі. Гітлер висловив сподівання, що дуче й цього разу його зрозуміє, але більшого від нього не вимагав [14. VII, 281 — 283]. Допомога, згідно "сталевому пакту", мала надійти з Італії автоматично.

Виконавши цей обов'язок перед союзником, фюрер знову був змушений пережити неприємні хвилини під час спілкування з Н.Гендерсоном. Цілком спокійно, на відміну від нещодавньої зустрічі в Берхтесгадені, Гітлер сповістив британському послу, що польське питання

перегляду не підлягає, а от щодо Англії, то він пропонує їй союз. Він був готовий погодитися й на скорочення озброєнь, був надзвичайно сентиментальним, говорив про свою відданість одвічній дружбі між Англією й Німеччиною тощо. Але все це, наголошував він доброзичливо, можливо лише у випадку розв'язання німецько-польського конфлікту, безсумнівно на користь Німеччини. В іншому разі, твердо заявив фюрер, — війна... Таких інструкцій Гендерсон від Чемберлена не мав. Він попрямував до посольського корпусу, що розміщувався неподалік, на тій самій Вільгельмштрассе, що й німецьке МЗС. Тут його наздогнав Шмідт і вручив скорочену стенограму бесіди з Гітлером і передав пропозицію Гітлера, щоб Гендерсон злітав до Лондона. Якщо потрібен літак, то фюрер готовий його надати [59. 1, 580 — 591]. У Гендерсона вистачило здорового глузду збагнути, що це було продовженням тієї самої гри, яка розпочалася в Берхтесгадені. Ніякі консультації з Лондом уже не допомогли б.

Тут надійшла відповідь від Муссоліні. Вона була неоднозначною. З одного боку, дуче цілком схвалював угоду з Росією, а з іншого, побоювався, що пакт відштовхне Японію "на позиції, близькі до позиції демократичних держав, заблокує Румунію, може змінити позицію Туреччини на користь Англії..." Дуче поділяв стурбованість фюрера позицією Польщі, обіцяв йому всіляку підтримку, окрім участі у воєнних діях [14.VII, 285 — 286]. Водночас італійський лідер прохав значно посилити протиповітряну оборону в стратегічному чотирикутнику — Турін-Мілан-Генуя-Савойя, де розміщувалися головні заводи ВПК Італії. Герінг після запиту фюрера перебував у розпачі. Він скликав свій штаб, щоб попідмітати засіки, тобто колективно вивчити можливість задоволення "цього італійського панікера". Раптом вихід із скрутного становища підказав його начальник штабу Мільх. Він запропонував взагалі обійтися у війні з Польщею без допомоги Італії. Фюреру ця думка прийшлася до смаку і він дав "добро" на відповідний лист Муссоліні. А той, у свою чергу, лишився вкрай задоволеним таким перебігом подій.

Але ж "стоп-наказ" уже було віддано. У службовому щоденнику Ф.Гальдера 25 серпня під грифом 19.30

з'явилася помітка: "Головком: телефоном з імперської канцелярії: англо-польський договір ратифіковано; ніякого відкриття воєнних дій" [17.65]. Коли на Нюрнберзькому процесі почали з'ясовувати, в який спосіб було вироблено "стоп-наказ", картина виявилася такою. Першим про виступ Чемберлена і про англо-польську угоду дізнався Ріббентроп. Він негайно відправився до фюрера з цією звісткою. Після усвідомлення того, що сталося, Гітлер негайно викликав до рейхсканцелярії Кейтеля і наказав йому все зупинити. Для цього потрібно було запросити до рейхсканцелярії Браухіча, але той перебував десь у військах на марші і знайти його не вдалося. Кейтель змушений був сам віддавати наказ, хоча й не мав такого права. Герінга повідомили про це вже після прийняття рішення [30. 330 — 331].

Цікаво відзначити, що коли Гітлер віддавав наказ про наступ 23 серпня, Браухіч запросив відстрочки, бодай, на кілька днів. Але тоді Гітлер був неблаганний. І лише одержавши листа від Муссоліні, він нібито запанікував і дав розпорядження Кейтелю про відміну наступу вранці 26-го.

Для виконання наказу у війська довелося відправляти фельд'єгерів із спеціальними пакетами, щоб не допустити передчасного переходу передовими частинами польського кордону. Складніше за все було зупинити ті формування, що наступали з території Східної Пруссії [40. 278]. Але все ж за винятком кількох батальйонів, диверсійних груп, які були перекинуті через кордон заздалегідь або не мали радіозв'язку, всі війська вдалося повернути назад. Моторизовані колони генерала Клейста, що у темряві вже наближалися до самого кордону, ледве встиг зупинити офіцер, котрий прилетів туди на легкомоторному літаку.

Коли ж у зазначений час не сповіщені диверсійні загони запалили орієнтири — окремі копиці сіна, сараї або хати, просто багаття, вчинили диверсії на залізницях чи мостах — польське командування не приділило цим окремим фактам належної уваги, вважаючи їх провокаційними виступами фольксдойчів, яких в попередні місяці було чимало.

Після того як фюрер владнав "італійську проблему", він уже, щоб не нервувати і не дезорієнтувати коман-

дирів, не відмінив наказу про припинення наступу. Однак у військах багато командирів розглядали наказ про повернення до казарм як погану прикмету. Тепер фюрер вирішив остаточно з'язувати позиції Англії й Франції. Він викликає до себе Гендерсона на 13.30, хоч той разом з французьким послом Р.Кулондром із самого ранку набивався до нього на прийом, але тоді їм було відмовлено. Бесіда тривала майже годину. Відповідно до запису Шмідта, Гітлер висловив надію на поліпшення англо-німецьких відносин за нових умов після підписання нещодавно пакту про ненапад з СРСР. Виступи Чемберлена і Галіфакса напередодні переконали його в тому, що необхідно ще раз зустрітися з послом. Потім Гітлер почав проводити геополітичні паралелі між державами, що володіють величезними територіями, як наприклад, Британська імперія, США, або СРСР і обмеженою невеликою площею Німеччиною, а також державами бідними і багатими. Такий підхід, на його думку, мав допомогти з'ясувати, хто прагне до завоювань, а хто — ні. Все це Гендерсон чув неодноразово під час публічних виступів фюрера. Кілька разів він намагався умовити канцлера, що пакт про ненапад з Росією не може вплинути на англо-польські відносини й зобов'язання уряду його величності стосовно Польщі, тому німецько-польські суперечності слід розв'язувати мирним шляхом. Але Гітлер знову й знову нагадував йому, що напруження на польському кордоні через постійні польські провокації стало нестерпним. З вини Польщі навколо німецького населення, що проживає на території Польщі, створилося кризове становище, тому повернення до мирних переговорів навряд чи можливе. Поляки кожної хвилини можуть примусити Німеччину втрутитися, щоб узяти під захист німецьке населення, оскільки польський уряд виявився неспроможним керувати власним народом [12.VII, 230].

Пісня була стара, але до неї додалася нова нота і новий куплет. Бо далі фюрер запевнив посла, що Німеччина і Росія ніколи не піднімуть меча один проти одного, при чому цю фразу він повторив двічі. З приводу колоній фюрер заявив, що він може очікувати їх повернення три, чотири і навіть п'ять років [30. 320 — 325]. При цьому він знову вимагав повернення Данціга. А наприкінці

розмови він запропонував підписати з Англією пакт про ненапад на зразок радянсько-німецького з усіма гарантіями недоторканості Британської імперії [12. VII, 229]. Але посол і цього разу не мав повноважень вести переговори з Гітлером про пакт. Розмова закінчилася нічим. Отже Гітлер знову вдався до старого прийому: переконуючи когось, переконувати себе.

Але бесіди з Гендерсоном для цього було недостатньо. Тому фюрер викликав до себе на 17.30 Кулондра. На відміну від свого британського колеги французький посол поведився напрочуд жорстко і непохитно. Тоді й Гітлер підвищив тон. Він ультимативно заявив, що коли Франція вступиться за Польщу, то Німеччина воюватиме проти неї до перемоги. Та Кулондр не дав себе залякати. Він наголосив, що Франція виконає свої зобов'язання перед Польщею до кінця [15. 279].

Між ними відбулася ще одна тривала розмова, під час якої французький посол передав Гітлеру послання Даладьє і Бонне [13. XIX, 1985]. Але відповідь Гітлера й цього разу була негативною. Польща, спираючись на англійські й французькі гарантії, проводить самогубну політику. Польський уряд не контролює ситуацію в країні. І перший же інцидент може призвести до удару у відповідь. Водночас фюрер як солдат першої світової війни висловив шире співчуття ветерану Е.Даладьє [13. XIX, 282 — 284].

Для дослідників досі залишається нез'ясованим, що саме спонукало Гітлера до цих безплідних переговорів з англійським і французьким послами. Навіщо він гаяв час на розмови з Б.Далерусом, довіреною особою Герінга у переговорах з Англією, іншими емісарами? Адже в нього не було жодних намірів поступитися своїми вимогами, а відмінити наступ на Польщу було вже вище його сил. З іншого боку, кожен день зволікання наступу на Польщу додавав можливостей і їй, і її союзникам мобілізувати резервістів, що й було зроблено, і розгорнути ще кілька бойових з'єднань. Проте він подарував їм цей тиждень. Висновок напрошується один — фюрер не міг наважитися на такий рішучий крок. Він розумів, як і його друг дуче, що початок агресії проти Польщі може викликати світову війну. Але він, хоч і

нерішуче, ішов на це. 26 серпня в Німеччині почалася загальна мобілізація. 27-го введено карткову систему, а вранці 28-го фюрер віддав остаточний наказ про початок наступу 1 вересня.

Усіма дорогами на схід від Берліна до польського кордону рухалися танки, гармати, важкі вантажівки. Дивізія за дивізією долала відстань до визначених планом "Вайс" рубежів атаки. Війська йшли цілу ніч. А ніч була зоряна, ясна. Це була остання мирна ніч над Європою. На світанку 1 вересня її розкололи постріли з гармат і вибухи снарядів на польській території. Війна почалася. Ще довгих п'ять з половиною років не вщухав над землею гуркіт гармат.

5. Резонанс

Підписання пакту про ненапад між Німеччиною Гітлера і Росією Сталіна світ сприйняв як бомбовий вибух. Адаже переговори велися за умов надзвичайної таємниці, а візит Ріббентропа був настільки скороспішним, що ніхто на нього не встиг зреагувати. Спочатку окремі органи преси не змогли збагнути, що ж саме сталося. Інші відразу ж оцінили ті зміни в світі, що їх несе з собою радянсько-німецький пакт. Ще 23 серпня французька "Тан" спробувала дати оцінку можливим наслідкам підписання пакту. Переговори про пакт і візит Ріббентропа в Москву являють собою настільки нові події в міжнародному становищі, про можливість яких ще вчора навряд чи хто міг би й говорити. Гітлерівське ідеологічне вольтижування, безсумнівно вплинуло на підрив будь-яких підстав для довір'я і престижу Третього Рейху... Цілком вірогідно, що цей маневр Німеччини може фундаментально змінити міжнародне становище [14.VII, 230].

Наступного дня після підписання пакту в Москві тимчасовий повірений у справах у Франції Броуер доносив у Берлін про першу реакцію у Парижі на радянсько-німецький договір. Звістка про цю подію посіла чільні сторінки в усіх часописах. Усі вони, констатує повірний, наголошують на тому, що мирний фронт прорвано. Водночас велику увагу приділено заходам по зміцненню оборонних рубежів і передусім у прикордонних районах. Наприклад, у газеті "л'Епок" де Керилліс б'є на

сполох, оскільки Франція тепер стоїть перед вибором між капітуляцією і опором за умов, які стали більш несприятливими і небезпечними. Прогресивний журналіст вважав, що зараз головне для Франції не втратити 100 польських і румунських дивізій, як уже було втрачено рік тому 40 чеських [14.VII, 259].

Приблизно в таких же фарбах змальовували підсумки підписання радянсько-німецького пакту англійська й американська преса. При цьому, з огляду на те, що Сталін і Гітлер вважалися антиподами, чимало часописів на Заході висловлювали подив з приводу такого повороту подій, але більшість європейських видань були просто шоковані підписанням пакту, як ударом грому серед ясного неба. Тривала ідеологічна боротьба між фашизмом і комунізмом, громові постанови ВККІ, війна в Іспанії, утворення народних фронтів зробили свою справу. До такого повороту в німецько-радянських відносинах Європа виявилася абсолютно не підготовленою. До того ж в останні місяці до подібних пактів європейська громадськість звикла, як зрештою і до того, що вони з такою ж легкістю рвалися, як підписувалися. Наприклад, емігрантська газета "Последния новости", цитуючи "одного високоповажного дипломата", назвала цю "дивну подію", як і всі пакти, підписані перед цим, фактом "маловажливого значення". А ватиканський офіціоз "Оссерваторе Романо" закликав своїх читачів не надавати цьому епізоду будь-якого значення, оскільки пакт був лише черговим ходом у шаховій грі з боку Радянської Росії [10. 63 — 64].

Незважаючи на те, що американський посол у Москві Лоренс Штейнгардт упродовж двох місяців регулярно надсилав до Вашингтона стурбовані телеграми про можливий поворот подій, маючи через Херварта досить достовірну інформацію, а Рузвельт регулярно ділився нею з Лондоном, держдепартамент сфокусував офіційну інформацію в такий спосіб, що вона зовсім не відповідала дійсності. Тому й вашінгтонські кореспонденції про пакт висвітлювали його як подію, що сама по собі мало що означає, а візит Ріббентропа до Москви розглядався як ще один блеф гітлерівської, а заодно й сталінської дипломатії [10. 64 — 65].

Заспокоїти громадську думку прагнула й Лондонська "Таймс". Мета, яку переслідувала підписанням пакту Німеччина, писала одна з найсолідніших і респектабельніших британських газет, надзвичайно проста — перервати переговори, що велися між Москвою, Парижем і Лондоном. Але оскільки Росія вирішила відкласти його ратифікацію до скликання сесії Верховної ради¹, ці переговори триватимуть. Ще більш оптимістичною виглядала оцінка подій, вміщена на сторінках консервативної "Дейлі телеграф". Російський уряд, писала газета, цілеспрямовано відклав ратифікацію, щоб у разі початку в найближчому майбутньому воєнних дій у Європі мати можливість створити собі умови, якщо Росія вважатиме це за необхідне, змінити свої позиції.

У скрутному становищі опинилася комуністична преса і керівництво компартій. Ще вчора вони викривали "звіроче обличчя" фашизму, а сьогодні вже одержали команду з Москви вихвалити мудру політику Сталіна, який зірвав підступи західної дипломатії, котра тількино й мріяла, як би зіштовхнути лобами його з Гітлером. Ще вчора органи компартій провідних капіталістичних країн (США, Великобританії, Франції) підтримували курс ВКП(б) й СРСР на створення системи колективної безпеки, а сьогодні вже мали лаяти свої уряди як підпалювачів війни. З огляду на ці та подібні їм вказівки Комінтерну, в найскладнішому становищі опинилася Французька компартія. В комюніке ФКП з приводу підписання пакту спочатку йшлося про те, що Гітлеру довелося низько вклонитися Сталіну в ніжки, вимолюючи у нього підписання пакту. Далі ЦК ФКП закликав свій уряд прискорити підписання воєнної конвенції з СРСР, продовжити переговори [10. 63 — 65], як до цього формально закликав і Ворошилов, фактично зірвавши їх, так само як це зробив Молотов з переговорами політичними. Це зайве свідчення того, що керівництво ФКП було цілком дезорієнтоване і не володіло реальною інформацією щодо справжньої мети радянсько-

¹ Сталін відповідно домовленості, досягнутої під час перебування Ріббентропа у Москві, вирішив, що договір слід ратифікувати того самого дня, коли в Берліні збереться рейхстаг. А його засідання було призначено на 31 серпня.

німецької угоди і тих змін у Європі, що настали після її досягнення.

Таке нерозуміння ситуації, звичайно ж не зі своєї вини, виявив і лідер американських комуністів Ерл Браудер. За його твердженням, пакт набагато послабив Німеччину і в разі нападу її на Польщу Радянський Союз прийде на допомогу останній відповідно до його доктрини — надавати допомогу будь-якій країні, чия незалежність опиниться під загрозою агресії [9]. Як відзначав у своїй доповіді на II з'їзді народних депутатів СРСР в 1989 р. О.М.Яковлев, ні комуністи, ні інші ліві сили і рухи передвоєнного часу (і не лише вони. — А.Т.) не мали чіткої інформації, про наявність секретних протоколів і не могли навіть у думках припустити саму можливість домовленості між Сталіним і Гітлером з будь-яких проблем [24].

Повне нерозуміння ситуації, що створилася, демонструвала польська політична еліта, її дипломатія та преса. Коли польському послу у Вашингтоні запропонували прокоментувати підписання пакту і його значення для Польщі, той запросив консультацій у Варшави, а сам кваліфікував пакт як безпосередню ознаку слабкості Німеччини, відзначивши, що цей пакт має суто оборонну спрямованість і ніякої загрози для Польщі не несе.

Зрозуміло, що відгуки дезорієнтованої преси ажніак не можуть слугувати свідченням настрою мас або політиків з приводу підписання радянсько-німецького пакту. Найкращим свідком тут, як завжди, може виступати документ. До числа найважливіших з них слід віднести циркулярний лист Е.фон Вайцзеккера, розісланий ним усім німецьким посольствам ще 22 серпня 1939 р. Впродовж кількох місяців, зазначалося в цьому меморандумі, шляхом повільних і поступових кроків досягнуто нормалізації й поліпшення відносин з СРСР. Головна мета договору — відвернути Радянський Союз від приєднання до Британії — впливає з ускладнення ситуації, викликані зухвалістю Польщі та постійно зростаючими провокаціями з боку Польщі. "Ми нарешті досягли першорядної мети — зірвати франко-англійські переговори в Москві (курсив наш. — А.Т.). Але досягнуті домовленості з Москвою ажніак не впливають на мету

і завдання антикомінтернівського пакту... Російський більшовизм зазнав рішучих змін. Замість ідеї світової революції тут утвердилася ідея російського націоналізму". Але й наперед, запевняє послів державний секретар, боротьба проти усілякого проникнення комунізму в Німеччині триватиме. Таким чином, пакт ажніак не впливає на загальне завдання — боротьбу проти комунізму [14.VII, 188 — 189].

Як бачимо, характеристика радянсько-німецьких домовленостей і позицій сторін, що викладена у цьому меморандумі, мало чим відрізняється від уже згадуваних вище характеристик Адольфа Гітлера. Отже можна зробити висновок, що інструктивний лист держсекретаря базувався на прямих вказівках фюрера, або принаймні його було складено на підставі його попередніх оцінок, що того ж дня були виголошені на нараді вищих представників рейхсверу.

Поза всякими сумнівами, гітлерівське керівництво було зацікавлене й у тому, щоб мати об'єктивну інформацію оцінок і реакцію на пакт в довколишньому світі й, зокрема, у союзних і потенційно ворожих країнах. Цілком можливо, що послі одержали таку вказівку, бо серед найважливіших функцій будь-якого посольства є збір інформації про країну перебування. Але автору такої інструктивної телеграми в опублікованих німецьких документах знайти не вдалося. Наведемо декілька уривків з донесень послів щодо цієї проблеми.

Посол в Будапешті, наприклад, повідомляв, що міністр закордонних справ Угорщини зачитував йому телеграми угорських представників з різних країн, надіслані напередодні підписання пакту. В цих донесеннях зокрема йшлося: у Франції оцінюють пакт як спробу зіштовхнути лобами західні держави з Німеччиною. В Румунії пакт зустрінuto з подивом і стурбованістю. Найбільше, в чому зацікавлені румуни, це дізнатися, чи Німеччина і Росія дійсно дотримуватимуться умов пакту [14.VII, 251 — 252].

Складні процеси викликало підписання пакту в Японії. Оскільки посол Ошіма був поінформований про переговори у Москві лише в останній момент, він навіть був готовий подати у відставку. 22 серпня Вайцзеккер мав з ним досить тривалу і гостру розмову, в ході якої

японський посол обгрунтовано закидував на адресу німецької сторони, звинувачуючи її в тому, що вона порушує союзницькі домовленості, насамперед про взаємне інформування в рамках антикомінтернівського пакту. Ошіма гостро засудив сам факт втаємничення німецько-радянських переговорів. Особливо його турбувало те, що звільнившись від проблем захисту своїх кордонів на заході, Росія може спрямувати всі свої сили проти Квантунської армії; підписання пакту, переконував Ошіма Вайцзеккера, викличе значний опір з боку противників японо-німецького зближення, а їх у Японії було чимало. Ошіма залишив за собою право на подальші оцінки німецько-радянського зближення після ретельного вивчення впливу нової ситуації на японо-німецькі відносини. В свою чергу Вайцзеккер також доклав чимало зусиль, щоб переконати японського посла в необхідності такого кроку з боку Німеччини і в тому, що він не завдасть жодних збитків японо-німецьким стосункам. Він також підкреслив, що тепер Німеччина має вжити ефективних засобів пригашення японо-радянського конфлікту, що за відомостями, які німецька сторона одержала з Росії, там готові піти назустріч Японії і вітали б японо-радянське врегулювання. Вайцзеккер також спробував переконати Ошіму в тому, що тепер ворожий фронт дещо змістився. Цілком очевидно, що однині ворогом № 1 для Японії, так само як і для Німеччини, стає Великобританія. Таким чином угода, якої зараз прагне досягти Німеччина з Москвою, відповідає інтересам як Німеччини, так і Японії. Цікаво зазначити, що для виправдання несвоєчасного інформування японського партнера про хід переговорів у Москві Вайцзеккер цілком повторив аргументи фюрера з його листа до Беніто Муссоліні. Він підкреслював, що економічні переговори велися тривалий час, але тільки в останні два-три дні (і він не грішив проти істини. — А. Т.) з'ясувалося, що є можливість домогтися підписання пакту про ненапад. Тому, через брак часу Німеччина й була змушена вдатися до негайних дій [14.VII, 193 — 194].

Принагідно наголосимо, що розмова Вайцзеккера з Ошімою свідчить про виконання німецькою стороною своїх обіцянок схилити Японію до врегулювання кон-

флікту на Далекому Сході. Але це совсім не означало, що в Японії реакція на пакт мала бути позитивною. Як підкреслено в анонімному меморандумі МЗС Німеччини, по всій Японії прокотилися хвилі протесту проти радянсько-німецького пакту. Дуже негативно реагували на звістку про пакт у військових колах, де СРСР вважався найголовнішим суперником на Азійському континенті. Особливе ж обурення викликав у вищих сферах японського істеблішменту той факт, що Японію не було повідомлено про хід переговорів у Москві і наміри союзної Німеччини підписати пакт з Росією [14. VII, 237].

До речі, аналогічну інформацію з Токіо надіслав до Москви й посол М.Генералов. За його спостереженнями, звістка про підписання пакту здійснила на Японію приголомшуючий вплив, а її профашистські й військові кола впали в стан розгубленості й розпачу. У пресі ж з'явилися прогнози про можливість підписання подібного пакту між Японію та СРСР [19. 322]. А німецький посол Е.Отт доповідав, що в Токіо військові кола насамперед обурені тим, що Японію — партнера по антикомінтернівському пакту — поставили до відома про підписання радянсько-німецького договору як про уже довершений факт. У дипломатичних і військових колах звернули увагу німецьких колег на можливе посилення у зв'язку з цим тиску з боку СРСР на Далекому Сході і висловили сподівання, що німецька сторона не залишить цю небезпеку поза увагою [14. VII, 259]. Ю.Бек відзначив у бесіді з американським послом А.Біддлом, що японський представник у Варшаві Ш.Сако на повідомлення про підписання радянсько-німецького пакту прореагував дуже різко. "Я ніколи не бачив такого розлютованого японця", — коментував польський міністр поведінку імператорського посла.

Схожою була й реакція японського уряду. Вже 26 серпня посол у Берліні Х.Ошіма одержав телеграму з протестом щодо пакту про ненапад. Але коли він вирішив познайомити з текстом телеграми Ріббентропа, той порадив не поспішати з офіційним врученням ноти у ці критичні хвилини. Посол телефонував у Токію, що він ознайомив німецького міністра з текстом телеграми, тим і обмежившись. Сам же текст він офіційно вручив лише 18 вересня, коли у Москві вже було підписано

протокол про припинення вогню у Монголії, і потреба в ноті фактично відпала [14. VII, 525 — 526]. Настав час вітати союзника з блискавичною перемогою над Польщею. Але формально майже місяць згодом посол свою місію виконав¹. Щоправда, у вересні в Японії вже був інший уряд. 28 серпня кабінет К.Хірануми пішов у відставку. При цьому экс-прем'єр заявив, що радянсько-німецький договір створює умови для зовсім нової зовнішньополітичної орієнтації Японії [18. 322, 405]².

Новим прем'єром Японії став генерал Н.Абе, 64-річний артилерист з блискучою кар'єрою. Свого часу цей особистий друг генерала Ошіми також працював військовим аташе у Берліні, мав там чимало друзів. Згодом він посідав відповідальні посади в імператорському генеральному штабі, був прихильником союзу з Німеччиною. Абе очолював уряд до січня 1940 р. [14. VII, 388].

На відміну від посла в Польщі японський представник у Римі Т.Сіраторі взяв на себе нелегку місію по пригашенню конфлікту між двома столицями — Токіо й Берліном. Спільно з Маккензеном та італійськими дипломатами йому вдалося частково вгамувати пристрасні в японських урядових колах. Але попередити кризу уряду все ж не вдалося [14. VIII, 9, 71, 77, 79 та ін.]. За власною ініціативою подібну лінію проводив у Москві й Шуленбург. Його контакти з японським колегою С.Того значною мірою сприяли врегулюванню японо-радянського конфлікту і підписанню угоди про припинення вогню, а зрештою й радяно-японського договору про нейтралітет навесні 1941 р. [14. VIII, 77 — 79].

Високу хвилю обурення викликало підписання пакту про ненапад у країнах Антанти. Тут Радянський Союз було звинувачено у зриві трьохсторонніх переговорів, у заохоченні Гітлера до агресії тощо. Коли 21 серпня по радіо до Лондона надійшла звістка, що Ріббентроп

¹ Сама нота була надто лаконічною: "Японський уряд вважає, що нещодавно підписаний пакт про ненапад і консультації між німецьким урядом і урядом СРСР суперечать таємній, додатковій угоді до договору проти комуністичного інтернаціоналу" [14. VIII, 95].

² Послу Німеччини в Італії Г.Маккензену вдалося через свого колегу Т.Сіраторі, представника Японії, з'ясувати, що відставка уряду Хірануми була безваріантно пов'язана з підписанням пакту "Ріббентропа — Молотова" [14. VII, 526].

летить до Москви, англійців охопило величезне хвилювання. Так само зреагував і Париж. У керівних колах на відміну від легковажних журналістів добре знали, що це мало означати для Франції. Але звернімося напочатку до послів. Вони перебували на передньому краї боротьби за безпеку в Європі й підписання договорів і конвенцій з СРСР, тому як ніхто інший могли вірно оцінити ситуацію, що складалася після утворення нового альянсу. Одразу ж після підписання пакту обидва послі Сідс і Наджіар спробували з'ясувати, яка доля чекає на трьохсторонні переговори. Тим більше, що Наджіар мав їхати до Парижа і мусив знати про це з перших рук. Його також цікавило, чи не вплине новий пакт на радянсько-французький договір 1935 року. Молотов відповів лаконічно, але надзвичайно відверто. Ніякого впливу радянсько-німецький пакт на франко-радянський договір не матиме, оскільки через відсутність воєнної конвенції сам договір мав виключно "платонічний" характер. Таким чином Молотов зразу ж розставив усі крапки над "і". Коли ж Наджіар поцікавився, якою буде реакція СРСР за нових умов (з огляду на нові зобов'язання СРСР перед Німеччиною) в разі агресії проти Данціга, Молотов так само не без гумору відповів, що, як про це знає сам посол, польський уряд не готовий прийняти радянську допомогу [12. VII, 268].

Форін оффіс одержав першу депешу з Москви про пакт дуже стриманого змісту. Посилаючись на "Правду" та "Известия", посольство насамперед підкреслювало, що найцікавіше в документі — це констатація, що ідеологічні й політичні протилежності між державами не можуть стати на заваді встановлення між ними нормальних добросусідських відносин. Наголошувалося, що згідно пакту, дружба між народами СРСР і Німеччини має надалі процвітати [12. VII, 197].

У Сідс зміг докладно написати Галіфаксу про своє враження від пакту лише 29 серпня. Звістка, що Ріббентроп їде в Москву підписувати політичний договір, пише в розпачі посол, пролунала для нас як вибух бомби. Можливості, що СРСР наважиться перервати такі важливі переговори, ніхто й ніколи тут не припускав. Сідс з вишукано дипломатичним обуренням пише, що якби йому було дозволено у цій надзвичайно складній

і серйозній ситуації, після стількох напружених місяців складних переговорів, проявів терпіння, постійного самоконтролю, відверто кинути Молотову в обличчя (що він про нього думає. — А.Т.), то він би звинуватив радянського міністра у віроломстві, після чого нормальна людина мала б покінчити самогубством [12. VII, 283 — 285]. Очевидно, Сідс усе ж був високої думки про молотовське поняття честі. Даремно.

Реакція англійського й французького урядів була неоднозначною. Згадуючи про зловісну звістку і той же вибух бомби, Черчилль водночас констатує, що які б почуття не охопили англійський уряд, відчуття страху було відсутнім. Не гаючи часу, він заявив, що така подія жодною мірою не вплине на його зобов'язання, він твердо вирішив їх виконувати [58. I, 180]. Можливо, такою й була реакція уряду першого дня, але наступного у вищих сферах Уайт-холла помітно заспокоїлися і почали вважати, що ніякої катастрофи не відбулося, оскільки всі радянські пакти про ненапад містили статтю про можливість їх негайного анулювання у випадку здійснення однією з держав, що його підписали, акту агресії проти третьої сторони [18. 312]. Але англійські політики жорстоко помилилися. Такої статті у радянсько-німецькому пакті не було й не могло бути. Натомість існував таємний протокол, про який на той час в оточенні Чемберлена навіть не здогадувалися. Інформація про це, одержана "Чіпом" від "Джонні", до Рузвельта ще не дійшла.

Про реакцію на пакт у Вашингтоні дізнаємося з дуже лаконічної, але надзвичайно змістовної телеграми британського повіреного.

24 серпня той доповідав, що опублікування радянсько-німецького пакту розбило тут останні надії на те, що за певних обставин Росія не наважиться цілком приєднатися до держав "вісі". Громадська думка в країні настільки збентежена і збита з пантелику, що робити висновки про вплив цього епохального акту на неї ще передчасно. Проте повірений все ж перебрав на себе відповідальність доповісти, що у США вважають — із відступництвом Росії з'являється цілком вірогідна небезпека того, що Англія і Франція зазнають поразки, яка настільки змінить баланс сил, що виникне гостра

небезпека незалежності й самому існуванню Сполучених Штатів [12. VII, 255]. Тут слід зауважити, що дізнавшись про підписання радянсько-німецького пакту, Рузвельт змушений був перервати свою прогулянку на президентській яхті і повернутись до Нью-Джерсі, щоб відправити Гітлерові ще одне послання [40. 268].

Для читача не можуть не становити інтересу особисті міркування У.Черчілля з приводу підписання пакту про ненапад, який хоч і не посідав тоді важливої офіційної посади, перебуваючи в резерві, але вів активну антиумиротворчу політику проти капітулянтського курсу Чемберлена. У ході переговорів у Москві, солідаризується Черчілль із Сідсом, Молотов і його підлеглі виявили дивовижні зразки нещирості в усіх відносинах з обома сторонами. ...Тільки тоталітарний деспотизм в обох країнах міг наважитися на такий одіозний проти-природний акт. Неможливо сказати, у кого він викликав більшу огиду — у Гітлера, чи у Сталіна. Обидва вони відчували, що це могло бути лише тимчасовим заходом. Водночас Черчілль однозначно оцінює й політику тодішніх керівників Англії й Франції. Той факт, що угода між Гітлером і Сталіним стала можливою, на думку Черчілля, знаменує всю глибину провалу англійської й французької політики й дипломатії за низку років [58. 178 — 180].

Гірка похмілля настало й на Сені. Міністри кабінету зібралися на термінову нараду, яку скликав Жорж Бонне. Тут були присутні й начальники штабів усіх родів військ, прем'єр і міністр оборони Е.Даладьє, сам Ж.Бонне, військово-морський міністр Кампінчі, міністр авіації ля Шамбр, генерали Гамелен (сухопутні війська) та В'юлемен (ВПС), а також адмірал Дарлан (ВМС) [27. 301 — 309]. На превеликий жаль, на цьому засіданні французькі керівники не виявили потрібної рішучості у розгортанні збройних сил. Заколісані Гамеленом вони повірили, мабуть, що польська армія здатна буде чинити опір аж до весни 1940 р. А тоді вже французька армія, підкріплена англійськими дивізіями, що висадяться на континенті, зможуть приступити до розгрому Німеччини. З іншого боку, Гамелен фактично відмовився від попередньо даної полякам обіцянки, що Франція на 17 день після нападу на Польшу розпочне великий наступ.

Оскільки радянсько-німецькі переговори велися в повній таємниці і впритул до 21 серпня про телеграфні переговори та вказівки Гітлера знало дуже обмежене коло осіб, звістка про пакт з СРСР впала на непідготовлений ґрунт і в самій Німеччині. Щоб розтлумачити введеному в оману відомством Геббельса населенню суть пакта, масовим тиражем було видано спеціальну листівку з роз'ясненням "історичної ролі пакту". В цьому комюніке, зокрема, наголошувалося, що Європа стає центром подій, які назавжди увійдуть в історію як найвирішальніші події нашого часу [10. 63]. Не судилося. За шість з половиною років один із авторів пакту вже лежав спалений своїми соратниками, а другий, другий перехитрив і тут усіх і навіть саму смерть, протягнувши в муках свого народу ще майже вісім років.

Науково обґрунтована оцінка пакту могла з'явитися лише на підставі аналізу всієї суми документів, а це стало реальним тоді, коли принаймні на Заході вони стали відкриватися для дослідника. На жаль, архіви МЗС СРСР, політбюро та ради міністрів СРСР ще й досі залишаються малодоступними дослідникові, а тим більше тепер, коли вони перетворилися на власність шовіністичних сил Росії, що односторонньо оголосила себе єдиним спадкоємцем колишнього СРСР.

Якщо озирнутися назад, то глибокого подиву зближення СРСР та Німеччини, Сталіна й Гітлера викликати не може. Весь хід міжвоєнних відносин у Європі свідчить, що обом державам важко було обійтися без допомоги одна одній. Цьому могли завадити лише відверті стосунки між Францією й Радянським Союзом, але й тут на шляху зближення стояло чимало перешкод і головна з них — знову все та ж Німеччина. Переговори між Сталіним і Гітлером мимоволі наштовхують на пошуки паралелей з Рапалльським договором 1922 р. Чимало істориків Заходу саме з цього й починають аналіз радянсько-німецьких відносин переддня другої світової війни.

Рапалльський договір було підписано 16 квітня 1922 р. Г.Чічеріним та В.Ратенау під час Генуезької конференції. Він передбачав відмову обох сторін від усіх спірних претензій, пов'язаних із світовою війною, ре-

параційними поставками по мирним договорам, громадянською війною та іншими збитками, завданими Німеччиною РРФСР та навпаки. Підготовка договору зайняла майже два роки, здійснювалася ця робота також у великій таємниці, і він також мав ефект бомби, що вибухнула в повній тиші. Але на тому загальні риси Рапалльського договору і пакту про ненапад вичерпуютьоя. Підписаний з німецької сторони пацифістом лібералом Вальтером Ратенау, цей договір мав на увазі вивести з ізоляції як Веймарську республіку, на яку звалили усю відповідальність за виникнення війни, так і Радянську Росію, яка також була піддана найжорстокішим санкціям, але з інших причин. Її провина полягала в націоналізації іноземного майна, відмові сплачувати борги попередніх урядів, а також за геноцид і знищення мільйонів невинних людей у ході й після громадянської війни. Але принизливі умови існування, а головне — міжнародна ізоляція були саме тими чинниками, що зблизили обидві республіки. 15 років згодом, коли західні політики повірили, що вони купили "мир у наш час" у Мюнхені, німці і росіяни знову вступили в таємні переговори, що завершилися в серпні 1939 р. пактом між Берліном і Московією [50. 9]. Співавтором другого був Гітлер — потенційний агресор, якому для розв'язання війни і перетворення на реально-го загарбника необхідно було лише заручитися гарантіями забезпеченого тилу. Якщо Рапалло передбачало насамперед економічне співробітництво, за рахунок політичного компромісу, то тут економічний компроміс вилився у злочинний політичний альянс, що призвів до розділу Польщі, а також до поділу Європи на імперські сфери впливу. Гітлер прагнув до такого пакту, який би гарантував йому на певний час нейтралітет Сталіна, наслідком якого став би приз — розчленування Польщі між ним і Сталіним [32. 357].

Ряд дослідників підкреслює, що підписання пакту викликало велику радість у Берліні саме тому, що починаючи з липня 1939 р. Гітлер був ладен піти на будь-які поступки Сталіну в обмін на гарантії радянського нейтралітету у випадку польсько-німецького зіткнення. Тому він і пішов на те, щоб віддати Сталіну як сферу впливу і східну Польщу і Прибалтику. Досягши

цього, Гітлер міг зосередитися лише на Польщі, чудово розрахувавши, що без допомоги Червоної армії Польща довго не протримається. Що ж до англо-французьких воєнних гарантій, то саме з воєнного погляду вони мало що були варті. До останнього тижня серпня Гітлер був цілковито впевнений, що для нападу на Польщу в нього вистачить сил [21. 114].

Чимало дослідників на Заході вважають, що двері для досягнення чогось на зразок підписаного у серпні пакта ніколи не були зачинені з часу приходу Гітлера до влади. Низка уважних спостерігачів серед політиків, дипломатів, військових пам'ятали, що саме Росія надавала Німеччині можливість створювати, або відтворювати на своїй території ударний потенціал рейхсверу (згодом вермахту) у спеціально організованих учбових центрах підготовки льотчиків, штурманів, танкістів та інженерів хімічної боротьби і хімічного захисту. Зближенню Німеччини з СРСР сприяло також і те, що обидві країни з малоприхованою ворожістю ставилися до Польщі [22. 131].

У деяких працях знаходимо висновки, що, мовляв, Сталін підписанням пакту зрадив інтереси польської держави. З такою тезою навряд чи можна погодитися, оскільки зрадити можна лише друга. Польща санаційних полковників ніяк не могла бути дружньою стороною для Росії Сталіна, адже СРСР не мав перед Польщею жодних зобов'язань про взаємний захист. Отже підписанням пакту він її не зраджував. Тут справа в іншому. Сталіна підманув Гітлер, пообіцявши йому більш як третину польської території. Успіх же Сталіна у переговорах із західними державами означав би для Гітлера відмову від агресивних планів щодо тієї частини Польщі, яка була йому потрібна негайно з амбіційних причин. У випадку відмови СРСР від підписання пакту Гітлер зустрівся б з такою масою військ, проти якої Німеччина не змогла би вистояти. Німецько-радянська угода не тільки усувала цю загрозу, а навпаки ставила Англію і Францію в такі умови, що вони змушені були б відмовитися від Польщі взагалі [41. 158 — 161]. На це, власне, Гітлер і розраховував. Він неодноразово в своїх виступах підкреслював, що цим пактом забезпечив собі мир на сході. Адже дослідник не може закривати очі на

реальні факти. В той час, коли Англія і Франція перебували в стані війни з Німеччиною, а потім зазнали поразки, ніхто інший як Молотов вітав Гітлера з блискучими перемогами, а Сталін тим часом прихоплював одну територію за іншою, чим зрештою викликав гнів свого партнера. Факти — вперта річ і їх не перекриєш жодними спекулятивними ідеологічними побудовами, чим впродовж багатьох років займалася традиціоналістська радянська історіографія.

Безсумнівно, що Гітлер прагнув за допомогою пакту про ненапад з СРСР роз'єднати сили реальних і потенційних союзників Польщі, не дозволити зближення Англії й Франції з СРСР і таким чином розв'язати собі руки напередодні нападу на Польщу. Незалежно від того, до чого прагнув у серпні 1939 р. Сталін, до союзу з західними державами, чи просто використовував переговори з ними для здійснення тиску на Німеччину, щоб підштовхнути Гітлера до підписання російсько-німецького пакту, ретроспективний аналіз свідчить, що англо-франко-радянський пакт міг бути підписаний лише за тих умов, за яких Сталін підписав його з Гітлером. Але таких умов Англія і Франція прийняти не могли [6. 88].

З іншого боку, Гітлер неодноразово підкреслював, що пакт для нього завжди був паруванням з розрахунку [32. 362], про що, зрозуміло, догадувався й Сталін. Але головною метою Гітлера передусім було не допустити союзу між Англією, Францією й СРСР. Тому 23 серпня, і після підписання пакту, коли, здавалося б, усе вже було готове для агресії, Гітлер продовжував дурити Чемберлена. У листі до британського прем'єра фюрер перевершив у брехні сам себе. "Усе своє життя, — присягався він, — я боровся за англо-німецьку дружбу; але позиція проголошена британською дипломатією, принаймні до нинішнього дня, на жаль, переконала мене в безнадійності таких зусиль. Якби могла наступити якась зміна у найближчому майбутньому (в англо-німецьких відносинах на краще. — А. Т.), ніхто в світі не був би щасливішим за мене" [14. VII, 19]. При чому ці слова писалися наступного дня, після того, як на нараді вищих чинів вермахту фюрер обізвав Чемберлена жалюгідним хробаком. Після пакту ніщо вже не могло відвернути Гітлера від агресії проти Польщі.

Сьогодні ми вже знаємо, пише Т.Тетенс, що грізний гуркіт війни, який струсонув увесь світ на світанку 1 вересня 1939 р., був лише останнім відлунням грому й блискавки, що вразили усіх за вісім днів до того. Це сталося 24 серпня, коли світ був ошелешений повідомленням нацистського уряду про підписання пакту з Москвою [50. 4]. Тетенс, як і Даллін, переконаний, що зближення між Москвою й Берліном не було таким вже несподіваним поворотом у політиці як з боку Німеччини, так і з боку СРСР, оскільки переговори між ними відбувалися хоч і абсолютно таємно, але про них стало відомо за кілька місяців до підписання пакту. Досягнення ж кінцевої угоди означало для Гітлера лише їх кульмінаційну точку, оскільки угода додала йому впевненості в тому, що він може починати наступ проти Польщі і Заходу без особливого ризику. Тетенс вважає головними архітекторами пакту дипломатів Ріббентропа і геополітиків Гаусгофера. Сталіну він відводить другорядну роль — не суб'єкта, а об'єкта політичних устремлень нацистських реваншистів [50. 3 — 4].

Чимало авторів оцінюють пакт і його наслідки для обох сторін однозначно — Гітлеру він гарантував безпеку в майбутній блискавичній війні на заході, а для вдячного йому Сталіна захисна стіна вермахту надавала можливість здійснити те, що насправді було продовженням його внутрішньої політики [53. 124 — 125]. Поширеною є й така думка, що впродовж усього періоду переговорів між англо-франко-радянською делегаціями і радянсько-німецьких контактів Гітлер дедалі більше переконувався в тому, що його план нанесення по Польщі превентивного удару може здійснитися в слушну годину лише за однієї неодмінної умови — забезпечити неможливість допомоги їй з боку Росії, у випадку, якщо Англія і Франція виступлять з гарантіями. Автори цього фундаментального історіографічного дослідження вважають, що в сучасній історичній науці й джерелознавстві практично немає доступних будь-якому досліднику аргументів, які б спростовували, або хоча б ставили під сумнів той факт, що головною метою Гітлера в цей момент було вжити всіх заходів, аби не допустити залучення Росії до англо-французького союзу. Досягнення цієї мети мало звільнити йому руки для

здійснення запланованого на 1 вересня удару по Польщі [22. 134 — 137].

Цю думку поділяє ще одна група авторів також солідного історіографічного огляду, які до того ще й додають висновок, що технологічне, фінансове й економічне співробітництво допомагало створити той сприятливий клімат, у якому стали можливими подальші анексії СРСР і Німеччиною територій у Прибалтиці, на Балканах і т.п. [31; 29; 26; 49 тощо].

Інша група авторів доходить висновку, що обидва партнери могли скільки завгодно вводити в оману і громадську думку своїх країн, і зрештою самих себе ілюзорними вигодами від пакту. Але автори договору про ненапад (як і їхні апологети і адепти. — А.Т.) виявилися неспроможними обґрунтувати, як держави, що сповідували діаметрально протилежні політичні культури, могли прагнути й досягти ефективного пакту про ненапад, перед лицем абсолютно очевидного і неминучого конфлікту між обома одіозними режимами [6. 88 — 90].

Зрозуміло, що серед архітекторів війни й пакту про ненапад фігури обох диктаторів привертають до себе щільну увагу дослідників, хоча не позбавлені її й інші — Даладьє, Чемберлен, Муссоліні. Але найбільше нерозгаданих шарад, звичайно, залишається навколо фігури Сталіна. Це й зрозуміло, адже про нього для західного автора, як до речі й для авторів СНД, бракує документальної бази. Аналіз політики Сталіна приводить переважну більшість авторів до однозначної оцінки. Вона варіює навколо однієї тези — Сталін виявився неспроможним збагнути реальне міжнародне становище останнього місяця літа 1939 р. Він зробив невірний хід і цим прирік народи Росії, й не тільки Росії, на жорстокі страждання воєнного лихоліття. Лише кільканадцять місяців тому, аргументує бельгійський дослідник Е.Мандель, Тухачевський доводив, що Франція у випадку війни, без допомоги СРСР виявиться нездатною для тривалого опору, і що за будь-яких умов наступні агресивні акції Німеччини мали розгорнутися на сході. Найбільшою помилкою Сталіна Мандель вважає його ставку на пакт як на стратегічний орієнтир, в той час як для Гітлера це був тактичний крок, що мав недовготривале

значення. Він увімкнув для Гітлера зелене світло агресії і позбавив фюрера страшного марева — зтяжної війни на два фронти [50. 33]. Наслідком такої "реальної" політики Сталіна, стверджує Мандель, стала консервація ворожого ставлення польського народу до СРСР аж до наших днів [28. 34].

Окреме місце в дослідженнях оцінки пакту про ненапад і позиції сторін посідає порівняння обох одіозних режимів, виявлення тотожних і протилежних якостей більшовизму і нацизму, співставлення характерів і особистих якостей Гітлера й Сталіна. Проте навіть ті автори, що знаходять багато спільного в обох диктаторах, вважають, що Сталін підписав угоду з Гітлером зовсім не тому, що він симпатизував йому, або сприймав націонал-соціалізм, або його ідеологію. Сталін іноді був у захваті лише від рішучості і методів боротьби з опозицією, які демонстрував Гітлер. Він дещо навіть перейняв у нього. У свою чергу Гітлер ніколи не приховував свого ворожого ставлення до комуністичного устрою СРСР, водночас вважаючи сталінську систему не стільки комуністичною, скільки націонал-більшовицькою. З огляду на це в очах західного обивателя мирне співіснування між СРСР і Німеччиною виглядало в кращому випадку як анахронізм, а в гіршому — як дивовижний воєнно-політичний казус [22. 156].

В іншому контексті розглядаються причини зриву переговорів між СРСР, Англією і Францією. Незалежно від того, чи вважав Сталін у серпні 1939 р. можливим союз із західними демократіями, чи він шляхом переговорів з ними тільки-но прагнув виграти час, використовуючи їх як своєрідний подразник, або засіб тиску на Гітлера, аби підштовхнути його до підписання пакту, перекласти на нього ініціативу пошуку шляхів до зближення з СРСР, ретроспективний аналіз свідчить, що Сталін міг піти на радянсько-англо-французький пакт лише в тому випадку, якщо б він був підписаний виключно на умовах, висунутих самим Сталіним. Але ні Лондон, ні Париж ніколи на ці умови не пристали б. На неминучість зговору двох цинічних до краю диктаторів за такої ситуації звернув увагу ще 1939 р. французький аташе в Москві Ш.Люге. "Пакт у тому вигляді, в якому його було підписано й опубліковано, перекреслює на-

справді антикомінтернівський пакт і натомість дає свободу рук Німеччині. Але в такому разі не видно, щоб серед переваг, отриманих СРСР, в ньому містилися гарантії проти Німеччини, коли вона підійде до радянських кордонів..." Люге висловив припущення, що усі вигоди СРСР від пакту, очевидно, приховані в якомусь таємному протоколі до самого пакту [13. XIX, 191].

Саме в цьому протоколі і знаходиться ключ до розв'язання прихованого змісту й цінностей для обох сторін цього гендля. З огляду на це вигоди для Росії від пакту з Німеччиною були очевидними. По-перше, вона уникала негайного прямого зіткнення з Німеччиною, чого дуже побоювалася, по-друге, Росія одержувала реальну можливість повернути собі ті території, що були відібрані у неї після першої світової й громадянської воєн. Ніяка угода з Англією або Францією таких вигод обіцяти не могла. Більше того, на думку прихильників такої концепції, подібна угода могла викликати превентивний напад Рейху як на Польщу, так і на Росію. Таким чином, враховуючи цю можливість, Сталін аж ніяк не міг нехтувати союзом з Німеччиною [22. 138].

Молотову знадобилося всього десять днів, щоб досягнути вигоди від пакту про ненапад. Він позбавляв СРСР залежності від англійських гарантій Польщі й Румунії, а натомість приносив реальні вигоди з боку Німеччини [23. 5 — 6].

Подібні міркування з'явилися в перших же аналітичних статтях оглядачів багатьох органів преси на Заході. Німецька преса заходила негайно спростовувати подібні припущення, або здогадки. Ріббентропівський брехунець "Нахріхтен бюро" намагався офіційно спростувати ці чутки, назвавши їх прозорими маневрами, спрямованими на загострення політичної ситуації й залякування нейтральних держав. Гітлерівська пропаганда вдалася до прямої містифікації, доводячи, що підписання пакту означало не що інше, як збереження миру, оскільки Англія без допомоги Росії не стала б воювати через Данціг за Польщу [10. 65]. У таких просторікуваннях легко впізнати руку самого фюрера, адже він першим виголосив цю думку на зустрічі з генералами 22 серпня.

Таку тезу гітлерівської пропаганди підхопив не хто інший як голова раднаркому Молотов. В останні години миру, коли німецькі солдати вже займали рубежі атаки перед наступом на Польщу, він багато й розважливо говорив про мир, який наступить у Європі завдяки підписанню договору про ненапад з Німеччиною. Назвав його поворотним пунктом в історії континенту, просторікував про те, що головна мета цього договору — "усунути загрозу війни". А якщо уникнути воєнних зіткнень не вдасться, розмірковував нарком, чий підпис стояв під актом розчленування Польщі, то їх поле звужується і масштаб воєнних дій тепер буде обмеженим [36].

Ця промова Молотова може правити за зразок цинізму, підлабузництва і політичної короткозорості. Проспівавши панегірик на адресу мудрих передбачень Сталіна в промові на XVIII з'їзді ВКП(б), Молотов особливо підкреслив, що тов. Сталін ще тоді поставив питання про можливість інших, неворожих, добросусідських стосунків між Німеччиною і СРСР. Він виголосив осанну вождю за його вміння збільшувати кількість друзів і зменшувати кількість ворогів "першої країни соціалізму". Але улесливий царедворець відверто брехав. Знайшовши собі "друзів" у колі гітлерівських нацистів, більшовицькі вожді втратили не лише останніх справжніх друзів, а й надійних союзників, якими могли бути за умов здійснення щодо них справедливої політики сусідні держави, а також Франція і США. Розперезавши з дозволу цього "друга" руки, Сталін поглинув нейтральні Прибалтійські держави, вдався до неспровокованої агресії проти Фінляндії. Подібна поведінка кремлівського володаря дістала однозначну оцінку світової громадськості — СРСР було виключено з Ліги Націй і він опинився в стані повної ізоляції. Друзі прийшли потім, коли народи СРСР самі завдяки нерозумній і злочинній політиці вождів антинародного режиму стали жертвою агресії з боку Німеччини та її сателітів і союзників.

Цинізм і безвідповідальність молотовських оцінок полягали ще й у тому, що саме в той час, коли цим брудом, матеріалізованим у друкарську фарбу, заливалися чисті аркуші паперу під заголовком "Правда",

запалали перші польські села, а людська кров скрасила мирну землю. Коли віддруковані тиражі цієї брехливої "Правди" вантажили на літаки, в автомобілі й поїзди, щоб доставити її передплатникам, уже по всій Європі було чути відлуння гарматного гуркоту, санкціонованого тим самим "пактом миру", про який просторікував Молотов на сесії Верховної ради. Цей гуркіт не вщухав довгих шість років. А війна втягла у свій вирій понад 60 країн, сотні мільйонів людей, забравши у десятків з них найцінніше — життя.

Керована сталінськими ідеологами преса і в перший рік війни продовжувала товкти апологетичну воду в ступі. До річниці підписання пакту та сама "Правда" опублікувала статтю, де зокрема йшлося, що пакт поклав край ворожнечі, яка штучно роздмухувалася підпалювачами війни. Це, звичайно ж, були Англія і Франція. А радянсько-німецькі відносини витримали іспит часом. Стаття, як бачимо, була сповнена оптимізмом щодо подальшого продовження цієї огидної "дружби".

Але другої річниці не змогла відзначити ні "Правда", ні її натхненники. На другий місяць війни німецькі війська залишили далеко в тилу не тільки Берест, Львів, Тернопіль, Вільнюс, Ригу, Ізмаїл, інші міста, що стали центрами областей та новоприйнятих республік СРСР, а захопили вже й Мінськ, Псков, Новгород, Смоленськ. На черзі були Київ, Полтава, Орел..., а там уже в гарячкової уяві фюрера вбачалися зірчасті вежі Кремля.

Лише на одинадцятий день війни, вивпвзши із свого барліга, провідний співавтор пакту звернувся до "дорогих братів і сестер" з проханням стати на всенародну війну проти фашизму. Але й тут він залишався вірним собі — брехливим і боягузливим диктатором, нездатним визнати свою фатальну помилку. "Можуть спитати: як могло статися, що радянський уряд пішов на заключення пакту про ненапад з такими віроломними людьми й бузувірами, як Гітлер і Ріббентроп? Чи не було тут припущено помилки?" — риторично звертався до ефіру збанкрутілий провидець. І сам же собі й відповідав: — "Звичайно ні! Пакт про ненапад — це пакт про мир між двома державами, — торочив він. — Саме такий пакт

запропонувала нам Німеччина в 1939 р." [48]. Але він забув нагадати, що саме вони з Молотовим висунули зустрічний "план" — підписати ще й секретний протокол до того пакту і поділити світ на "своїх" і "чужих", — що означало не просто поділ Європи на сфери впливу, а готовність Сталіна взяти участь в агресивній війні, аж до розподілу між переможцями британської колоніальної імперії. Він забув нагадати, що його кавалерійські дивізії були готові завдати удару в спину "другові", якби той хоч трохи ще забарився з розгромом Франції. Багато про що "забув" сказати Сталін у своїй промові по радіо 3 липня 1941 р., але про це не забула історія.

Вона нагадала Сталіну про його гендель з Гітлером уже влітку 1945 р., коли повідомлення про захоплені союзниками трофейні документи, в тому числі й секретні папери відомства Ріббентропа, стали з'являтися на шпальтах англійської, американської та іншої неконтрольованої диктаторами преси [66]. Після публікації першої збірки німецьких дипломатичних документів і з'явилася "фундаментальна" фальсифікаторська сталінська схема [16], покликана виправдати і сам факт підписання пакту, і його наслідки. Ця сталінська схема породила один з найбільших міфів повоєнної апологетичної історіографії. Цей міф, на думку Н.Толстого, став найголовнішим об'єктом тенденційно-прискіпливого зображення радянської зовнішньої політики 1933 — 1941 рр. [50. 124 — 125].

Суть сталінської схеми зводиться до трьох абзаців: "...вибір, що стояв перед Радянським Союзом (за Сталіним. — А.Т.), був такий:

або прийняти з метою оборони надану Німеччиною пропозицію про заключення договору про ненапад і тим самим забезпечити Радянському Союзу продовження миру на відомий термін, котрий міг бути використаний Радянською державою з метою кращої підготовки своїх сил для відсічі можливому нападу агресора,

або відхилити пропозицію Німеччини щодо пакту про ненапад і тим самим дозволити провокаторам війни з табору західних держав негайно втягнути Радянський Союз у збройний конфлікт з Німеччиною в зовсім не-

вигідному для Радянського Союзу становищі, за умови повної його ізоляції.

За таких обставин Радянський Уряд змушений був зробити свій вибір і заключити з Німеччиною пакт про ненапад" [16. 53].

Вірогідно найбільшим міфом сталінської історіографії, або найефективнішим пропагандистським коником самого Сталіна та його adeptів була широко розповсюджена легенда, що винесенням завдяки пакту кордонів далеко на захід внаслідок територіальних прирощувань СРСР застеріг себе від долі Франції й окупації Москви ще влітку 1941 р. Цю казку особливо любляють повторювати сталінські адвокати в генеральських і маршальських погонах. Але ж, як відомо, це не відіграло ніякої ролі в стриманні військ агресора, лише навпаки. Демонтувавши стару лінію укріплень за наказом Сталіна, Берія, якому були підпорядковані прикордонні укріплені райони (Ури), не спромігся спорудити нові¹. На відміну від радянських adeptів сталінізму, що виправдовують кожен крок свого божка, зарубіжні вчені — історики війни досі висловлюють подив з приводу того, що Сталін, не забезпечивши захист нових кордонів, наказав демонтувати оборонну систему старих укріплень, зведених до 1939 р. [22. 156]. Чимало західних авторів силкуються знайти мотиви, якими керувався Сталін у виборі найбільш вигідного партнера для підписання договору. Вони вважають, що він не прагнув так далеко заходити у своїх ігрищах з

¹ Збройні сили в прикордонних округах перебували у подвійному підпорядкуванні. Військові округи, з початком війни переформовані у фронти (КОВО — південно-західний фронт, БОВО — західний) перебували в безпосередньому підпорядкуванні генштабу й наркомату оборони, а прикордонні війська — НКВС, тобто особисто Берії. Йому ж підпорядковувалися всі прикордонні залоги, прикордонні загони, а також 7 укріплених районів. Саме Берія й видав наказ демонтувати озброєння на старих укріпленнях і передати його в нові Ури, які були споруджені лише на папері. Оскільки з грізним наркомом сваритися ніхто не бажав і не міг, цей злочинний наказ було виконано. В період перших прикордонних боїв неозброєні Ури практично ніякої ролі не відіграли. До того ж сам Сталін і його наркоми не довіряли повідомленням розвідників про напад на СРСР влітку 1941 р. і не дали команду військам вчасно зайняти хоча б і недовіддані і недоозброєні укріплення. А сама конфігурація, склад і підготовка військ свідчили про те, що Сталін готувався не до оборонної, а до наступальної війни проти Третього Рейху.

Гітлером, тобто не мав чітко визначеного плану заключення союзу з Німеччиною про розподіл сфер впливу. І лише натиск Гітлера примусив його потиснути простягнуту фюрером руку. При цьому відзначають і те, що Сталін пішов на цей крок тільки тоді, коли переконався, що його зусилля створити систему колективної безпеки зазнали невдачі [21. 114 — 117]. Проте такі твердження не набули поширення в зарубіжній історіографії. Переважна більшість дослідників вважають, що пакт про ненапад був невід'ємною умовою розв'язання гітлерівської агресії проти Польщі, а у випадку виступу на її боці Англії і Франції — й успішного завершення операцій на заході. Але безсумнівно й те, що політики Лондона і Парижа пожинали плоди своєї умиротворчої діяльності. Сталін же, який багато років кричав про "фашистських звірів", а потім став їхнім пособником, за словами У.Шірера, дав сигнал Гітлеру до початку війни, яка мала перетворитися на конфлікт світового масштабу. Шірер упевнений, що Сталін добре це знав і все ж зробив цей крок, здійснивши найбільшу помилку в своєму житті [60. 576 — 577].

Ще 1942 року Йельський університет видав книгу Д.Далліна, де автор за умов формування антигітлерівської коаліції спробував знайти відповідь на радикальне питання — що штовхнуло Сталіна на союз з Гітлером. Радянська політика ізоляціонізму, на думку автора, переконала Захід у неможливості створити стабільний союз із сталінським режимом. Це перешкодило перетворенню Росії на одну з підпор нової європейської системи безпеки, що цілковито залежала від англо-французького альянсу. Але цей альянс був ефективним допоки йому протистояла виснажена Німеччина. Прихід до влади Гітлера поставив Європу перед лицем неминучого конфлікту. За нових умов лише союз Англії, Франції й СРСР міг успішно протистояти дедалі зростаючій моці відроджуваної Німеччини. Але Захід не спромігся налагодити нормальне співробітництво з Росією. Одні звинувачували в цьому Чемберлена і Бонне за неспроможність передбачити вірогідний розвиток подій, інші покладали вину на Сталіна й Молотова за те, що вони вели подвійну гру. По

суті ж трагедія лежала глибше — в історичній приреченості.

Після ліквідації ЧСР у березні 1939 р. політична орієнтація в Європі набула суттєвих змін. Цей загальний настрій відобразив лідер лібералів Арчібальд Сінклер, коли він висловив упевненість, що без Росії союзники не зможуть виграти війну, дорікнувши Чемберлену й Даладьє за те, що вони ніяк не могли знайти точку зіткнення з росіянами. На той час уже не тільки Черчилль, Ллойд Джордж, Іден, Еттли, а й сам Чемберлен усвідомлював необхідність пошуків шляхів для зближення з Росією. Але торі стримувала перспектива вступу Червоної армії в Берлін і триумф комунізму в Європі, хоча рано чи пізно в силу зростання загрози для британських островів, ці настрої в Англії мали змінитися на користь союзу з СРСР. Проте певні кола в британському консервативному керівництві, що ставили інтереси імперії понад інтересів Європи, ладні були заради відновлення дружби з Італією й новою Іспанією поступитися сумнівним союзом з СРСР. Даллін робить висновок, що після проголошення своїх намірів відстоювати незалежність Польщі до кінця, англійський уряд мусив зробити вибір — з ким Англія могла ефективно протистояти Німеччині. У цьому випадку відповідь мала бути однозначною — протистояти агресору можливо було лише разом з СРСР [14. XV, 1 — 2].

Але тут, вважає Даллін, далеко не все залежало від англійського уряду. Сталін не зрозумів, що Мюнхен уже залишився позаду, час підганяв події надто стрімко. Сталін не збагнув, що з падінням Праги й зростанням загрози подальших агресивних кроків Гітлера, політична ситуація в Європі змінилася радикально, і в цьому, на думку Далліна, полягала його трагедія. Радикальні зміни громадської думки Англії й Франції створювали сприятливий клімат в Лондоні і Парижі для досягнення пакту з Москвою. "Сталін не помітив і не зрозумів (або не бажав помічати й не хотів розуміти. — А.Т.) тих глибоких змін, що відбулися в Європі після падіння Праги [14. XV, 12]. Багатоканальне співробітництво з Веймарською республікою, спроба конкурувати в боротьбі за вплив у Німеччині з багатомасштабною допомогою (плани Дауеса і Юнга) з боку США поставили

Сталіна перед необхідністю співробітництва з німецькою воєнщиною всупереч прозахідно настроєним соціал-демократам. Наступним кроком цілком закономерно мало бути зближення Сталіна з Гітлером.

Чимало авторів вважають, що в разі поступливості сторін у трьохсторонніх переговорах світ міг піти іншим шляхом, але Гітлер "знайшов у своєму капелюсі кращих дипломатичних зайців", які змогли переконати Сталіна в перевагах союзу з Німеччиною проти зобов'язань перед Англією і Францією. У підсумку британські гарантії Польщі перетворилися на пустопорожній звук, а обидва диктатори увімкнули один одному зелене світло для досягнення своєї мети ціною розчленування Польщі [35. 135 — 136]. При цьому обидва вони були надто зацікавлені в тому, щоб якийсь несподіваний випадок не став на заваді їхньому союзові. Гітлер, наприклад, у листопаді 1939 р. стурбовано говорив Редеру, що найбільше побоюється того, щоб який-небудь екстреміст не усунув Сталіна від влади. Згодом він переконував Муссоліні, що поки Сталін перебуває при владі, росіяни не виявлять жодної антинімецької ініціативи. Він настільки добре розумів Сталіна, що в своїй вітальній телеграмі з нагоди його 60-річчя (21 грудня 1939 року) висловлював тверду впевненість у непорушності відносин між німецьким народом і народом "дружнього Радянського Союзу". У сакраментальній відповіді на вітальний лист Ріббентропа Сталін пішов ще далі свого берлінського "друга", підкресливши, що обидва народи єднає не просто дружба, а "дружба зцементована кров'ю" [37. 38].

Події 1939 р., що призвели до розв'язання війни, мають ще один спільний для обох сторін аспект. Коричнево-червоний альянс німецьких нацистів і великоруських націонал-більшовиків став можливим тому, що обидва тоталітарні режими прагнули не лише підкорити, але й надалі тримати в покорі сусідні народи. Крім того, вони єдиним фронтом виступили проти спільного ворога — демократичних свобод. Англія, Франція, Чехословаччина, Австрія, інші країни, що оточували або розділяли обидві авторитарні диктатури, рано чи пізно мали стати об'єктом нападу з їхнього боку. Подальша конфронтація між Гітлером і Сталіним лише підтверджує

цей висновок, оскільки суперництво між ними розвивалося саме в тому напрямку — хто більше захопить сусідніх територій, хто більше знищить в концтаборах опозиційних елементів, хто далі піде в геноциді народів, що не приймали нав'язаної їм диктатури завойовників.

Оцінка й переоцінка пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною, розголос, який він учинив у історії міжнародних відносин і в історіографії переддня другої світової війни ще й досі перебувають в центрі уваги широкої громадськості. Перегляд деяких оцінок щодо нього на другому з'їзді народних депутатів, а також вивільнення історичної думки з-під гніту методологічних шор, нарешті дали можливість ознайомити читача з альтернативними тлумаченнями щодо цієї найгострішої проблеми міжвоєнних відносин.

IV. ДРУЖБА, СКРІПЛЕНА КРОВ'Ю

Ще й досі в історичній літературі тривають дискусії за її початок напад Німеччини на Польщу, інші визначають її першим днем 18 вересня 1931 р. — початок збройного нападу японської Квантунської армії генерала Хондзьо Сігеру на позиції китайської армії Чжан Сюеленя в Маньчжурії. Треті вважають, що початком війни був наступ італійської армії на беззбройну Абіссінію. Є й така думка, що другої світової війни взагалі не було, а сама вона стала продовженням першої світової. Усілякі існують концепції та їхні підгрунтя.

Історія знала і столітню війну, і тридцятилітню, і двадцятип'ятилітню... Але це зовсім не означає, що бої не вщухали кожного дня. Траплялися між ними й багаторічні перемир'я і навіть випадки підписання "довічних мирних договорів", але потім воєнні дії починалися знову. Вмирили одні правителі і їхні полководці, їхнє місце посідали інші, а війни продовжувалися десятиліттями. А потім навколо них століттями точилися наукові суперечки. Зрештою історія розібралася і все, або майже все, поставила на свої місця. Але для цього потрібен час. Невмолимий і невблаганний час стирає суперечки і виводить формулу істини. То ж залишимо це розмаїття думок для суду історії. Але є факт. Факт нападу на Польщу німецьких військ і союзницької їм Червоної армії у вересні 1939 р. і оголошення війни Німеччині Англією і Францією 3 вересня того ж року. Приймемо цей факт як аксіоматичний, принаймні для визначення дати початку європейської війни.

1. Над розтоптанною Польщею

Саме Польща найбільше підходила для випробування на практиці доктрини "блискавичної" війни. Країна з понад 30-мільйонним населенням, досить сильною армією, територією, що вдвічі перебільшувала терито-

рію Англії. Кордони Польщі простягалися на 3500 миль, з яких 1250 припадало на польсько-німецький кордон. Із анексією Чехословаччини ця частина його периметру зросла до 1750 миль. Західний кордон Польщі великим виступом втинався в територію власне Німеччини. З півдня і південного заходу його обіймали землі окупованої німцями Чехії й контрольованої ними Словаччини. Захистити ці кордони, за висновками фахівців, не змогла б жодна армія світу [25. 67], оскільки вони не домінували над прилеглою територією сусідніх держав і не мали природних рубежів оборони. Особливо вразливими були стратегічно важливі регіони на південному заході Сілезії з її вугільною базою, Краківського воєводства та й зрештою головний економічний район центральної Польщі, а також території на північ від Варшави, над якими нависала Померанія й Східна Прусія. Польська армія розтягнулася вздовж всього цього периметра.

¹ На що сподівалося польське командування, важко сказати, але дислокація польських військ була вкрай невдалою. Північно-західний напрямок можливої агресії прикривала армія "Поможе", на південь від неї стояла армія генерала Кутшеби, що прикривала підступи до Варшави. Армія генерала Руммеля захищала Лодзь, а армія Шіллінга — Краків. На півночі і північному сході проти Східної Прусії та Литви були розташовані армія "Модлін" та група "Нарев". Значні сили концентрувалися проти радянського кордону. Головні резерви (майже третина усієї армії під командуванням самого маршала Е. Ридз-Сміглого) концентрувалися на захід і північ від столиці. Проти 6 польських армій (30 стрілецьких дивізій, 22 кавбригади і 10 резервних дивізій загальним числом понад 50 тисяч старшин та 1,7 млн. солдатів) німці зосередили 5 армій: 3-я мала наступати із Східної Прусії, 4-а — з Померанії. Загальне командування здійснював генерал Бок. 8-а, 10-а, 14-а армії під загальною орудою генерала Рундштедта, за планом "Вайс", мали наступати з Верхньої та Нижньої Сілезії, а також з Моравії та Словаччини. Концентровані удари цих сил, особливо 3, 4 та 10-ї армій, спрямовувалися в обхід Варшави для захоплення стратегічних резервів та промислово-економічного комплексу Польщі й оточення військ, розташованих у прикордонній смузі. У кількісному підрахунку співвідношення сил було не на користь німців, але якісно вони переважали Польщу в кілька разів. Майже 2800 німецьким танкам, 6000 гармат та мінометів, 2000 бойових літаків польська сторона змогла протиставити 29 рот застарілих панцирників, 9 рот (807) легких танків, 4300 гармат та мінометів, 400 — 500 придатних для бою літаків також застарілих конструкцій [44. 41; 25. 69 — 71; 13]. Із 30 польських дивізій боєздатними можна було вважати лише 17, а решта перебували в стадії формування. Головну ж ударну силу вермахту становили 4 танкові дивізії, що діяли в складі механізованих корпусів. З повітря їх мали підтримувати 9 полків пікуючих бомбардувальників "Ю-87" ("Штука"). Щоправда, в ході операцій налагодити взаємодію між авіацією й наземними військами не вдалося. Німецькі танки уникнули поразки тільки через слабкість польської авіації [7. 33 — 35].

План "Вайс" розкручувався за розробленим заздалегідь графіком. Уже 3 вересня 4-а армія Клюге перетнула польський коридор і своїм лівим флангом з'єдналася з 3-ю армією Кюхлера, що з боями просувалася до Нарева. Танкова колона Г. Гудеріана, що діяла в складі цієї армії, успішно подолавши польські заслони і залоги, прямувала в напрямку до Берестянад-Бугом. 3 вересня, коли майже на всіх ділянках наступу визначився успіх, фюрер о 9 год. вечора відбув із Берліна у війська¹. У ті самі дні 10-а армія Рейхенау заходила в тил Варшаві з заходу, а танковий корпус Клейста, подолавши відчайдушний опір жолнежів армії Соснковського, виходив на підступи до Львова.

Дізнавшись про те, що війська Клейста підійшли до Львова і зустріли там організований опір поляків, фюрер наказав їм повернути на північ назустріч Гудеріану. Клейст благав Гітлера дозволити йому взяти Львів, але фюрер залишився непохитним, відмовивши йому рішуче і безповоротно. У зв'язку з цим у щоденнику Гальдера з'явився запис: "День ганьби німецького політичного керівництва" [26. I, 125].

Натиск німецьких військ у тих секторах, де діяли танкові дивізії, був настільки сильний і несподіваний, що польська армія, яка готувалася до класичного розвитку операцій — спершу розвідка боєм, зіткнення передових частин, а вже потім введення в дію головних

¹ Поїзд фюрера складався з 15 вагонів, припряжених до могутнього паровоза. Два панцирних напіввагони, обладнані двадцятиміліметровими зенітними гарматами (26 чол. обслуги), мали захищати поїзд від нападу з повітря. Крім того до ешелону входило два вантажних вагони, вагон-електростанція, особистий салон-пульмана фюрера № 10206, вагон-лазня; вагон для пресслужби з потужною радіостанцією (70-ватний короткохвильовий радіопередавач). Услід за поїздом фюрера через один перегін цього разу, як і протягом усієї війни, ішов поїзд штаб-квартири "Атлас", а також "Хайнріх", де зі своїм поштом розміщувалися Ріббентроп та Гімmlер, що супроводжували фюрера у його поїздках на фронті. Як правило поїзд Ріббентропа зупинявся на станціях поруч з ешелонам фюрера у безпосередній близькості за наступаючими військами. Майже кожного дня під час польської кампанії фюрер, оперезавшись ременем з пістолетом, виїздив у відкритому автомобілі до штабів наступаючих армій і навіть дивізій. Під час першої переможною кампанії Ріббентроп не виїздив на передову. Він залишався у вагоні-радіостанції і виконував спеціальне завдання фюрера — бомбував телеграмами посольство у Москві, вимагаючи від Шуленбурга, щоб той якнайшвидше спонукав Сталіна до виступу проти Польщі [54. 326 — 327].

сил, — від початку змушена була відступати з боями по всьому фронту. 8 вересня 4-а танкова дивізія німців уже увірвалася на околиці Варшави, але змушена була відійти, побоюючись великих втрат. Про цей факт стало відомо Сталіну і він доручив Молотову надіслати фюре-ру вітальну телеграфу. Але Варшава не здавалася і проблема вступу СРСР у війну ще більше загострилася. Але про це далі.

Коли ж нескорена Варшава опинилася фактично в подвійному оточенні, Ридз-Сміглий віддав наказ про загальний відступ у південно-східному напрямку. Цей наказ не змогла виконати армія Кутшеби, вона й стала головною опорою захисників Варшави. Останні з'єднання польської армії припинили боротьбу 5 жовтня, а окремі групи й загони чинили опір аж до грудня.

Як відомо, радянські війська перейшли польський кордон у багатьох місцях 17 вересня. Очевидець так розповідає про ці події. На світанку через кордон на польську територію рушили різноманітні рухомі засоби: військові повозки, вантажівки, танки, кінна артилерія. На багатьох з них майоріли білі прапори, а солдати, що сиділи на них, благали поляків, щоб ті не стріляли, бо вони, мовляв, йдуть їм на допомогу. Невеликі сутички відбулися лише в районі Вільно й Білостока. Оскільки в цілому польські війська, що прикривали східний кордон, організованого опору не чинили, радянські частини досить швидко вийшли їм у тил і прямували до обговореної заздалегідь демаркаційної лінії. У багатьох місцях її давно вже перейшли німці, що в ряді випадків призвело до сутичок між Червоною армією і вермахтом.

Ми нагадали цей загальновідомий перебіг подій з тією лише метою, щоб навести конкретний приклад спільних дій Червоної армії й вермахту, що беззаперечно доводить про участь Сталіна в агресивній війні проти незалежної польської держави і цілком спростовує міф про "визвольний похід" на захист "братів-українців" і "братів-білорусів". Того ж дня, коли Червона армія перейшла кордон, німецьке командування, а вірніше, вище керівництво звернулося до Кремля з проханням не надавати політичного притулку польським урядовим особам та представникам командування, хоча жодного прояву такого бажання з боку представників польських

цивільних чи військових властей не спостерігалось. Увесь істеблшмент, багаті родини, дипломатичний корпус, за винятком складу американського посольства (крім посла), що інтернувалися у Східній Пруссії, разом з урядом відступали в напрямку Румунії¹.

Для того, щоб перебратися до нейтральної й за всіма попередніми ознаками дружньої країни, залишалася лише одна дорога серед Карпатських крутосхилів — це дорога на Коломию, Косів, Кути. Там за перевалом уже була територія Буковини, що входила тоді до складу Румунського королівства. Туди й тікали біженці, уряд, дипломати і відходили рештки розгромлених військ на чолі із збанкрутілим головнокомандуючим Ридз-Сміглим. До румунського уряду з проханням прийняти біженців та солдат, що прагнули уникнути німецького полону, звернувся й польський прем'єр С.Складковський, що перебрав цю посаду в Ридз-Сміглого. Румуни організували перехід біженців через вузький прохід, але робили там ретельний обшук, прискіпливо вишукували приховану особисту зброю, спорядження, трусили кожну валізу й солдатський мішок. Щоб забезпечити перехід кордону якомога більшої кількості польських громадян, частини, що відходили від Львова та Станіслава

¹ Ще 9 вересня Вайцзеккер доручив послам у Румунії, Угорщині й усіх Скандинавських державах попередити уряди країн акредитації, що Німеччина розглядатиме гарантування права на притулок польському урядові або командуванню та іншим військовослужбовцям як порушення нейтралітету. "Якщо нинішній польський уряд спробує залишити країну, він ні за яких обставин не має залишатися в нейтральних країнах", — йшлося в цих вербальних нотах [18. VIII, 41]. Зокрема в ноті до румунського уряду від 12.IX.39. німці вимагали: 1) не надавати гарантії сховища польському уряду й верховному командуванню, а тих, хто спромігся перейти кордон, негайно інтернувати в таборах; 2) збройною силою перекрити кордон для всіх польських громадян, цивільних або військових; 3) негайно роззброїти й інтернувати всі польські частини й окремих солдат, що перейшли кордон; 4) не надавати транзиту крізь територію Румунії будь-яких видів зброї й військового спорядження до Польщі... [18. VIII, 52]. Тиск на Румунію тривав і в подальші дні. Гітлер вимагав видати йому Бека, Мосьціцького й Сміглого, інших членів уряду й командування. Але до честі румунського уряду слід зазначити, що хоча й під великим тиском з боку Англії й Франції, він на це не пішов. Членів уряду інтернували аж неподалік югославського кордону, а потім Мосьціцькому — экс-президенту в екзилі — дозволили перебратися до Швейцарії; Бек помер 1944 р., а Ридз-Сміглий нелегально повернувся до Польщі там під чужим іменем помер 1941 р. [18. VIII, 457, 467, 483 та ін.].

(тепер Івано-Франківськ), зайняли оборону на Коломийських висотах. Проти них, на прохання Гітлера, Сталін і спрямував лівофлангові частини Київської округи, що йшли назустріч німцям від Львова. Жорстока боротьба між купкою польських вояків і союзників вермахту в червонозірчаних пілотках забрала чимало невинних життів. Але сили були надто нерівними. Жолнежам, похапцем зібраним із різних частин, недовго вдалося пручатися танковим батальйонам та кавалерійським ескадронам С.Тимошенка. Форсувавши обмілілий в цю пору Дністер у кількох місцях, радянські війська, збивши з висот рештки польських солдат, перекрили перевали на Чернівці. Під самим кордоном потрапив у полон і бойовий генерал Владіслав Андерс, котрий згодом формував першу польську армію на території СРСР, а з 1942 р. воював разом з союзниками проти німців на півночі Африки та в Італії [9. 318 — 319].

Андерсу вдалося забезпечити перехід солдат упродовж дня й ночі. Багато з них кидали зброю у гірські потоки й самотужки перебиралися через кордон, але на прикордонних пунктах усе зростали гори зброї — гвинтівок, кулеметів, шабель та іншого озброєння польських вояків. "Це було найгніткіше видовище, — писав згодом керівник англійської воєнної місії Колін Габбін, — яке мені будь-коли в житті довелося бачити" [9. 318 — 319].

Покинута напризволяще своїми західними союзниками, що так і не розпочали активних воєнних дій проти 22 резервних німецьких дивізій на заході, Польща не змогла уникнути поразки в нерівному двобої з набагато переважаючими силами супротивників. Загальні втрати Польщі у цій кампанії, за далеко неповними даними становили близько 66 тис. чоловік забитими, 133 тис. пораненими. Чимало військових спромоглися інтернуватися, а потім продовжували боротьбу у складі польських частин союзних армій: в Румунії 20 тис., в Угорщині понад 40 тис., у Литві та Латвії — близько 12 тис. [57. 95].

За даними, оголошеними фюрером у його виступі по радіо, німці втратили 10572 забитими, 30322 пораненими, 3400 військових пропало без вісті [25. 76].

Радянські втрати становили — 737 забитими, 1862 пораненими, у полон здаватися було нікому [37].

Німецькі генерали непогано впоралися зі справою. Фюрер був задоволений — він відвідав Данціг, Варшаву, побував зі своїм почтом в інших завойованих містах. Посипалися й нагороди. Гальдер, наприклад, одержав аж два хрести — "залізний" першого класу і "лицарський" [26. 129, 168].

2. На фронті дипломатичному

У вересні 1939 р. Гітлер вів ще й дипломатичну війну. При чому проходила вона на різних "фронтах" — італійському, де бунтував Муссоліні, французькому, де за лінією Мажино концентрувалися французькі дивізії, англійському, чиї війська висаджувалися в Нормандії, японському... Але найважливішим з них був фронт, що проходив у тилу польських військ — це був московський фронт. Понад усе хвилювало Гітлера — час вступу СРСР у спільний конфлікт з Польшею. У штаб-квартирі головнокомандуючого звідкись узялися повідомлення, що росіяни відводять свої війська від польського кордону. У телеграмі Шуленбургу від 27 серпня 1939 Ріббентроп вимагав негайно з'ясувати, чи відповідають дійсності ці агентурні дані, і якщо так, то що вони могли означати. Ріббентроп також просив докласти зусиль, щоб примусити радянський уряд скасувати це рішення, оскільки відсутність загрози Польщі зі сходу набагато ускладнить Німеччині ситуацію на заході і вплине на готовність союзників Польщі надати їй допомогу [18. VIII, 362 — 363]. Вислухавши цю заяву Шуленбурга, завжди стриманий Молотов розреготався йому в обличчя. Усі ці газетні плітки, заявив він, не мають нічого спільного з реальним станом речей [18. VII, 380].

З приводу цього Шуленбург 28 серпня записав у своєму щоденнику, що в міністерстві даремно надто стурбовані і що він надіслав до Берліна заспокійливу телеграму. Того ж дня він одержав від Вайцзеккера ще одну інструкцію — докласти зусиль, щоб керівництво СРСР заявило в пресі в будь-якій формі про концентрацію військ на польському кордоні. На цей запит із Москви надійшла інструкція військовому аташе в Берліні, що в подібній заяві немає потреби, оскільки, як це

всім відомо, радянські війська на польському кордоні повсякчас перебувають у підвищеній бойовій готовності [18. VII, 286, 409]. Аналогічну ж відповідь дав Шуленбургу й Молотов. Крім того він зауважив, що така заява суперечитиме, або навіть дискредитуватиме сам пакт про ненапад. Побіжно він пообіцяв, що, йдучи назустріч німецькому уряду, СРСР знайде спосіб задовольнити прохання німецької сторони [19. VII, 419].

30 серпня центральні газети вмістили заяву ТАРС з приводу того, що чутки, розповсюджені в західній пресі про концентрацію військ на польсько-радянському кордоні, безпідставні. СРСР, мовляв, уживає заходів щодо посилення кількісного складу прикордонних гарнізонів. Не вмер Данило, так болячка задавила. Насправді ж було так. Кавалерійські й танкові частини вночі передислоковувались у прикордонні села. Для забезпечення таємності операції геть усі пересування відбувались вночі, а вдень війська стояли по лісах, байраках, та присадибних садках. Особовому складу було заборонено з'являтися на вулицях, а окремим частинам для дезінформації противника було наказано вдень рухатися від кордону в тил, тобто в зворотному напрямку, а вночі повертатися до місць дислокації в безпосередній близькості до кордону. Такою була передвоєнна гра і передвоєнний зондаж. Важко уявити собі, щоб Росія могла залишатися бездіяльною або індиферентною до війни, яка вибухнула біля її порогу. Але саме таке враження намагалася створити в певних колах офіційна преса СРСР. У перші дні війни, ясна річ, за вказівкою Сталіна, преса зображала справу в такий спосіб, ніби в Європі йде локальна війна, яка не має жодного значення для Радянського Союзу. А в СРСР завдяки мудрій мирній політиці товариша Сталіна йде нормальне життя. Час від часу на шпальтах центральних газет з'являлися коротенькі повідомлення ТАРС про хід воєнних дій як на Заході, так і на Далекому Сході, як про щось третьорядне, прохідне [9. 301]. І це в той час, коли вся світова преса вже друкувала репортажі військових кореспондентів з полів бою і весь світ говорив про другу світову війну.

Адже вже 3 вересня перед відходом канцлерського поїзда до театру воєнних дій Ріббентроп надсилав з Берліна телеграму такого змісту: "Надзвичайно терміново! Особисто послові. Цілком таємно. Голові посольства, або його представнику особисто. Таємно. Має бути розшифровано особисто ним. Повна секретність! Ми твердо впевнені, що польська армія буде остаточно розгромлена за кілька тижнів. Отже ми утримуватимемо під воєнною окупацією ті території, що, за домовленістю в Москві, ввійшли до німецької сфери впливу. Зрозуміло, що виходячи з воєнних міркувань, воєнні дії продовжуватимуться проти тих польських частин, що відступатимуть на територію, яка входить до російської сфери впливу". Міністр вимагав негайно обговорити ці проблеми з Молотовим, а також з'ясувати, чи не вважає радянський уряд за доцільне, щоб його збройні сили виступили в слушний момент проти польських військ у російській сфері впливу, щоб окупувати цю територію. Як на погляд німецької сторони, продовжував міністр, це не лише сприяло б вермахту, а й відповідало московським угодам, а також інтересам радянської сторони. Ріббентроп просив з'ясувати, чи радянські офіцери¹, які щойно прибули до Берліна, наділені повноваженнями обговорювати ці питання з німецьким командуванням [18. VII, 540 — 541].

Молотов задовольнив запит Ріббентропа. Він заявив Шуленбургу, що з цих питань міністр може консультуватися з новоприбулими послом Шкварцевим і воєнним аташе Пуркаєвим, які мають всі повноваження для ведення переговорів і цілком володіють інформацією. Цю відповідь Молотова можна однозначно кваліфікувати як повернення до виправданої тактики зволікань. Сталін вичікував подальшого розвитку подій у Польщі. Наступного дня на настирливі домагання Шуленбурга він раптом послався на нерозв'язані проблеми з Туреччиною, які буцім-то впливають на прийняття радянським урядом рішення про введення військ у Польщу. Стривожений Вайцзеккер запитує, чи, бува; не змінилася

¹ Йдеться про нового воєнного аташе генерала Пуркаєва, який щойно із своїм штатом прибув до Німеччини і приступив до виконання службових обов'язків. Разом з ним прибуло ще 5 офіцерів. Фактично це була воєнна місія, а не апарат аташе.

позиція росіян зовсім. На що Шуленбург резонно відповідає, що, очевидно, кремлівським ватагам важко так швидко подолати усі нашарування попереднього періоду [18. VIII, 2 — 3, 12].

Передчасний виступ, звісно, суперечив традиційній тактиці Сталіна. Він прагнув дочекатися такого моменту (а найкращим мало бути падіння Варшави), щоб діяти напевне. До того ж його надзвичайно турбував стан справ у Монголії, він також очікував, чим обернеться для Німеччини оголошення їй війни Англією й Францією. Тому й наступна відповідь Молотова була ухильною й обтічною. Ми згодні, говорив нарком, що в слушний час нам буде цілком доцільно розпочати конкретні дії... Але ми вважаємо, що надмірний поспіх може завдати нам шкоди і сприятиме об'єднанню наших ворогів [18. VIII, 43]. Ця телеграма була відправлена з Москви 5 вересня о 14 год. 30 хв. Наступні два дні пошти з Берліна не було. Події ж на фронті розвивалися стрімко і вкрай несподівано для Сталіна. 8 вересня Молотов, мов той Пилип з конопель, вискочив із своїм поздоровленням з нагоди узяття Варшави [18. VIII, 34]. Сталін як і завжди поводить себе підступно і облудно. Взяти хоч би такий факт. Раптом 2 вересня посол Шаронов набивається на прийом до Бека і пропонує йому радянську воєннотехнічну допомогу [54. 325]. Зрозуміло, після пакту про ненапад Сталін навіть не збирався подавати Польщі жодної допомоги. Його ненависть до цієї країни не була ні для кого таємницею, але він очевидно хотів з'ясувати наскільки довго Польща опиратиметься Німеччині. Мабуть, німці якимсь чином дізналися про ці маневри і вагання. Тому-то в німецькій пресі і з'явилася сенсаційна "вутка" про взяття Варшави, що й спровокувало "вітальну" телеграму Молотова. Насправді до Варшави, як уже йшлося, "викотилася" лише одна дивізія, але вона змушена була швидко відійти.

Але вже 9 вересня о 12 год. 10 хв. Шуленбург одержав телеграму Ріббентропа з майже ультимативними вимогами: "Польська армія розбіглася (це ствердження було передчасним. — А. Т.), тому вам бажано терміново мати розмову з Молотовим про воєнні наміри радянського уряду і з'ясувати термін радянського виступу [18. VIII, 33 — 34]. Про результати переговорів Шуленбург мав

доповідати негайно. Саме того дня Пуркаєва раптом викликали до Москви. Це стурбувало німців, і Ріббентроп вимагає від Шуленбурга терміново з'ясувати причини цього кроку Москви. Молотов розважливо заспокоює Шуленбурга і запевняє його, що воєнні дії проти Польщі почнуться найближчим часом і що виклик Пуркаєва до Москви пов'язаний саме з цими проблемами [18. VIII, 35]. Ця ухильна відповідь аж ніяк не влаштувала рейхсканцелярію. Але просування німецьких військ углиб польської території було настільки стрімким, що вже запанікував і Сталін, мабуть побоювався, що німці займуть територію і на схід від демаркаційної лінії і не відступлять звідти. Він, безсумнівно, не міг збагнути, що інформація, яка надходила від агентурних служб, правдива. А німецькі війська тим часом уже наближалися до Береста й Львова.

10 вересня Молотов заявляє німецькому послові, що радянське керівництво було цілковито заскочене такими несподівано успішними діями вермахту. Він запевнив Шуленбурга, що з боку радянського уряду робиться все можливе для прискорення виступу армії. Він бідкався, що командування розраховувало на кілька тижнів, а тут доводиться вирішувати безліч справ за кілька днів. Неповоротка, погано змащена бюрократична машина сталінського режиму дійсно поверталася надто повільно, а успіхи німців просто приголомшили кремлівських владик. Молотов пропонує Шуленбургу абсолютно неприйнятний текст заяви, що мав за мету виправдати збройне втручання СРСР у польсько-німецьку війну. У зв'язку з розвалом польської держави, аргументував Молотов, Радянський Союз мусить прийти на допомогу українцям і білорусам, яким "загрожує" Німеччина. Це була вершина дипломатичної "майстерності" кремлівських тупаків. У такий спосіб, вів далі Молотов, втручання СРСР "виглядатиме пристойно в очах мас і дасть можливість не скидатися на агресора" [18. VIII, 44]. Така пропозиція нічого крім обурення з боку німецької сторони викликати не могла. А час минав. Тут Гітлер вдається до надзвичайно дошкульного демаршу. Того самого дня, коли Пуркаєва було відкликано до Москви, він підписує директиву ОКВ № 200/39, в якій висуває перед командуванням завдання виводити з

Польщі вивільнені від бойових дій частини Східної армії (адже фронт операцій надто звузився, а опір польських частин мав спонтанний, неорганізований характер), і направляти на захід проти Франції [18. VIII, 41].

Водночас у Москві стає відомо про заяву головнокомандуючого сухопутними військами В. Браухіча, що ведення воєнних дій на східному фронті вичерпало себе, оскільки опір супротивника остаточно подолано [18. VIII, 44]. Така заява була передчасною, але виходило так, що було вже запізно рятувати "братів", а валити на Рейх вину за втрачений шанс — не зовсім зручно. Німеччина зберігала за собою можливість спокійно дійти до радянського кордону й самій очистити всю територію від польських військ. Таким чином фраза про "визвольний похід" повисала в повітрі, а для здійснення геополітичних амбіцій треба було починати нову війну. 14 вересня у "Правде" з'являється стаття про внутрішні причини поразки Польщі, про нездоланні національні суперечності, про гноблення національних меншин, що не могли стати опорою режиму пілсудчиків. Тому, мовляв, Польща й не могла мати міцної воєнної сили. Підготовка до походу затримувалася, але вже 11 вересня Шаронов заявив Беку, що оскільки він не має зв'язку з Москвою, йому потрібно терміново виїхати туди для консультацій. Наступного дня разом з його родиною до радянського кордону вирушили персонал посольства, обслуга і родини дипломатів [9. 306; 34. 70].

Коментуючи пропагандистські заяви радянської преси, Шуленбург кваліфікував їх як спроби виправдати радянську інтервенцію в Польщу. В одній з телеграм він знову наголошував, що найкращим аргументом для вступу Москви у війну було б падіння Варшави, тому, мовляв, Молотов і наполягає, щоб йому якомога точніше доповідали, коли можна на це сподіватися [18. VIII, 60].

Оскільки Варшава стояла, потрібно було шукати якийсь інший привід, через те з'явилися "співчутливі" статті щодо долі національних меншин. Але німцям ця гра зрештою набридла, терпець увірвався.

У середині вересня, коли польський уряд цілком втратив контроль над ситуацією, Ріббентроп почав турбуватися, як би за умов політичного вакууму на східних землях не почалися несподівані процеси. Якщо росіяни

не виступлять, телеграфував він Шуленбургу, то в Галичині може виникнути якесь нове державне утворення. Це був сильний козир проти Сталіна. Будь-який варіант Галицької, або Західно-української республіки Сталін стерпіти не міг. Тому Ріббентроп запропонував у телеграмі 16 вересня текст спільної заяви: "Зважаючи на повний розпад колишньої форми правління в Польщі, Імперський Уряд та Уряд СРСР визнають за необхідне покласти край нестерпному в подальшому політичному й економічному становищу, що склалося на польських територіях. Вони вважають своїм *спільним* обов'язком (курсив наш. — А. Т.) відновлення на цих територіях, що являють собою для них (Німеччини й СРСР) природній інтерес, миру й спокою і встановлення там нового порядку шляхом окреслення природних кордонів і створення життєздатних економічних інститутів". Цю телеграму можна було зрозуміти й так, що Німеччина має намір утворити якусь залишкову польську маріонеткову державу. Що ж до пропозицій Молотова, то про них говорилося однозначно — обґрунтування російського втручання загрозою українському й білоруському народам з боку німецьких військ "дія неможлива". Така формула "суперечить угодам, що були досягнуті в Москві" [18. VIII, 68 — 70].

Ріббентроп не просто ультимативно вимагав позитивної відповіді, а наполягав на тому, щоб радянська сторона в найкоротший час назвала день і годину виступу Червоної армії і негайно надіслала відповідь на цей запит. Повторювався варіант із серпневими переговорами.

Прочитавши телеграму Ріббентропа, Молотов продовжував стояти на своєму, але Шуленбург не міг погодитися на таке. За кілька годин, о 6 вечора, Молотов уже запевняв Шуленбурга, що армія виступить наступного дня, але конкретного часу не назвав. Погодившись із загальною формулою заяви ("У зв'язку з розпадом польської держави..."), він усе ж ряд положень телеграми Ріббентропа відкинув. Зрештою о другій годині ночі 17 вересня в справу втрутився Сталін. Він викликав до себе Шуленбурга і в присутності Ворошилова й Молотова заявив йому, що о 6 ранку радянські війська виступлять. Він попросив посла передати ні-

мецькому керівництву його прохання не посилати до районів на схід від Львова і Береста своїх літаків, оскільки радянська авіація наноситиме там бомбові удари і проводитиме штурмовки. Але в тексті ноти Шуленбурга не влаштовували три пункти, тоді Сталін сам вирішив його остаточно відредагувати. Під час цих нічних переговорів Шуленбург кілька разів консулювався з Берліном, де на другому кінці дроту сидів Гаус. Під ранок остаточно узгоджений текст заяви Радянського уряду передали в ТАРС й надрукували в пресі¹, а спільне комюніке, за пропозицією Сталіна, погодилися підписати в найближчі дві — три доби [18. VIII, 78 — 80, 95 — 97]. Шуленбург відзначав, що впродовж цієї розмови Сталін був веселий, доброзичливий, навіть жартував.

За годину після того як Сталін і Шуленбург узгодили текст ноти, заступник наркома Потьомкін запросив до себе польського посла В.Гжибовського, щоб офіційно вручити йому цей текст. Але посол виявив мужність і відмовився прийняти документ. Пізніше його колега в Лондоні Е.Рачинський назвав цей епізод сенсацією, на котру всі глядачі в театрі давно вже очікують. Так буває,

¹ Нота уряду СРСР, передана польському послу в Москві В.Гжибовському вранці 17 вересня 1939 року: "Пане посол. Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Упродовж десяти діб воєнних операцій Польща втратила свої промислові райони і культурні центри. Варшава, як столиця Польщі, більше не існує. Польський уряд розпався і не виявляє ознак життя. Це означає, що польська держава та її уряд фактично припинили існування... Польща перетворилася на зручний терен для всіляких випадковостей і несподіванок, що можуть створити загрозу для СРСР... Радянський уряд не може також байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці й білоруси, що проживають на території Польщі, покинуті на поталу, залишилися беззахисними". З огляду на такі обставини радянський уряд запропонував Головному командуванню Червоної армії віддати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії. "Водночас, — йшлося у ноті, — радянський уряд має намір вжити усіх заходів до того, щоб визволити польський народ із нещасливої війни, куди його було втягнуто нерозумними керівниками, і дати йому можливість захити мирним життям". Ноту підписав нарком закордонних справ В.Молотов [61. I, 96 — 97]. Текст ноти з відповідним супроводжуючим листом було також вручено акредитованим у Москві послам інших держав — Німеччини, Італії, Ірану, Китаю, Японії, Великобританії, Франції, Афганістану, США, Туреччини, Фінляндії, Болгарії, Латвії, МНР, Данії, Естонії, Швеції, Греції, Бельгії, Румунії, Туви, Литви, Норвегії, Угорщини (примітка ред. "Правды").

коли викриття злочинця, що вже давно висіло в повітрі впродовж спектаклю, нарешті відбулося. Зрозуміло, що демарш Гжибовського був кроком розпачу. Він був позбавлений зв'язку з урядом, не володів достеменною інформацією. Крім німецьких радіоповідомлень, не мали іншої інформації також офіцери воєнного аташату. Фактично Гжибовський тільки номінально вважався послом завойованої держави. Єдине, що йому залишалося, це гідно нести свій хрест. Що він і зробив і цим зберіг свою гідність. Коли він повернувся від Потьомкіна, то побачив на своєму столі офіційного конверта з сургучовими штампелями. Він негайно викликав по сильного і наказав йому повернути конверт до НКЗС. Але того там навіть не пустили в двері. Тоді винахідливий Гжибовський зробив найпростіше — він наказав віднести листа на пошту і відправити його адресату [53. 34; 9. 309 — 310].

У виступі по радіо 17 вересня Молотов знову говорив про банкрутство правлячих кіл Польщі, про те, що її неспроможний уряд кинув свій народ напризволяще, про "братів українців і білорусів", про святий обов'язок радянського уряду простягнути їм братню руку тощо [72]. "Добряк-інтернаціоналіст" Молотов, звісно, жодним словом не згадав про пакт і лінію розмежування на карті-схемі Польщі, яку друкували газети і за якою до СРСР відходило дві третини польської території. Не згадав він і про міжнародне право, яким ніколи не керувалися більшовики-"інтернаціоналісти". Не згадав Молотов і про те, що головною перешкодою вступу СРСР у війну проти Польщі на два тижні раніше були події у Монголії, де ще точилися сутички і невизначеною залишалася подальша ситуація — чи перейде Квантунська армія в контрнаступ, чи ні.

Тут саме час звернути наш погляд на Схід.

З підписанням радянсько-німецького пакту про ненапад стосунки між Японією й Німеччиною значно ускладнилися. У Токіо вважали, що Ріббентроп просто "водить їх за ніс". Ошіма, посол в Берліні, був відвертим противником пакту. З ним безнадійно було вести переговори. Тому центр ваги німецького тиску на союзника було перенесено до Рима. Спочатку посол Сіраторі однозначно оцінював пакт як порушення взаємних

зобов'язань — не підписувати з Росією будь-яких угод. Чимало зусиль витратив радник німецького посольства Плессен, щоб переконати Сіраторі. Коли підписувався антикомінтернівський пакт, говорив він, Росія вважала-ся ворогом №1 для обох держав. Тепер, коли ситуація змінилася і для обох сторін головним ворогом стала Англія, постали нові завдання і головне серед них — це поліпшення японо-радянських відносин. Уже у вересні 1939 р. німецька дипломатія прозоро натякала японцям, що їм треба спрямувати свої агресивні зусилля в іншому напрямку. Рано чи пізно, втовкмачував японському колезі Плессен, Америка втрутиться в конфлікт на боці Англії, тому Японії слід насамперед нормалізувати свої відносини з СРСР [18. VIII, 9 — 11].

Чудово розумів, що однією з причин зволікання виступу Червоної армії проти Польщі є продовження японо-радянсько-монгольського конфлікту і Шуленбург. Позбавлений чітких вказівок від Ріббентропа, Шуленбург на свій розсуд надзвичайно активно тиснув на японського посла в Москві С.Того. У кількох бесідах з ним він, зрештою, переконав японця в необхідності прямої зустрічі з Молотовим. Маючи вже певний досвід спілкування з радянським наркомом, німецький посол радив колезі не наполягати на надмірних вимогах, а домагатися головного — припинення вогню і врегулювання прикордонних конфліктів. Зустріч з Молотовим 13 вересня показала, що Молотов готовий проявити добру волю, але прийняти японські пропозиції щодо монголо-маньчжурського кордону не може. В свою чергу і Того не мав повноважень поступитися частиною маньчжурської території на користь Монголії, оскільки це означало б визнання японцями поразки в районі Халхін Гола, а цього вони вкрай не бажали [18. VIII, 77 — 79].

У такий спосіб німці в Римі, а Того у Москві сприяли виробленню прийнятних умов для припинення вогню. 16 вересня угоду було підписано [41. 67 — 68]. Сталін зміг полегшено зітхнути і викликати до себе Шуленбурга. Радянські війська рушили через польський кордон. Далі все розвивалося за вже знайомим нам сценарієм. Доконавши спільними зусиллями польську армію, вермахт і Червона армія учинили свято. З нагоди повної й

абсолютної перемоги було влаштовано низку спільних парадів. У Бересті його приймали давні знайомі ще по Липецькій школі Г.Гудеріан та комбриг С.Кривошеїн. У Гродно парад переможців дефілював перед майбутнім героєм Сталінграда В.Чуйковим, у Ковелі й Пінську цей почесний обов'язок разом з офіцерами вермахту виконували інші "легендарні" командири [57. 100 — 101].

Але цим співробітництво двох армій не завершилося. В перші дні після того, як радянські й німецькі війська зустрілися, почалася робота демаркаційної комісії, яка мала ретельно визначити майбутній кордон між двома державами. 22 вересня лінію було попередньо демарковано. Залишилося лише підписати офіційну угоду. Але раптом усе змінилося. Сталін відмовився від попереднього варіанту утворення залишкової держави під контролем переможців, оскільки вона, за переконанням Сталіна, завжди могла стати джерелом напруженості й нестабільності в регіоні. Він запропонував Шуленбургу поінформувати Берлін, що СРСР готовий передати Німеччині всі власне польські землі на схід від Вісли аж до Буга і Посяння, а натомість вимагав віддати Радянському Союзу Литву [18. VIII, 123].

25 вересня Сталін особисто виклав свої пропозиції Шуленбургу. Гітлер, чиї інтереси в той момент були спрямовані на захід, проти Франції, не заперечував проти такого плану. Зустріч відповідальних осіб, за вимогою Молотова, мала знову відбутися в Москві, оскільки "особи, наділені вищою владою", не могли залишити СРСР [8. VIII, 124].

Пропозиції Сталіна цілком влаштовували Гітлера. Тому для прискорення справи фюрер надав Ріббентропу всі повноваження, щоб "обійтися без контрзапитів і т.п." [18. VIII, 123]. Ріббентроп вилетів із Берліна, але цього разу вже не на Кенігсберг, а на Данціг, який щойно "повернувся в лоно Рейху". Саме напередодні, 26 вересня Гітлер поїхав звідти додому після інспекції завойованих територій і порадив міністрові прихопити з собою гауляйтера Данціга Фйорстера. Разом з Ріббентропом до Москви вилетів і посол Шкварцев. Як і попереднього разу ріббентропівський "Іммельман-3" ("Кондор") чомусь затримався і першим прибув літак з делегацією — "Ю-52". Він довго кружляв над лето-

вищем, а потім, вичерпавши до критичного обсягу запас пального, приземлився й відстоювався на запасній доріжці. Нарешті о 17 год. 50 хв. літак Ріббентропа сів і вже о 22 переговори почалися.

Миттєво було розв'язано питання про недоцільність створення "залишкової держави" і передачу цих земель Німеччині. Там згодом було влаштовано генерал-губернаторство, голова якого Франк у перші ж дні заявив, що віднині з таким поняттям як Польща у Європі покінчено. Так само швидко сторони дійшли згоди і в питанні про переселення осіб української національності в зону, окуповану СРСР, а поляків і німців — на захід. Домовилися також про обмін полоненими, відповідно до того, з якого населеного пункту вони призивалися до армії. Тих, хто призивався з німецької зони, відправили туди, і навпаки. Договір про дружбу і кордон доповнювався двома секретними додатковими протоколами і одним конфіденційним. 4 жовтня Молотов і Шуленбург підписали ще один додатковий протокол, яким, відповідно до статті I договору про дружбу і кордон, затверджувалися нові кордони між двома імперіями — СРСР і Німеччиною.

Гестапівці і енкаведисти відразу ж заходилися впроваджувати досягнуті домовленості в життя. Справа в тому, що один із секретних протоколів передбачав спільні дії з метою не допустити "на своїх територіях жодної польської агітації, що заторкувала б інтереси другої сторони". Обидві сторони зобов'язуються на своїх територіях придушувати в зародку будь-яку подібну агітацію та інформувати одне одного щодо вжитих з цією метою заходів [18. VIII, 166].

Для "справедливого" поділу здобичі 19 вересня до Москви прибула німецька військова делегація. Вона вела переговори з радянськими офіцерами про демаркацію кордону, порядок виведення німецьких військ за Нарев, Пісу, Сан, передачу радянській військовій адміністрації об'єктів і спільні дії проти "польських банд". Тобто домовленість про спільні дії "в боротьбі проти польської агітації" не була просто декларацією, а як казав згодом тодішній військовий аташе в Москві генерал Кестрінг, являла собою реальну програму, що виконувалася на всіх рівнях бездоганно [40. 225].

550 — 650 тисяч євреїв та 1200 тисяч поляків одразу було визнано німецькими властями "непридатними для асиміляції" і фактично зречено на смерть. На їх місце було переселено до 500 тис. фольксдойчів. Не відставали від своїх есесівських та гестапівських колег і енкаведисти. 1,5 мільйона польських та єврейських "буржуїв" було негайно в товарняках перевезено до Сибіру, Середньої Азії та Казахстану, а їхнє майно повезли до квартир партійних та адміністративних бонз на схід. Що не підлягало вивезенню, передавалося "начальникам", що приїхали зі сходу допомагати будувати соціалістичний рай на нових територіях. За поляками та євреями туди ж до Сибіру в таких же товарняках відправили "класово чужих" елементів з числа "братів-українців" та "братів-білорусів". Таких набралось щонайменше 1,2 мільйона. "Почистили" ґрунтовно. До радянського полону було забрано це 1,5 млн. військових бранців, з яких 15 тисяч старшин розстріляли в Катині на Смоленщині, на Харківщині, Луганщині та в районі Козлова, де їх зібрали до концентраційних або спеціальних розстрільних таборів. Лише декому з них пощастило дожити до 1941 року. Усіх їх не дорахувалися, коли почала формуватися перша польська армія на чолі з генералом Андерсом [71. 265].

Особливо нещадно Сталін розправився з представниками елітних прошарків населення — політиками, державними службовцями, офіцерами армії й поліції, адвокатами та іншими представниками правничих професій, професорами та викладачами вузів, вчителями, власниками великих, середніх і навіть малих підприємств — ресторацій, готелів, млинів, майстерень тощо. Депортації підлягали "куркулі", священники і навіть "активні прочани". Як пізніше писав Андерс, СС, гестапо та НКВС плідно співробітничали в нищенні будь-яких потенційних лідерів, що могли створити опір окупаційним режимам як більшовиків, так і нацистів [15. 448 — 452].

Договір про дружбу і кордон остаточно розставив крапки над "і". Відтоді і аж до 22 червня 1941 р. ніхто на Заході інакше не трактував сталінський режим як союзницький нацистській Німеччині. За демаркацією кордону, здійсненою аж у жовтні 1939 р., 48,6% тери-

торії Польщі (189 тис.кв.км) та 69,9% населення відійшло до Німеччини, а 51,4% території (37,1% населення) було приєднано до СРСР [27. 370; 57. 100, 106].

Характеризуючи ці події, У.Шіпер пише, що надавши Гітлеру велику послугу — створивши йому умови для нападу на Польщу, Сталін прагнув тепер, користуючись сприятливими умовами, одержати все можливе. Окрім того, добре засвоївши урок багатовікової історії Росії, він розумів, що польський народ ніколи не змириться з втратою своєї незалежності, тому він і запропонував включити до складу Німеччини переважну більшість польського народу. Нехай, мовляв, з цього приводу голова болить у німців... [68. 8].

Зробивши цю величезну поступку Сталіну, Гітлер, як йому здавалося, остаточно прип'яв його до німецької воєнної колісниці. Але й Сталін був не промах. Прихопивши окрім польських земель ще й три Прибалтійські республіки, він вважав, що захистив кордон своєї імперії. Але зрештою помилялися вони обоє. Проте п'ятий поділ Польщі цілком порушив баланс сил у Європі і на довгі 6 років змінив політичну ситуацію на континенті й в усьому світі. Кваліфікуючи Польщу як потворне дітище Версальської системи у своїй промові на сесії Верховної Ради СРСР, Молотов досяг вершини політичного цинізму. Його слова, що від цього дітища "нічого не лишилося після короткого удару з боку німецької армії, а потім Червоної армії", показали всьому світові, що СРСР дійсно став союзником нацистського Рейху. А звинувачення Англії і Франції в розв'язанні європейської війни надовго ізолювали СРСР від усього демократичного світу. Але вірний зброєносець Сталіна пішов далі, заявивши, що безглуздо вести таку війну, як війна за "знищення гітлеризму, під прикриттям фальшивого прапору боротьби за демократію" [37].

Радянському керівництву, на думку О.Некрича, здавалося надто важливим довести, що Червона армія брала таку ж участь у розгромі Польщі, як і німецький вермахт. Це був грубий, але хитрий крок з боку Сталіна, спрямований на те, щоб дезавуувати меморандум Браухіча [27. 309], а з іншого боку довести Гітлеру про міцність союзу двох диктатур. Сталін неодноразово прагнув переконати в цьому свого берлінського парт-

нера. У телеграмі-відповіді на ім'я Ріббентропа в зв'язку з його привітанням з нагоди 60-ліття кремлівського ватага було сказано: "Дякую вам, пане міністре, за вітання. Дружба народів Німеччини й Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має усі підстави бути довготривалою і міцною" [73]. У кремлівських коридорах подекуди, що дружба ця була скріплена кров'ю поляків. Чимало крові випустили більшовицькі сталінські поплічники для зміцнення його дружби з Гітлером і з білоруського, українського та єврейського народів.

3. Бліцкріг довжиною в 105 днів

Радянсько-фінляндські відносини 1939 — 1940 рр. — одна з найганебніших сторінок сталінської зовнішньої політики. Захоплений гітлерівським блискавичним завоюванням Польщі і тією легкістю, з якою, за сприяння Німеччини, радянському урядові вдалося нав'язати Прибалтійським державам нерівноправні договори, що поставили їхню подальшу долю в цілковиту залежність від кремлівських володарів, Сталін вирішив заволодіти ще й Фінляндією.

Після підписання 1920 р. Тартуського мирного договору відносини між Фінляндією й Росією склалися не найкращим чином. Кордон з цією скандинавською державою (населення — 3,7 млн.чоловік), що становив 1/3 усього західного кордону СРСР, завжди був джерелом напруженості. Тут влаштовували свої "вікна" спецслужби ВЧК — НКВС, ГРУ, через які туди-сюди снували шпигуни, наймані вбивці та інша сталінська агентура. Уже 1932 р. СРСР підписав з Фінляндією пакт про ненапад, який два роки згодом було подовжено на 10 років. Здавалося, за умов загальної турботи про систему колективної безпеки в Європі становище нормалізувалося й тут.

Проте вже в 1935 — 1938 рр. у зв'язку з активізацією на Балтиці німецького флоту і розширенням політичних та економічних контактів нацистського режиму з країнами Північної Європи стосунки між СРСР і Фінляндією знову ускладнилися. Цьому сприяли також репресії сталінського режиму щодо фінської меншини у Карелії та Ленінградській області, де закривалися фінські школи, скасовувалися громадські національні організації,

проводилося масове переселення фіннів у "глибинні" райони СРСР, з бібліотек вилучалися книги фінською мовою. На Карельському перешийку споруджувалися укріплення. Фінляндія не забарилася з відповідними кроками. З допомогою французьких інженерів проти радянських укріплень зводилася система оборонних споруд, що згодом дістала назву "лінії Маннергейма". За браком коштів це були переважно земляні укріплення з незначною кількістю бетонованих дотів та вогневих точок з панцирними ковпаками, устаткованими кулеметами переважно застарілих конструкцій. Щоправда, ця "лінія", споруджена за принципом лабіринту і влаштування різноманітних пасток, чому сприяла велика кількість озер, боліт та інших природних перешкод на перешийку, була майже неприступною.

Попередньо німці планували взяти цю країну, як і інші держави Скандинавського півострова, під свій контроль, щоб перетворити їх згодом на своїх постачальників стратегічної сировини. Під час підписання пакту про ненапад з СРСР Гітлер змушений був з тактичних міркувань поступитися цією "сферою впливу" на користь Сталіна. Підписавши договори з урядами Естонії (5 жовтня), Латвією (5 жовтня) та Литвою (10 жовтня 1939 р.), Сталін ввів туди, згідно конфіденційних протоколів, понад 70 тис. своїх військ, а також "орендував" порти цих країн на південному узбережжі Фінської затоки для розташування там кораблів Балтійського флоту [52. 62 — 64; 84 — 87; 94 — 98]. Тепер йому заманулося завершити коло і замкнути затоку ще й з півночі. Для цього, за задумом Сталіна, слід було відняти у Фінляндії острів Ханко і ще низку малих островів, а також примусити Фінляндію відсунути свій кордон подалі від Ленінграда (тепер знову Санкт-Петербург). Але тут події розвивалися за дещо іншим сценарієм, ніж з Прибалтійськими державами.

Ще в квітні 1939 р. колишній посол СРСР у Фінляндії Б.Штейн одержав вказівку перебратися з Риму до Гельсінкі і почати там переговори щодо підписання пакту про взаємодопомогу, а також викласти перед фінським урядом вимоги Сталіна. Діалог відбувся, але фінни не пристали на вимоги кремлівського диктатора. Штейн безуспішно повернувся до Москви, місія виявилася

невдалою [5. 286 — 311]. Берлін підтримав таку рішучу позицію фінського уряду, адже це було ще до підписання пакту [2. VII, 57 — 58].

Справа повисла у повітрі. Аж 12 жовтня 1939 р. переговори відновилися, але цього разу вони проходили в Москві. Фінську делегацію очолив тодішній посол у Швеції Ю.К.Паасікві. Майбутній президент Фінляндії, що в повоєнні роки чимало зробив для нормалізації відносин між двома країнами, мав чіткі вказівки й інструкції — дотримуватися існуючих договорів і на жодні поступки не йти. Сталін виставив майже ультимативні вимоги. Паасікві змушений був рушити до Гельсінкі за додатковими повноваженнями. 22 жовтня він повернувся до Москви в супроводі консультантів. Але навіть після взаємних поступок сторони згоди не дійшли. Каменем спотикання став острів Ханко, який Фінляндія як нейтральна країна відмовлялася здати в аренду СРСР під військово-морську базу, не ризикуючи ускладнити відносини зі своїми сусідами, насамперед Швецією. Адже між трьома північно-європейськими країнами існував договір про взаємну допомогу. Справа знову зайшла в глухий кут.

2 листопада Паасікві знову прибув до Москви. Цього разу його супроводжував міністр фінансів В.Таннер. Подейкували, що він знався зі Сталіним ще до революції і навіть позичав йому гроші. Таннер був старий соціал-демократ [67. 3]. Але Сталін завжди "віддавав свої борги" своєрідно, він просто знищував своїх кредиторів. Хитрий розрахунок фінської сторони на "особисті контакти" не виправдався і цього разу. У цей час радянська преса розгорнула шалену антифінську кампанію, звинувачуючи уряд країни, особливо англофіла Ельяса Еркко — міністра закордонних справ, в агресивних замірах щодо СРСР. Це, безперечно, виглядало смішно, особливо з огляду на різницю "вагових категорій" малесенької Фінляндії і "російського ведмедя". У середині листопада фінська делегація ні з чим повернулася додому.

Подальший розвиток подій загальновідомий. Спровадувавши "інцидент" проти радянського підрозділу в районі населеного пункту Майніла, так званий "май-

нільський інцидент"¹. Сталін поставив вимогу відсунути фінські гарнізони на 15 миль в глибину країни. Фінни зажадали такого ж кроку від радянської сторони. 29 листопада Молотов виступив по московському радіо і звинуватив Фінляндію в агресії проти СРСР. Термінологія, до якої він вдався, мало нагадувала дипломатичний лексикон, проте вона цілком відтворювала фашистську лайку на адресу Польщі у серпні 1939 р., хіба що за винятком "російських кастратів". Сталін "творчо" переймав досвід свого берлінського колеги. 30 листопада війська під командуванням генерала Мерцкова без оголошення війни розпочали штурм Карельського перешийку. Перед тим радянська авіація скинула бомби на мирні міста Фінляндії.

Коли Сталін наразився на небажання фінської сторони відмовитися від існуючих договорів і передати СРСР території, на які претендував радянський уряд, він вдався до хитрого політичного трюку. Раптом як з рукава чаклуна звідкілясь з'явився "уряд Теріоки". На другий день після того, як радянські війська вдерлися у передпілля, в Москві почалися переговори з "урядом" Фінляндської демократичної республіки (ФДР) на чолі з О.Куусініном. Ще в роки громадянської війни він був членом фінського уряду, але після поразки червоної гвардії отаборився в Радянській Росії, входив до секретаріату Комінтерну. З допомогою цього ходу конем Сталін прагнув ошукати весь світ, мовляв, ніякої війни з Фінляндією немає, а СРСР прийшов на заклик про допомогу "законного уряду ФДР у його боротьбі з "білофіннами". З таким політичним шарлатанством світ ще не стикався. Справа дійшла до того, що навіть лідер КПФ А.Туомінен, який перебував на вигнанні у Стокгольмі, відмовився брати участь у цій брудній грі [54. 406].

¹ Справа була ясна, як у випадку гітлерівської провокації з Глівіце. З однієї радянської частини було "зроблено постріл", внаслідок якого в сусідній радянській же частині загинуло 4 військовослужбовця, 9 — дістало поранення, а звинуватили в цьому фіннів. Створена для розслідування "інциденту" фінська комісія так і не знайшла того, хто зробив постріл — його на фінському боці знайти було неможливо, як неможливо знайти чорну кішку в темній кімнаті, особливо, якщо її там немає [46; 12. 40].

Але "повалена реакційна кліка Гельсінкі" продовжувала чинити опір, — тому дуже швидко "уряд" Куусініна десь загубився в коридорах Кремля, там само, де він так несподівано й виник.

Співвідношення сил, зрозуміло, було не на користь Фінляндії. Маннергейм мав у своєму розпорядженні всього 9 підготовлених дивізій побатальйонного складу, ще 10 перебували в складі формування. Їх підтримували 5 танкових бригад і до 100 літаків. Агресор виставив 18 дивізій (300 тис. чоловік проти 120 тис.), 800 літаків, понад тисячу танків [67. 5]. Але наступ провалився. Шапкозакидацькі настрої, розрахунки на те, що Фінляндія перелякається і негайно капітулює, не виправдалися. Хоча командування ЛВО готувалося до наступу заздалегідь (усе це робилося похапцем, без серйозної розробки плану операцій, пропозиції начальника генштабу Шапошникова було відкинуто), наслідки його були катастрофічні. За фінськими даними, Червона армія втратила 27,5 тисяч бійців і командирів (Фінни — 2,7 тис.), 80 танків, 70 гармат, 1,6 тис. червоноармійців і командирів потрапило в полон. Малочисельні війська Фінляндії розгромили віцент кілька радянських дивізій. Загони лижників учиняли відчайдушні рейди в тили, громили штаби й резерви, знищували комунікації, дезорганізували керівництво й постачання військ [7. 41 — 43; 19. 68, 91].

Ганьби зазнав і Червонопрапорний Балтійський флот. У нещасливий для всіх моряків день 13 грудня лінкор "Октябрьская революция" у супроводі 5 міноносців спробував примусити капітулювати фортецю Сааремаа. Але мабуть ушакових серед балтійських моряків не було. Фінський гарнізон не злякався 305-міліметрових гармат лінкора і відкрив вогонь із своїх 254-міліметрових гармат берегової оборони, виготовлених ще за далеких дореволюційних часів. Лінкор мусив відійти. А от "Марату", що прийшов йому на допомогу, дісталось так, що його спочатку відтягнули за якийсь острівець, а потім відбуксирували до самого Кронштадта [19. 64 — 65].

За наслідками першої невдалої кампанії політбюро зробило відповідні "висновки". Полетіли генеральські зірки, Шапошникова відкликано з відпустки, Тимошен-

ко — герой походу за Збруч — очолив уже цілий фронт, Жданову доручили політичне керівництво, Мехліс роздавав стусани й віддавав під суд невдах. "Оргвисновки" були надто серйозні. Кількість дивізій проти Фінляндії довели до 40, а солдат — до 957670 чоловік (за іншими даними — 1200000) [67. 4; 19. 109 — 110]. В операціях брало участь 1,5 тис. танків і 3 тис. літаків. У фінську армію пішли всі, хто міг тримати зброю, старші школярі, студенти, дівчата, старі мисливці... Вдалося нашкодити аж 600 тис. Але сили були надто нерівними. Коли Маннергейм переконався, що можливості нації для опору вичерпано ("в армії просто немає солдат"), він висунув вимогу негайно прийняти радянські умови і підписати перемир'я [19. 132]. 8 березня делегація на чолі з Рюті й Паасікві відбула до Москви, 12 березня настав мир.

За його умовами Фінляндія втратила 160 тис. кв. км території, в тому числі друге за величиною місто Віпборі (Виборг), 10 — 12% населення, ще 500 тис. чоловік мало переселитися з прикордонних земель в глибинні райони. Загальні втрати становили 11% валового національного продукту [7. 43; 12. 141]. Фінські втрати в ході воєнних дій також межували з катастрофічними — 19 576 забитими, 43 657 — пораненими, 3 273 пропало без вісті. У полон потрапило лише 1 100 чоловік. Зате Червона Армія пролила море крові: 53 522 назавжди залишилися в мерзлоті, 163 772 дістали серйозні поранення, 12 064 обморозилися, 12 064 здалися у полон (потім їх доморили як "зрадників батьківщини" у беріївських концтаборах), 55 тис. захворіли. Радянська авіація втратила 540 літаків (за фінськими даними — 924). Під час прориву лінії Маннергейма лише одна 7-а армія втратила 1244 танки. Загальні витрати на війну перевищили 7,5 млрд. крб. [67. 1, 2]. Це була дійсно Піррова перемога.

Окрім ганьби на полі бою, радянська агресія проти Фінляндії вкрай ускладнила й міжнародне становище СРСР. Цю агресію засудили США, Великобританія, Франція, всі скандинавські країни та країни Європи. Навіть Муссоліні виявив готовність надати фіннам допомогу. 14 грудня за ініціативою Бразилії, підтриманої латиноамериканськими країнами, Ліга Націй виключила

СРСР із своїх рядів. Три місяці радянсько-фінської війни визначили подальшу роль СРСР у другій світовій війні. Якщо раніше Гітлер розмірковував стосовно того, щоб залучили СРСР до спільних дій проти Англії, то тепер він вже не повертався до цієї думки. Якщо після Халхін Гола міжнародний престиж СРСР і його збройних сил ще був досить високим, то після фінської кампанії він упав до нуля. У ході війни виявилася слабкість не лише радянської армії, але й усієї системи керівництва державою, її паралік [12. 139].

З іншого боку, рішучість і безкомпромісність фінського уряду, підтриманого усім народом (до лав бійців добровільно записувалися навіть червоногвардійці 1918 року), вимагала певної підтримки західних демократій. Але Чемберлен дотримувався такої думки: висадка в Норвегії на допомогу Фінляндії спровокує Німеччину на агресію проти скандинавів, — і тому не поспішав з формуванням експедиційного корпусу. До того ж британський прем'єр не вважав за доцільне передчасно кидати рукавицю СРСР, щоб остаточно не штовхнути Сталіна в обійми Гітлера [45. 105]. Більш рішучу позицію займав Даладье, але він, як і рік тому, не наважувався на самостійні кроки і йшов у кільватері вичікувальної позиції Чемберлена. Коли ж союзники нарешті (всупереч протесту Норвегії) призначили дату висадки десанту на 15 березня, було вже пізно. Фінський уряд, мало сподіваючись на реальність цієї допомоги і побоюючись втручання Німеччини, віддав перевагу мирним переговорам з СРСР.

Фінський уряд взагалі більше наполягав на наданні йому матеріальної допомоги — озброєнням, продуктами, стратегічними матеріалами. Особливу активність тут проявляв посол у Вашингтоні Ялмар Прокоп. Тим більше, що Корделл Хелл відразу ж заявив йому, що пряме втручання США у конфлікт на боці Фінляндії завдасть їй більше шкоди, ніж зиску. Прокоп погодився з такою позицією США, але тим настирливіше вимагав надати його народові матеріальну допомогу. США, дотримуючись нейтралітету, спочатку виділили на придбання сільгоспродукції 2,5 млн. долл., а згодом ще 10 млн. Що ж до переговорів про надання кредиту у 50 — 60 млн. долл. на придбання зброї, то вони вия-

вилися марними. Прокопу порадили звертатися в приватному порядку до власників фірм [23. 954 — 960; 1026 — 1032].

З особливою увагою за перебігом подій у північній Європі стежила Німеччина. Ще в серпні 1939 р. на стурбований запит фінського посла, чи не завдасть шкоди Фінляндії радянсько-німецький пакт, в МЗС його заспокоїли, що нічого загрозливого для кордонів його країни, а тим більше для її незалежності в пакті не міститься [45. 20]. Насправді ж, як відомо, згідно секретного протоколу, Фінляндія відходила до "сфер впливу" СРСР. Повірили у Фінляндії цим заспокійливим словам, чи ні, невідомо. Швидше не повірили, бо країна готувалася до відсічі саме на Карельському перешийку. Значить, не повірили.

Коли ж конфлікт розпалився, Німеччина, як союзниця СРСР, цілком підтримала його зазіхання на фінську територію. 2 грудня МЗС Рейху розіслав у всі посольства, місії й консульства циркуляр для інформації. В ньому від послів та інших дипломатичних представників вимагали в усіх розмовах щодо фінсько-російського конфлікту уникати жодних антиросійських натяків. Залежно від того, з ким велася розмова, слід було дотримуватися таких тез. Остання війна поставила держави перед необхідністю перегляду попередніх договорів; вимоги Росії зумовлені турботою про посилення безпеки Ленінграда і входу до Фінської затоки і вони цілком природні. Пропонувалося також інтерпретувати події у Фінляндії не як частину глобальної війни, а як локальний конфлікт, так як це було у випадку між Італією й Албанією [18. VIII. 479, 489]. Слід до цього додати, що наказ Гітлера про підтримку домагань Сталіна у Фінляндії виконували не лише дипломати, але й контрольована міністерством пропаганди преса. Більше того, коли Муссоліні спробував відправити до Фінляндії ешелон зі зброєю, Гітлер наказав цей ешелон зупинити і повернути назад до Італії. Між союзниками виник скандал, але у Гітлера з цього приводу були свої міркування. На весну 1940 р. він готував стрибок у Норвегію. Тому конфлікт у Фінляндії треба було закінчувати якомога швидше.

Про становище в країні в Берлін справно доповідав посол у Гельсінкі В.Блюхер. Він зокрема відзначав, що

демарші скандинавських країн, США, Англії й Франції, латиноамериканських країн підносять моральний дух фіннів, додають їм упевненості. Посол висловлює жаль з того приводу, що коли весь світ на боці Фінляндії, Німеччина опинилася по другий бік фронту [18. VIII, 252]. У меморандумі на ім'я Вайцзеккера він висловлює захоплення рішучою єдністю маленької, але гордої нації, готової вмерти, але не стати на коліна. Посол застерігав, що навряд чи росіяни матимуть тут легку прогулянку, а якщо війна затягнеться, то це завдасть Німеччині великих збитків. Війна перетворить єдине відкрите для Німеччини Балтійське море на театр воєнних дій із загрозою появи там мінних полів та інших перешкод, що призведе до параліку судноплавства, зниження рівня торгівлі з країнами Балтії. Значних втрат, зауважує Блюхер, уже завдала евакуація з Фінляндії всіх німецьких підданих, ці втрати можуть зрости, якщо у конфлікт будуть втягнуті інші скандинавські країни. Блюхер радить Вайцзеккеру зробити усе можливе, щоб не допустити надмірного загострення ситуації і якомога швидше врегулювати радянськ-фінський конфлікт [18. VIII, 496 — 497]. Про посередництво до Вайцзеккера звертався й фінський посол у Берліні. Але відповідь статсрата була однозначною — рішення про солідарність з СРСР приймали найвищі власті [18. VIII, 682]. Про вірогідні збитки для Німеччини від цього конфлікту нагадував і Шуленбург. Він особливо наголошував на тому, що така позиція Німеччини примушує її поділяти відповідальність за конфлікт з СРСР. Це підриває авторитет Рейху в очах його союзників, на яких здійснюють постійний тиск "ворожі сили". Такої ж думки дотримувався й повірений Тіппельскірх. Нарешті Блюхера й Шуленбурга викликали для консультацій до Берліна. Це сталося тоді, коли конфлікт затягнувся і Німеччина почала відчувати гостру нестачу стратегічної сировини, поставки якої з країн північної Європи, а також з СРСР постійно зривалися. Гітлер змінив тактику. Тепер він почав вимагати негайного завершення конфлікту. Повернувшись до столиць своєї акредитації, обидва послы доклали чимало зусиль, щоб схилити уряди обох країн до примирення.

Шуленбург неодноразово домагався від Молотова відповіді про вірогідну тривалість конфлікту і вимагав докласти зусиль для його припинення. Молотов у відповідь звинувачував Англію і Францію, що підбурили Фінляндію на спротив, але Шуленбург раз від разу настирливіше від імені керівництва Рейху вимагав якнайшвидшого завершення воєнних дій [18. VIII, 708 — 709]. Подібний тиск здійснював Блюхер на фінляндський уряд. Фінська армія, вичитував він Таннера, може виграти ще кілька битв місцевого значення, але кампанію вона однак програє. Оскільки Німеччина з ряду причин не може взяти на себе роль посередника, Блюхер "радив" знайти його в особі іншої країни і виробити умови перемир'я [18. VIII, 909]. Зрештою зусилля послів також сприяли наближенню припинення конфлікту. А головне — це була втрата Фінляндією можливості для подальшого опору під нищівними ударами переважаючих сил Червоної армії.

Війна боляче вдарила й по престижу самого Сталіна. Вона виявила не лише цілковиту невідповідність СРСР до серйозної війни, його армії й системи управління, а й неспроможність самого вождя. Вона зруйнувала усі його уяви про майбутню війну, нарешті покінчила з ретроградською романтикою "кавалериста" Ворошилова. Мехліс змушений був визнати, що війна викрила загальну невідповідність командного складу до війни, його невідповідність реальним вимогам, невміння управляти військами, вірно використовувати технічні засоби [39]. Довелося форсованими темпами перебудовувати всю систему підготовки до неминучої війни, а час було згаяно.

"Бліцмир", підписаний Сталіним з Фінляндією 12 березня 1940 р., здавалося, надавав СРСР усі переваги. Тепер він цілком контролював не тільки Фінську затоку, а навіть центральну Балтику. Радянські військово-морські бази в Естонії, Латвії й на острові Ханко замкнули затоку, а з Ханко, що нагадував приставлений до скроні шведської столиці пістолет, можна було здійснювати тиск і на шведського короля. Непослідовна політика Англії й Франції, що так і не наважилися надати Фінляндії реальну допомогу, призвела до того, що в резуль-

таті цього миру на Балтиці залишилося два господарі — СРСР та Німеччина. Тепер від них обох залежала і доля Фінляндії, і доля ще двох скандинавських країн. Така ситуація ажніяк не могла задовольнити Німеччину [18. VIII, 914].

Після нападу Німеччини на СРСР усе з'ясувалося. Балтика перейшла під контроль Рейху, балтійський флот зазнав страшених втрат під час "героїчного переходу" з Ханко та Естонії у замкнену акваторію Кронштадта, а Фінляндія, вступивши до блоку агресивних держав, реокупувала відняті в неї території і зупинилася у своєму просуванні на схід на річках Сестра і Стир. Ленінград опинився в ще більш катастрофічному становищі, ніж 1939 р. Ціна за такі злочинні прорахунки Сталіна була сплачена жорстока.

4. Як Сталін озброював вермахт

Кінець 1930-х років для обох диктаторських режимів Гітлера і Сталіна виявився передкризовим. Масована розбудова військово-промислового комплексу в СРСР та Німеччині призвели до поглиблення дисбалансу в економіці. Тому обидві країни зайшли в глухий кут стагнації. Німеччина за умов блокади, зробивши ставку на політику автаркії, відчувала потужний сировинний голод, а СРСР — брак притоку іноземних капіталовкладень — самперед у вигляді новітніх технологічних комплексів — верстатів, конвейєрів тощо. Німеччина певний час компенсувала цей дефіцит підпорядкуванням своєму промислового комплексу сировинних ресурсів придунайських країн, але після інтеграції в німецьку економіку могутнього промислового потенціалу бідної на сировинні ресурси Чехословаччини і розгортання військового будівництва цих запасів виявилось замало. Вже наприкінці 1938 р. Німеччина вповзала у глибоку економічну депресію.

Подібні ж процеси відбувалися в СРСР, за тією лише різницею, що гігантські капіталовкладення, що їх волею Сталіна вкладала держава у матеріаломісткі галузі — видобувну, енергетичну, ливарну — призвели до потворного дисбалансу в державному бюджеті між прибутками і видатками, а отже й до кризи. Певний час Сталіну вдавалося компенсувати ці кризові явища масовою

дармовою примусовою робочою силою мільйонів в'язнів ГУЛАГу, але на кінець 1930-х років і ці резерви були вичерпані. Село, знищене голодомором, перестало відтворювати дармову робочу силу, а місто, паралізоване процесами 1930-х років, коли знищенню й засланням було піддано величезну частку інтелігенції, в тому числі й технічної інтелігенції, не постачало кваліфікованих кадрів.

Отже, різними шляхами диктатори йшли назустріч один одному і в цій галузі — Гітлеру потрібна була російська сировина, Сталіну — німецька технологія. Сталін першим відчув технологічний голод, коли за умов масових репресій він втратив довіру Заходу і потік технологій з США та інших промислово розвинутих країн практично припинився. Отож він і пустив В.Канделаки ще у 1936 р. в похід за німецькою технологією. Але Гітлер тоді не дуже поспішав. Коли ж золотий дощ, що падав на Німеччину в роки здійснення планів Дауеса і Юнга, закінчився, він, прагнучи до розбудови німецько-радянського економічного співробітництва, зрозуміло, під тиском прагматиків фінансистів і промисловців, усе ж віддав тут ініціативу Сталіну. Тому-то перед тим як сісти за стіл переговорів з Ріббентропом Молотов і висунув вимогу — насамперед підписання господарського договору. Що й було здійснено 19 серпня 1939 р., у неділю.

Договір позбавив Німеччину міжнародної ізоляції, відкрив перед нею вигідні перспективи в придбанні через посередників стратегічних видів сировини, без якої жодна армія не могла взутися і вдягтися. За нових умов чорноморські, далекосхідні та незамерзаючі північні порти СРСР можна було використовувати для транзиту таких закуплених через посередників стратегічних матеріалів як каучук, соя, нафта та інші, що їх Німеччина під час морської блокади не могла транспортувати морем, а лише ряднськими залізницями. До цього переліку слід також додати олово, боксити, текстиль, бавовну, що йшли з країн Південно-Східної Азії, графіт з Мадагаскара, вольфрам та все той же каучук з Індокитаю, сою, жири, консервовані молочні продукти. Гітлер усе це передбачав і ще 22 серпня 1939 р. у цитованій уже нами промові перед вищими військовими

чинами говорив, що Німеччині не слід боятися блокади, оскільки Схід забезпечить її усім необхідним [18. VII, 200 — 206].

За цим економічним договором, а також тими, що були підписані згодом, приховується ще один величезний злочин Сталіна — адже цими договорами він сприяв озброєнню вермахта, що з такою силою навалився на СРСР 22 червня 1941 р.

Протягом осені 1939 р. — зими 1940 р. між Москвою й Берліном велися надзвичайно інтенсивні економічні переговори з метою збільшення обсягів взаємних поставок. Німці особливо наполягали на зростанні експорту зерна, руди, нафти. Для цього на допомогу Г.Хільгеру до Москви прибув К.Ю.Шнурре в супроводі кількох експертів. Щоб спонукати Сталіна до ще більш масових поставок сировинних матеріалів, що концентрувалися в центральних районах Німеччини, Гітлер навіть віддав наказ про пріоритетне постачання в СРСР деяких стратегічно важливих промислових виробів, що були вкрай необхідні самому вермахту. Але на неодноразові скарги Кейтеля, а також командуючих родами військ Герінга й Редера фюрер відповідав однозначно — вимоги Росії треба задовольняти першочергово [68. 46 — 47; 11. 83]. Непоганим стратегом був Гітлер.

Сталін також надавав великого значення розбудові торгівлі з Німеччиною як головним зовнішньо-економічним партнером СРСР. Наприкінці 1939 р. він сам брав участь у переговорах з німецькою торгівельно-економічною делегацією і виявив неабиякі здібності та вміння "торгуватися", проникаючи у найменші деталі й подробиці еквівалентного товарообміну і взаємної вигоди. Головним козирем, який він висував тут, були ті втрати в міжнародному оточенні, яких зазнав СРСР внаслідок спільного виступу з Німеччиною проти Польщі. Хоч насправді ці втрати були набагато більшими через розгул репресій 1930-х років та спровокований напад на Фінляндію. Особливо Сталін наполягав на зниженні цін на німецьку воєнну продукцію [68. 47]. Як бачимо, і в цьому відношенні диктатори були варті один одного. Гітлер прагнув поводити себе й тут так само як з Угорщиною, Болгарією, Румунією, яким він нав'язав нерівноправні клірингові угоди, що фактично грабували

економіку цих країн серед білого дня. Сталін змушений був погоджуватися на німецькі умови — адже іншого партнера в нього не було.

Відповідно до господарського договору 1939 р. Сталін направив до Німеччини спеціальну комісію, що мала визначати якість запропонованих німецькою стороною товарів. До цієї комісії входили такі відомі фахівці як І.Тевос'ян, О.Яковлев, С.Корольов, а також спеціалісти з конструювання надводних кораблів і підводних човнів, танків, артилерійських установок та автоматичної зброї. Ця комісія перебувала у Німеччині з 25 жовтня по 15 листопада 1939 р. Її члени відвідали важливі воєнні заводи, випробувальні центри-полігони — Гітлер наказав поводити себе з радянськими фахівцями як з представниками союзної держави, хоча керівники вермахту категорично заперечували, щоб показувати “росіянам останні секрети” [4].

Паралельно, як уже згадувалося, німецька делегація вела інтенсивні переговори в Москві з Мікояном. Зрештою 11 лютого 1940 р. було підписано новий економічний договір, розрахований на 27 місяців. При чому СРСР мав виконати свої поставки за 18 місяців (якраз до літа 1941 р.), а Німеччина — впродовж усього договірного терміну. Гітлер знав, що робив. За цим договором СРСР мав поставити в Німеччину сировини й матеріалів на суму понад 500 млн.марок. У тому числі зерна — 1 млн.т на суму 120 млн.марок, 900 тис. т нафти (115 млн.), 100 тис.т бавовни (90 млн.), 500 тис.т фосфатів, стільки ж тон залізної руди, 300 тис. т металобрухту і чавуну, 100 тис.т хромової руди тощо. Ще на 50 млн. марок СРСР мав поставити товарів у Протекторат (колишню Чехію), а також здійснити ряд інших окремих поставок стратегічно важливих товарів загальною сумою 650 млн. марок. Окрім того СРСР перебрав на себе зобов'язання зменшити тарифи за використання транссибірської залізниці за перевезення закуплених німцями товарів на Далекому Сході [4.; 61. II, 36 — 39].

Слід зазначити, що в ході цих переговорів німецька сторона поводила себе на відміну від серпневих переговорів надзвичайно непоступливо і зухвало. Із переліку вимог СРСР викреслювалися окремі назви стратегічних

виробів. Сталіну доводилося повсякчас втручатися і тиснути на Шнурре. Зрештою німецька сторона змушена була частково поступитися. СРСР дозволялося закупити 10,7 тис.т листової броні для ВМФ, 64 турбінних вали і 144 турбінних диски, різноманітні палубні механізми тощо. Особливу непоступливість виявила німецька сторона, коли СРСР висунув вимогу поставити йому різноманітні артилерійські установки (баштові для надводних кораблів, антикорозійні для підводних човнів, гаубиці та потужні гармати для берегової артилерії). Зрештою під впливом Гітлера німці змушені були поступитися [4], знаючи, що до початку воєнних дій в СРСР однак не вдасться налагодити серійний випуск тих зразків найновітнішої зброї, яку СРСР закуповував у Німеччині.

СРСР вдалося придбати в Німеччині спеціальні судна на суму 10 млн.марок, сталевих труб — на 3 — 3,5 млн. Сталін наполягав, щоб йому продали 30 найновітніших літаків різних конструкцій, серед них “Мессершмітт-209”, “Ме-110”, “Ю-88”, крейсери “Зейдліц”, “Лютцов” та “Принц Ойген”, а також технологічні креслення на побудову кишенькового лінкора типу “Бісмарк”. З цього списку СРСР вдалося одержати недобудований крейсер “Лютцов”, який до самого кінця війни так і простояв у Кронштадті без користі. Із 30 літальних апаратів до закупівельного списку було внесено 10 літаків “Хейнкель-100”; 5 — “Мессершмітт-110”; 2 — “Ю-88”; 2 — “Дорнье-215”; експериментальний найшвидкісний на той час “Мессершмітт-209” для випробувань. Радянська сторона погодилася закупити ще й технологічні лінії, щоб збирати ці літаки, а потім поставити їх до Німеччини [68. 47 — 48]. Але це вже було з області ілюзій. Таких послуг СРСР Німеччина робити не збиралася.

Сталін також домагався неухильного виконання економічних зобов'язань перед Німеччиною. Так, за станом на 11 лютого 1941 р. до Рейху було відправлено сільгосппродуктів на суму 198,7 млн.марок, нафтопродуктів — на суму 67,8 млн. (721,8 тис.т, в тому числі 195,6 тис.т авіаційного бензину, 197,8 тис. т газойля) тощо; за станом на 22 червня 1941 р. СРСР поставив у Німеччину лише за другим договором 577,5 тис. т

зернових, 220,5 тис.т нафтопродуктів, 27 тис.т марганцевої руди, 926 т асбесту тощо. В цілому впродовж серпня 1939 р. — 21 червня 1941 р. було поставлено сировини й матеріалів на загальну суму 937,3 млн. марок. Сюди ще треба додати радянські транзитні послуги на суму 69,6 млн.марок, а також окремі поставки металів й інших товарів, що в загальному сальдо не враховані. Виходить кругленька сума. Німецька ж сторона недопоставила товарів на загальну суму 234,2 млн.марок [4; 54. 336 — 342]. Так що Гітлер і тут "нагрів" Сталіна. За даними О.Некрича, німецькі борги СРСР за станом на 22 червня 1941 р. становили майже таку ж суму — 229 млн.рейхсмарок [27. 384].

Але взаємною торгівлею і спільними діями проти Польщі радянсько-німецьке співробітництво не обмежувалося. Пакт і договір про дружбу і кордон регламентували ще й воєнно-стратегічне співробітництво. Так, Німеччина цілковито підтримала СРСР у його розбійницькій війні проти Фінляндії, а СРСР надав послуги Німеччині в організації на території Мурманської області спеціальної воєнно-морської бази "База-Норд", що обслуговувала німецькі підводні човни під час кампанії проти Норвегії. Це були ті самі човни, що 1939 — 1941 рр. розстрілювали британські конвої у Північній Атлантиці. У тому ж Мурманську німецькі кораблі переховувалися від англійських торпедоносців, поповнювали свої запаси, води, продовольства, зброї, ремонтувалися. Особливо дошкуляв англійським кораблям рейдер "Бремен", що також базувався в районі Мурманська. За ці послуги і за допомогу німецьким морякам gros-адмірал Редер висловив особисту подяку радянському командуванню [2. XII, 25]. Треба додати до цього, що радянські криголами проводили німецькі судна через Північний морський шлях до Тихого океану, де вони потім розбійничали на морських комунікаціях [69. 74].

Ганебним актом сталінсько-беріївського режиму була передача СС і гестапо 800 німецьких та австрійських антифашистів, що спочатку переховувалися в СРСР, а потім стали мешканцями ГУЛАГу. На вимогу німецьких властей СРСР розірвав дипломатичні стосунки з емігрантськими урядами Польщі, Голландії, Данії, Норвегії, Бельгії і навіть Югославії. Цікаво зазначити, що 11 серпня

1940 р. Молотов, у свою чергу, поставив вимогу перед німецьким МЗС не пізніше 1 вересня того ж року розірвати стосунки з Литвою, Латвією й Естонією і відкликати звідти не лише посольства, але й консульства.

Найганебнішим у цьому співробітництві було те, що допомога з СРСР надходила тоді, коли Німеччина її конче потребувала — в період підготовки наступу на Францію і на Балкани, а зрештою й на самого початка стратегічної сировини — СРСР.

Одіозний цей альянс тривав би і надалі, коли б Гітлеру це не набридло і він з середини серпня 1940 р. не приступив до підготовки агресії проти СРСР. Невдовзі між двома диктаторами мала пробігти чорна кішка.

5. Реванш!

Розгром Польщі, приєднання до Німеччини значної частини її земель і особливо Данціга, поділ решти її території з СРСР, утворення генерал-губернаторства — усе це була лише прелюдія до справжньої війни. Солдат першої світової, який зазнав ганьби поразки 1918 р. і Версальського миру, фюрер від початку знав, що головна війна ще попереду. Тому вже в ході польської кампанії він наказав усі війська, що вивільнювалися на завершальному етапі розгрому польських частин, негайно посилати на захід, проти Франції.

До викладу в історіографії перебігу подій навесні й влітку 1940 р. навряд чи можна щось додати. Як відомо, Гітлер збирався розпочати наступ проти Франції відразу ж по завершенню воєнних дій у Польщі. Але генерали переконали його, що це може завершитися катастрофою. Фюрер був змушений відкласти операцію "Гельб" на зиму 1940 р.

У тому невеликому проміжку часу, що був у розпорядженні двох диктаторів, відбувся ряд надзвичайно цікавих подій. До них насамперед слід віднести 60-ліття Й.Сталіна. Гітлер надіслав партнерові "найкращі побажання особистого щастя", а також привітання і надії на подальше процвітання народів "дружнього Радянського Союзу". Сталін висловив упевненість в тому, що "дружба народів Німеччини й СРСР, скріплена кров'ю, має стати довгою й міцною". Обмін телеграмами відбувся

напередодні різдва, так що німецький “дружній” народ сприйняв вітання з Кремля як різдвяний подарунок.

10 січня головнокомандуючий уже в котре призначив “остаточну дату” наступу на заході — 17 січня “за 15 хвилин до сходу сонця”. Тобто наступ мав початися о 8 год. 16 хв. Але того самого дня, коли наказ було підписано, сталася майже детективна подія, що змусила і цю дату відмінити. За поганої погоди фельд’єгерський літак, у якому майор Гельмут Рейнбергер віз пакет з детально розробленим наказом, втратив орієнтування і замість Бонна, куди він вилетів із Мюнстера, приземлився в полі неподалік від Мехелена, але вже на території Бельгії. Вискочивши з літака, майор побачив, що до нього наближається бельгійський патруль, і гарячково намагався підпалити пакет. Але віхола завадила йому досягти в цьому успіху. Таємний пакет потрапив до рук прикордонників. Під час допиту Рейнбергер усе ж спромігся вихопити пакет і жбурнути у вогонь каміна, але бельгійський офіцер виявив напрочуд блискавичну спритність і таки врятував від вогню оперативний план генерального наступу. А це був саме він. Ледве обгорілий жмут паперів зрештою ліг на стіл короля, а його копію надіслали до французького генштабу.

Досі залишається загадкою, чи це була заздалегідь добре підготовлена дезінформація, чи нещасливий випадок, чи спроба антинацистські настроєних офіцерів видати план наступу на Францію для того, щоб зірвати його... Як би там не було, але початок операції знову було відкладено, цього разу вже до весни. До того ж сам план був далекий від досконалості. Окрім того існувала ще одна причина.

Справа у тому, що в листопаді 1939 р. досить ще молодий генерал Е.Манштейн (Левінський) дійшов висновку, що цей варіант плану наступальної операції (у загальних рисах він повторював шліффеновський план вторгнення початкового періоду першої світової війни) так само як і його попередник успіху не принесе, тобто не дасть швидкої перемоги. Проконсультувавшись з своїм колегою Г.Гудеріаном, Манштейн запропонував завдати головний удар не через територію Нідерландів та Бельгії, а з Арденнської ущелини в обхід Седана і “лінії Мажіно”. Увесь розрахунок базувався на не-

сподіваності могутнього таранного танкового удару на вузькому фронті з Арденнської ущелини, звідки ніхто подібної авантюри очікувати не міг. Консервативний Рундштедт, а тим більше генштаб на подібний ризик піти не могли. План забракували, а самого Манштейна з посади начальника штабу групи армій “А” — наймогутнішого на той час угруповання вермахту — спустили на гальмах у рядові командири корпусу.

Але тут у долю досить таки талановитого воєначальника другої світової війни, на рахунок якого чимало виграних операцій, особливо в критичних умовах (Манштейн у вермахті був одним з найкращих майстрів контрудару), втрутився випадок. Якось засмучений Манштейн зустрів у Берліні свого однокашника полковника (згодом генерала) Шмундта. Порівняно з більшістю полковників і генералів у нього була одна перевага — він обіймав посаду ад’ютанта самого фюрера. Манштейн поділився з ним своїми турботами. Шмундту план сподобався і 17 лютого на обіді у фюрера на честь новоспечених корпусних командирів Шмундт допоміг Манштейну викласти свої міркування безпосередньо фюрерові. Тому ідея також сподобалася і фюрер, як пише Б.Ліддел Гарт, “умовив” Браухіча і Гальдера деталізувати її. Новий варіант, за висновком того ж Ліддел Гарта, являв собою зразок стратегічного планування [44. 52 — 53].

Ще більш зразковим було його виконання одностороннім Манштейном Г.Гудеріаном. Щоправда згодом уже після розгрому Франції Гітлер похвалявся, що “з усіх (його) генералів... Манштейн був єдиним, хто зрозумів його (фюрера) новий план війни на заході”. Але Манштейн не тримав за пазухою образи на свого головнокомандуючого. Про образи він згадав уже після війни, а під час неї він командував корпусом у Білорусії, потім 11 армією під час штурму Криму і Севастополя, а після першого “розгрому генералів” у грудні 1941 вже очолював групи армій на особливо небезпечних напрямках. Фюрер неодмінно відзначав свого улюбленця, хоч той зрештою й спробував звалити на свого благодійника вину за “втрачені перемоги”¹.

¹ Див.: Манштейн Э. Утраченные победы. — М., 1957.

Події ж на заході розгорталися ще стрімкіше, ніж у Польщі. Напередодні нападу на Данію та Норвегію поїзд фюрера раптово покинув Берлін у південному напрямку, ніби фюрер збирався подихати свіжим весняним повітрям десь у Тюрінгії, але на найближчій же приміській станції він повернув на північний захід... 9 квітня Данія капітулювала. Того ж дня, обдуривши британські патрульні суда, а подекуди вступивши з ними у скоротичні артилерійські дуелі, німці висадилися в норвезьких портах. Але тут, незважаючи на допомогу "союзника" Квіслінга, котрий очолював норвезьку п'яту колону, генералу Фалькенхорсту не вдалося блискучим чином завершити операцію "Везерюбунг". Маленька норвезька армія (всього 14 500 солдат і офіцерів), так само як за півроку перед цим фінська, майже місяць чинила опір добірним військам вермахту. Висадка союзних військ в районі Нарвіка змусила німецькі війська втягнутися там у досить затяжні бої. Операції по захопленню Нарвіка й Тронхейма завершилися лише напередодні наступу на Францію. Захоплення Данії й Норвегії обійшлося німцям у 5296 чоловік. Набагато відчутнішим були втрати флоту. На дно холодного моря пішло десять з двадцяти есмінців. Три з восьми лінійних крейсерів "Шарнгорст", "Гнейзенау", а також кишеньковий лінкор "Лютцов" одержали такі серйозні пошкодження, що протягом кількох місяців простояли в ремонтних доках.

Радянське керівництво беззастережно підтримало німецьку агресію проти Данії та Норвегії. У бесіді з Шуленбургом Молотов запевнив посла, що радянський уряд розуміє заходи Німеччини щодо Норвегії й Данії як протидію спробам Великобританії, готової зайти надто далеко у порушенні прав малих держав. "Ми бажаємо Німеччині нового успіху", — захоплювався Молотов партнера до нових агресивних актів, водночас готуючись до захоплення Балтійських держав.

Оцінюючи цю заяву Молотова щодо політики Німеччини у Північній Європі, Шуленбург констатував, що скандинавська кампанія звільнила радянське керівництво від тягаря турбот про можливий перебіг подій у зв'язку з висадкою англійських і французьких військ у Норвегії. Це, на його думку, могло призвести до відновлення воєнних дій у Фінляндії і таким чином втягнути

Росію у війну з противниками Німеччини. На думку німецького посла, поразка англійських військ у Норвегії викликала полегшення в радянському керівництві [75. 168 — 170].

10 травня надійшла черга Нідерландів і Бельгії. Напередодні поїзд фюрера знову попрямував у штабквартиру ОКВ у Мюнстері. Як повідомив нідерландському аташе у Берліні полковнику Г. Дж. Сасу заступник Канаріса полковник Остер, "свиня відбула на західний фронт". Згідно оперативного плану першими виступили війська групи армій Бока. Десантники висадилися у Роттердамі й Гаазі, чим викликали паніку в голландському керівництві, і хоч єдина (9-а) танкова дивізія, що діяла в складі групи армій Бока, застрягла серед численних каналів у долинах широких річок, на п'ятий день від початку воєнних дій Голландія капітулювала.

Набагато складніше розвивалися події у Бельгії. Коли німецькі війська перетнули бельгійський кордон і висадили повітряні десанти в тилу бельгійських військ, англо-французькі з'єднання перейшли цей кордон з заходу і вирушили назустріч колонам вермахту, що просувалися вглиб країни зі сходу. Якраз у той час, коли союзницькі війська були на марші, вийшовши на оперативний простір через Арденнську ущелину, почали форсувати Масс танкові дивізії Гудеріана. На північ від 19-го танкового корпусу Г. Гудеріана між Жіве і Дінаном річку переходив 15-й танковий корпус Гота. За ними рухалися решта з 50 дивізій Рундштедта. Удар був настільки несподіваним для французьких військ, що впродовж 14 — 16 травня всупереч стримуючим наказам командуючого танковою групою Клейста три дивізії Гудеріана просунулись на вузькому фронті шириною — 2 — 5 миль на 50 і більше миль уперед, вийшовши в тил англо-французькому угрупованню, що простувало по території Бельгії на схід. 15 травня прем'єр Рейно телефонував Черчиллю: "Ми зазнали поразки".

Над англійськими експедиційними силами, французькими й бельгійськими військами нависла загроза повного оточення. Наступними днями їхня доля була вирішена. Лише "стоп-наказ" Гітлера, майже цілковита виснаженість танкових дивізій і відставання піхотних частин від шаленого графіку просування вперед танків

Гудеріана врятували союзні війська від остаточного знищення або полону. Спроби флангових контрударів французів виявилися марними.

Не змогли налагодити французькі генерали й організованого опору німцям на паризькому напрямку. Оборона по річках Ена й Елет також не витримала натиску німецьких військ, хоча де Голль і доклав чимало зусиль, щоб налагодити там опір німцям. Одержавши наказ генерала Думенка, підтверджений Гамеленом, де Голль спробував об'єднати під своїм командуванням деморалізовані частини, що в паніці відступали на Париж, поки з глибини країни підійдуть танкові частини. Йому вдалося зібрати 150 танків, кілька батальйонів піхоти, артилерійських батарей і навіть розгромити німецьку автоколонну й узяти в полон 150 солдат ворога. Але сили були надто нерівними. 4-а французька танкова дивізія, одна з трьох бронетанкових одиниць французької армії, підтримана кількома частинами, що підтягнулися до 19 травня на рубіж оборони, змінити співвідношення сил уже не могла. Деморалізоване французьке військо відкочувалося на південь. Німці навіть не брали французьких солдат у полон, примушуючи їх лише здавати зброю [77].

За місяць Франція зазнала ганьби остаточної поразки. 19 червня, за наказом командування німецькі сапери розламали пневматичними молотками стіни музею, де стояв сталевий вагон маршала Фоша і витягли його на ту саму галявину в Комп'єнському лісі, де німецька делегація підписувала перемир'я в листопаді 1918 р. Гітлер прибув туди на своєму панцирному "мерседесі" 21 червня о 15 год. 15 хв. Набундючений, з почуттям неперевершеної пихи, зверхності й гніву, пише очевидець, він, старий солдат першої світової, що зазнав ганьбу поразки в 1918 р., приймав французьку делегацію. Але цілковитого задоволення триумфатор не одержав. Делегація не мала повноважень підписувати документ про капітуляцію. Тому вислухавши лише преамбулу до висунутих Кейтелем умов, фюрер вийшов з вагона. Він знову підійшов до величезної гранітної брили, де були викарбовані слова: "Тут, 11 листопада 1918 року було зламано злочинну гординю німецької імперії, переможеної вільними наро-

дами..." Три дні згодом за наказом фюрера під цю гранітну брилу ті ж сапери підвели мінні заряди і вона була розтрощена на друзки. Капітуляцію від французької делегації, очолюваної генералом Хюнтцігером, прийняв Кейтель 22 червня 1940 р. о 18 год. 50 хв.

Ще 1920 р. на одному з мітингів у Мюнхені фюрер поклявся, що він не знатиме спокою, допоки не розірве ганебного Версальського договору. Тепер він триумфував: за приниження 1918 р. було відплатчено [10. 591]. При чому відплатчено найменшою ціною. Німецькі втрати у Франції становили: 27074 забитими, 111084 пораненими, 18384 пропало без вісті. 1916 року в одній лише битві на Соммі англійці зазнали набагато більших втрат. Фуллер пише, що французькі втрати навряд чи перевищували німецькі більш як удвічі (не враховуючи, зрозуміло, полонених), оскільки понад половина французької армії взагалі не зробила жодного пострілу [25. 107].

Вітання з блискучою перемогою німецьких збройних сил, не ризикуючи цього разу знову вискочити, мов Пилип з конопель, Молотов передав через Шуленбурга. 17 червня він спеціально запросив посла у Кремль і довго тис йому руку. Принагідно нарком поінформував його про радянські наміри щодо Прибалтійських держав. СРСР, запевняв нарком, має намір покласти край усім інтригам Англії й Франції, які прагнули посіяти недовіру й незгоди між СРСР і Німеччиною в цих країнах. У такий спосіб Молотов силкувався виправдати перед фюрером майбутнє вторгнення радянських військ у Балтійські держави [61. 55 — 56]. З території Литви, Латвії й Естонії тим часом почалася масова втеча урядових чиновників, політичних діячів, дипломатів, дворян, емігрантів, заможних людей. З Литви, наприклад, цілі військові частини переходили кордон із Східною Пруссією й інтернувалися там [61. 56]. Відносини між СРСР і Німеччиною вступили у фазу напруження.

6. Сусіди б'ють горщики

Як видно з попередніх розділів, стасунки між СРСР і Німеччиною, незважаючи на підписання широкорозрекламованих пресою обох країн пактів, ніколи не були безхмарними. Весь світ, і насамперед автори цих договорів, усвідомлювали, що то був шлюб за розрахун-

ком, в якому кожен із партнерів шукав свою вигоду. Перше напруження у взаємних відносинах виникло відразу ж після початку агресії проти Польщі. Гітлер був надзвичайно стурбований тим, що Москва затримує виступ своїх військ. Нервозність у Берліні зростала відповідно до кроків Молотова, що якомога затягував конкретну відповідь на настирливі домагання Шуленбурга. Адже тільки спільною участю в розгромі Польщі можна було перевірити вартість пакту про ненапад. Такого висновку дійшли автори "Утопії при владі" [27. 367]. Тому коли Червона армія нарешті виступила і їй було віддано певну подяку, Гітлер хотів негайно перекинути всі війська на захід, щоб до осінньої розпусти й холодів покінчити з Францією. Але для генерального штабу сухопутних військ уроки польської кампанії були далеко не ейфорійними. На відміну від політичного керівництва, захопленого швидкістю розпаду Польщі, генерали виявили величезну кількість недоліків і вад у підготовці армії, її структурі, боєздатності військ, моральному стані солдатів та офіцерів, тактиці й взаємодії різних родів військ, якості озброєння. Одне слово, було ще над чим працювати.

Одразу ж після окупації Польщі Гітлер розпочав так званий мирний наступ. Він запропонував Англії і Франції мир і де тільки міг повторював, що Німеччина лише покарала поляків за їхню зарозумілість та погане ставлення до німецького населення, а далі вона воювати ні з ким не збирається. Це все була груба облуда, оскільки генеральний штаб ледве стримував завойовницькі апетити нового Наполеона. В цьому "мирному наступі" Гітлера цілковито підтримував Сталін, який разом з Молотовим звинувачував Англію і Францію в агресії, а Німеччину виставляв їхньою жертвою. Цинізм обох сторін перейшов усі можливі межі.

Напруження, що виникло у відносинах між Німеччиною й СРСР за умов радянсько-фінської війни, значно посилилося влітку 1940 р. Якщо блискавичну перемогу над Польщею ще можна було спокійно перетравити з огляду на вище викладені аргументи, то такий швидкий розгром Франції викликав шоковий стан в усьому світі. Зрозуміло, що серед тих, для кого скоротичний перебіг кампанії у Франції став цілковитою несподіванкою, був

і Сталін. Його надії та розрахунки на довгу позиційну війну на заході, що дало б йому можливість з урахуванням уроків війни з Фінляндією краще підготуватися до сутички з своїм берлінським партнером, виявилися безпідставними. Тому настрої у Кремлі був близький до розпачу, а розпач — найгірший порадник.

Завоювання Франції й встановлення цілковитої німецької гегемонії в усій Центральній і Західній Європі поставили Рейх у надзвичайно вигідне стратегічне становище. Єдине, що ще турбувало Гітлера — це недовершеність битви за Британію і Балкани. Але це були вже другорядні проблеми. Головне, що Німеччина позбулася васальної залежності від російської сировини. Тепер, маючи в своєму підпорядкуванні величезний військовий потенціал Франції з її африканськими колоніями, а також румунську нафту, Гітлер міг розривати тактичний союз із Сталіним.

Наприкінці 1940 р. під німецьким контролем перебував гігантський простір загальною площею 4 млн. кв. км з населенням 333 млн. чоловік. Розгорнулася систематична експлуатація сировинних та економічних ресурсів окупованих країн. На підприємства, які працювали на вермахт, було направлено тисячі іноземних робітників, що дозволило Гітлеру вивільнити значний людський контингент для поповнення й розбудови своїх збройних сил, готувати їх до стрибка на схід.

Водночас становище СРСР катастрофічно погіршилося. Тому-то Сталін і вирішив (поки німці добивали французьку армію і залізували рани, а Англія ледь виходила з шокового стану після Дюнкерка) скористатися слушним моментом і остаточно захопити Прибалтійські держави. Для виправдання цього агресивного акту Молотов звинуватив Латвію, Литву й Естонію у підписанні антирадянського пакту (?), а міністрів внутрішніх справ Балтійських держав — у спробі вчинити там реакційні перевороти і в нездатності надати безпеки радянським військовим контингентам, введеним туди ще 1939 р. [65]. За дорученням Сталіна встановлювати там нові порядки виїхали його поплічники Деканозов, Вишинський, Жданов. На допомогу їм кордони допоки ще незалежних держав перейшли додаткові військові угруповання Червоної армії, що за своїм кіль-

кісним і якісним складом набагато перевищували національні армії усіх трьох країн разом. Зусиллями цих сталінських сатрапів і загонів НКВД уряди прибалтійських республік було розігнано, більшість (хто не встиг емігрувати) міністрів й парламентаріїв заарештовано. Натомість призначено нові, прорадянські власті. 17, 20 і 21 червня під орудою сталінських емісарів і пильним наглядом енкаведистів в такий спосіб здійснено державні перевороти, а в липні проведено вибори до народних сеймів у Литві та Латвії й до державної думи в Естонії.

Ця операція готувалася заздалегідь. Ще в травні 1940 р. "Известия" писали, що "останні військові дії (на Заході. — А.Т.) ще раз підтвердили, що нейтралітет малих держав, у яких немає сили, щоб його оберігати, — чиста фантазія. Таким чином для малих держав є дуже мало шансів вижити і залишитися незалежними" [36].

За розбійницькою логікою цих загальних розумувань проглядалася стратегія нових територіальних захоплень. Адаже головне полягало в тому, що в ході радянсько-фінської війни виявилася вся неспроможність не тільки армії, а насамперед Балтійського флоту, замкненого в Фінській калюжі та в гаванях Кронштадту. Незважаючи на територіальні придбання на півночі, під загрозою залишався і Ленінград. Сталіну потрібні були балтійські порти Латвії й Естонії, щоб контролювати всю східну Балтику, а їхні території, — щоб увійти в безпосередній контакт з кордонами Східної Пруссії.

Тому-то й стаття в "Известиях" з'явилася саме в той момент, коли війська Бока переможним маршем рухалися по території Нідерландів, а танковий корпус Гудеріана, прорвавши оборону на північ від Седана в обхід лінії Мажіно, заходив у тил англо-французьким силам, що рушили на територію Бельгії й Нідерландів назустріч Боку, підставивши незахищений правий фланг під удар групи армій Рундштедта.

Гітлеру бракувало часу вивчати хитромудрі заячі кільця Сталіна. Йшла серйозна військова кампанія на Заході. Здійснювалася його мрія — план "Гельб". У червні ж, не виявляючи особливої турботи про реакцію на дії з боку Німеччини, Сталін вирішив, що настав час при-

мусити й Румунію поступитися територіями, які вона захопила у 1918 — 1919 рр.

У своїх домаганнях Молотов виявив надзвичайну настирливість і оперативність. Його переговори з Шуленбургом напередодні "визвольного походу" в Бесарабію та Буковину можуть слугувати за взірць дипломатичного пресінгу. Коли Молотов повідомив Шуленбурга про намір СРСР повернути собі Бесарабію, той висловив побоювання, що ця акція може поставити під загрозу румунські нафтові поставки до Німеччини. Тому він попередив Молотова, що СРСР передусім слід враховувати інтереси Рейху. Молотов пообіцяв послу, що доповідь про стурбованість німецької сторони "радянському урядові". У свою чергу посол зажадав, щоб СРСР не робив жодних кроків у цьому напрямку, доки не прийде відповідь з Берліна. Наступного дня Молотов здивував Шуленбурга ще однією вимогою — претензіями на Північну Буковину. "Це вже щось нове", — зазначав 25 червня 1940 р. у телеграмі Шуленбургу Ріббентроп, оскільки в секретному протоколі до пакту про ненапад Буковина не значилася. Німеччина має надзвичайно серйозні інтереси в нафтових поставках з Румунії, тому всілякі дії СРСР, що можуть вплинути на їх регулярність, для Німеччини неприйнятні. Окрім того, Буковина, як частина колишньої Австрійської імперії, наполягав міністр, безумовно має залишатися у сфері впливу Рейху [48. 94 — 95].

Але Сталін добре розрахував, що саме в цей час Гітлер не має можливості перекинути війська на схід, а ті 5 дивізій, що залишалися неподалік від нового німецько-радянського кордону від Балтики до Карпат, жодної загрози для нього не справляли. Гітлер змушений був поступитися. Ріббентроп дає вказівку послові в Бухаресті Шмідту "порадити румунському уряду піти на зустріч вимогам радянського уряду" [61. II, 2, 64]. Сталін від задоволення з такої своєї "безкровної перемоги на чужій території" мав потирати руки. 26 червня румунському уряду було вручено ультиматум, а ще через 24 години радянські війська увійшли в Бесарабію й Північну Буковину. Румунська армія навіть не встигла евакуювати своє майно, не кажучи вже про цивільне населення. Ще за два місяці там було утворено Молдавську

РСР, решту Бессарабії й Буковину включено до складу України.

Упродовж літньої кампанії 1940 р. Гітлер і його оточення по-справжньому зрозуміли всі переваги, одержані від пакту про ненапад. Гітлер не лише уникнув війни на два фронти, а й зміг перекинути на захід переважну кількість своїх дивізій, залишивши на сході лише 7, але потім забрав звідти ще дві. Герінг, вихваляючи мудрість фюрера, говорив, що пактом із Сталіним Гітлер заощадив щонайменше 50 дивізій, які треба було тримати на сході, якби пакту не існувало. За висновками А. Баллока, пакт був єдиною й абсолютною умовою для успішних дій Гітлера на заході в 1940 р., так само як і проти Польщі в 1939 р. [10. 574].

Але обоє вони, і Сталін, і Гітлер, розуміли, що цей одіозний союз не може бути тривалим, тому кожен з них поспішав скористатися перевагами, яких він їм надавав. Гітлер підкоряв одну за одною держави на заході. Сталін, наляканий його блискавичними успіхами, розширював свою територію, щоб за старою російською імперською традицією віддалити якомога далі столицю від кордонів. Тому поки основні сили вермахту залишалися на заході, він і вирішив захопити збройною силою всі території, що входили до радянської "зони впливу". Але переступивши межу з Буковиною, він викликав гнів з боку свого партнера. Окрім того, своїми діями проти Румунії, що входила до Малої Антанти, а отже й до англо-французького блоку, він спонукав до антиверсальських дій інших сусідів цього клаптикового королівства, що за Сен-Жерменським та Тріанонським договорами успадкувало чималу частку Австро-Угорщини, Росії та Болгарії. Остання, зокрема, негайно висунула вимогу повернути їй Південну Добруджу, а обкарнана в 1920 р. Угорщина — Трансільванію. Якщо з першою вимогою Румунія ще якось могла погодитися, то до другої ставлення було вкрай негативне.

Роль арбітра перебрав на себе Гітлер — нафта була надто важливим стратегічним допінгом, щоб ним ризикувати, а з іншого боку, він не мав бажання втрачати такого потенційного союзника і постачальника аграрної продукції, як Угорщина. Та й Румунію краще було мати союзницею, аніж сателітом Англії. Тому він негайно

втрутився в справи дунайських країн. Ріббентроп запросив до Відня міністрів закордонних справ обох країн і, гримаючи на них, як на завинілих школярів, примусив вдовольнитися половиною — він поділив Трансільванію навпіл, так що жодна сторона не одержала задоволення, але й претензій пред'являти було нікому. Гітлер навіть був готовий до негайного збройного втручання, але до того поки що справа не дійшла.

За умов гострої політичної кризи і переорієнтації в Румунії відбулася зміна кабінету. Король прийняв відставку уряду і призначив прем'єр-кондукетором Й. Антонеску. 23 вересня "нова" Румунія вже приєдналася до держав "вісі". Усі ці акції супроводжувалися введенням на її територію спочатку німецьких "інструкторів" для перепідготовки армії, а потім бойових дивізій для "охорони нафтових родовищ і переробних заводів". В обох випадках, так само як і з другим віденським арбітражем, Ріббентроп не поспішав радитися з Молотовим, як того вимагав пакт.

Зрозуміло, що з приводу цих німецьких дипломатичних і військових вправ Молотов не забарився з протестами й демаршами. Але жодного результату й жодної реакції фюрера вони не викликали. Гітлер уже "став на воєнну стежку". Диктатори зірвалися з ланцюга. Не встигли Сталін, Гітлер, Хорті й цар Борис поділити Румунію, як Муссоліні закортіло захопити Грецію. Але тут його, так само як 1939 р. у випадку з Албанією спіткало фіаско. Греки дали рішучу відсіч "римським легіонам" нового Цезаря і вигнали їх за межі своєї території. Довелося фюреру йти на допомогу дуче, але для цього треба було ще перекинути війська із заходу та відкликати солдат і офіцерів з відпусток. А тут ще розперезався цей кремлівський володар.

Реакція Гітлера на волюнтарні дії Сталіна була вкрай негативною. 27 вересня 1940 р. Німеччина, Італія та Японія підписали у Берліні Троїсту угоду, остаточно сформувавши "вісь Рим-Берлін-Токіо", і поділили між собою сфери впливу. Того ж дня до "вісі" приєдналася Болгарія. Пакт з нею уклали три країни також у Берліні. Німеччина отримала "Євро-африканський простір", Італія — "Середземномор'я", Японія — "Східно-азіатський простір". Болгарія мала одержати частину Юго-

славії та Греції, агресія проти яких була на черзі. Але ще в серпні начальник штабу 18-ї армії, що була виведена у резерв після капітуляції Франції, генерал Е.Маркс одержав від Гітлера особисте завдання — розробити план кампанії проти Росії¹. Згодом він був відряджений до генерального штабу, де разом з Гальдером, Йодлем, Паулюсом продовжував роботу над планом, що в подальшому дістав назву “Барбароса”².

Але першим каменем зіткнення, як і 1939 року, стала Литва. Всупереч досягнутим восени після розгрому Польщі домовленостям, Сталін наказав 3 серпня 1940 р. ввести радянські війська в район Маріамполя, що мав лишатися в сфері німецького впливу. Коли 14 серпня Гітлер зібрав у рейхсканцелярії новоспечених фельдмаршалів, всі перебували в стані ейфорії. Фюрер із задоволенням вручав їм оздоблені діамантами жезли, а маршали гордо клацаючи підборами, підносили правицю у римському вітанні і з глибокою вдячністю вигукували “Хайль, Гітлер!”, що в перекладі означає “хай живе!”. Одвічний ворог Франція була стерта з картии Європи. “Люфтваффе”, як обіцяв го-

¹ Генерал-майора Еріха Маркса залучили до справи, зрозуміло, не через його прізвище. Ще в роки першої світової війни, коли він служив у штабі генерала Шлейхера, Маркс розробляв план вторгнення в Росію через Україну в напрямку на Ростов і далі в райони залягання нафтових родовищ Кавказу.

² Коли в середині липня генерал Маркс одержав розпорядження приступити до розробки плану нападу на Росію, у Гітлера ще не було чіткої уяви про майбутній виступ проти свого союзника. Але вже 22 липня Браухіч доручив Гальдеру “всебічно продумати” різноманітні варіанти, що “стосувалися операції проти Росії”. 31 липня на розширеній нараді генералітету у Бергхофі фюрер уже більш детально обгрунтував необхідність форсованої розробки такого плану. СРСР необхідно ліквідувати, однозначно заявив Гітлер. Термін — весна 1941 р. Детальне опрацювання плану забрало майже п’ять місяців і вже 18 грудня директиву № 21 під кодовою назвою “Барбароса” було затверджено. Напад призначено на 15 травня. 3 лютого у Берхтесгадені з цього приводу відбулася ще одна нарада. Викликані на неї Браухіч і Гальдер у присутності Кейтеля і Йодля доповіли Гітлеру остаточний варіант. Він одержав схвалення. Саме на цій нараді Гітлер і заявив, що коли почнеться здійснення плану “Барбароса”, світ затамує подих і завмре. Але наприкінці квітня, через події у Югославії й Греції дату нападу на СРСР було змінено й перенесено на 22 червня. Окремі автори вважають, що зміна терміну початку операції поставила її під загрозу зриву. Але є й інша думка: оскільки план було розраховано на скоротичну кампанію — протягом двох місяців, — він у будь-якому разі не міг бути виконаний.

ловний рейхсмаршал Герінг (національний герой, етсєтера), добивала Англію. Звичайно, кожен з фельдмаршалів знав, що ні про яке вторгнення на острови не може бути й мови. Рундштедт в усякому разі говорив, що ніколи не вірив у серйозність намірів Гітлера щодо операції “Морський лев”, надто вже слабким порівняно з англійським був німецький флот. Такої ж думки дотримувався й Гудеріан [30. 124; 30а. 50].

Гітлер довго просторікував на цій зустрічі з вищим генералітетом, малюючи політичну та стратегічну картину світу, високо оцінюючи бойові якості вермахту і так ніби між іншим зупинився на безмірній слабкості Червоної армії, яка виявилася в ході фінсько-радянської війни. При цьому він спирався лише на кадри кінохроніки, дуже дошкульно їх коментував. Далі він дав волю своєму обуренню. “Росія переступила через угоди, підписані нами, — з погрозою говорив фюрер, — але допоки вона залишається лояльною, Німеччина не має наміру виступати проти неї. Якщо ж Сталін наважиться захопити Румунію й Фінляндію, нам доведеться вдарити” [54. 500 — 501].

Але фюрер і тут не був відвертим. Як свідчать щоденникові записи Гальдера, ще 30 липня на урочистостях з нагоди його дня народження, Вайцзеккер передав йому слова Гітлера про необхідність зосередити головну увагу на сході [26. 492]. А 31 липня він уже особисто говорив Гальдеру на нараді керівників вермахту у Бергхофі, що “Росія має бути ліквідована... Ми одним навальним ударом розіб’ємо усю державу в цілому” [26. 80 — 81].

Прийнявши у серпні рішення про зміну напрямку удару, Гітлер дає завдання командуванню ОКВ розробити попередній начерк розміщення на сході великої маси військ, організації їх охорони, постачання, прикриття, розробити систему дезінформації. 14 серпня відповідальному за службу постачання генералу Томасу Герінг заявив, що економічних зобов’язань щодо СРСР слід дотримуватися лише до весни 1941 р. [26. 78]. Гітлер також дав завдання Томасу розробити детальний план освоєння і карту-схему розміщення промислових центрів Росії, її транспортних систем, нафтовидобувних районів. Томас мав також подбати про негайну під-

готовку персоналу для управління російськими землями, заводами й фабриками, що мають бути захоплені у невідворотному конфлікті з Росією [54. 501].

Восени 1940 р. напруженість у стосунках між СРСР та Німеччиною ще більше зростає, хоч обидві сторони робили вигляд, силкуючись вгамувати її, що причин для цього немає. Але ж вони існували. Суттєвий клин у відносини між двома державами було вбито 28 червня з введенням радянських військ до Бессарабії та Буковини. Як уже говорилося вище, німецька сторона відповіла на цей крок проведенням 30 серпня Віденського арбітражу, за яким без консультації з СРСР Угорщині було повернуто значну частину Трансильванії, відтяти від неї Тріанонським договором 1920 р. Через два тижні королівським декретом до присяги було приведено уряд Й.Антонеску. Таким чином обидві дунайські держави стали союзниками Німеччини, її аграрно-сировинними придатками. Під приводом проведення військ в Норвегію німці ввели свої дивізії у Фінляндію. А союзу Болгарію підкріпили до колісничі передачею їй Південної Добруджі. СРСР спинився перед загальноєвропейським блоком ворожих йому і союзних Німеччині держав. Сили було розставлено, але гра ще продовжувалася, хоча обидва диктатори дійшли висновку, що взаємна вигода від обопільного союзу вже вичерпалася. Сталін майже виконав план захоплення прилеглих територій, а Гітлер простував до прямого зіткнення на сході, полишивши Англію незавоюваною на заході.

За таких умов Ріббентроп 25 вересня просив В.Тіппельскірха, що заміщав Шуленбурга, який відбув у відпустку, сповістити Молотова про підписання пакту між Італією, Японією й Німеччиною. Молотов вимагав надіслати йому повний текст договору, але Ріббентроп залишив це прохання наркома без відповіді. У жовтні Молотов знову ж таки через Тіппельскірха постфактум дізнався, що німці під приводом захисту нафтових родовищ і переробних заводів ввели свої війська в Румунію.

Взагалі ж Ріббентроп поводив себе надто стримано. Він конфіденційно повідомляв Шуленбурга, що румунський уряд звернувся до фюрера з проханням надіслати військову місію для організації перепідготовки королівської армії. Виходячи з інтересів Рейху, насамперед у

румунській нафті, Гітлер вирішив піти назустріч цьому проханню. Беручи до уваги "дружні" стосунки з СРСР, а також виходячи з "підступів англійців" у цьому регіоні, міністр доручав послові "в лояльній формі" поінформувати про ці кроки радянський уряд. Одержавши цю інформацію, Молотов не без гумору зазначив, що радянська агентура не володіє даними про якусь особливу активність англійців в районі західного причорномор'я, тим більше, що німецькі війська от-от мають висадитися на Британських островах. Шуленбург залишив цей дипломатичний жарт без уваги [48. 97]. Але відносини між партнерами неухильно йшли під уклін. Сталін мало що виграв після введення військ у Бессарабію й Буковину, але прискорив фашизацію Румунії і фактично штовхнув її правлячі кола в обійми Адольфа Гітлера. Цим Сталін створив проти себе ще один фронт. На початку січня 1941 р. в Румунії вже дислокувалося майже 700 тис.німецьких військ. Але попереду в них була ще Югославія та Греція. Лише після успішного завершення операції "Маріта" вони вирушили на Одесу.

Кінець вересня і початок жовтня характеризувався певним затишшям в політичних кроках сторін.

Нарешті 13 жовтня від Ріббентропа надійшов досить великий лист (до речі продиктований Гітлером, котрий після цього відбув до Франції умовляти маріонетковий уряд Віші про спільні дії проти Англії). Молотову було запропоновано відвідати Берлін, щоб домовитися про приєднання СРСР до пакту трьох. Насправді вже пакту чотирьох, оскільки до нього приєдналася Болгарія. Сталін відповів досить оперативівно, 22 жовтня. Хільгер повіз особистого листа Гітлеру, а Ріббентроп одержав лаконічну і досить уникливу телеграму. Сталін принципово не заперечував проти врегулювання стосунків з Італією та Японією, але запропонував попередньо вивчити "це питання". Було домовлено, що Молотов прибуде в Берлін 10 — 12 листопада [61. 92 — 93].

Про переговори Молотова з Гітлером і Ріббентропом в листопаді 1940 р. написано чимало. Найбільше туману й брехні тут напустив один з їх учасників В.Бережков [8]. У своїх мемуарах він досить докладно описав окремі деталі, але жодного слова не сказав про головне —

готовність Сталіна приєднатися до "вісі", що й було головною метою візиту Молотова.

7. Місія в Берлін

У світовій літературі перебіг подій, пов'язаних з переговорами 12 — 13 листопада, подається за документальними записками доктора П.Шмідта та Г.Хільгера [61. II, 94 — 131]. Хільгер записував завершальний етап бесіди в бункері міністерства закордонних справ, куди Ріббентроп і Молотов змушені були швидко евакуюватися з приміщення радянського посольства, коли розпочалося бомбардування Берліна англійською авіацією. П.Шмідт з групою журналістів, щоб не потрапити під бомби, змушений був переховуватися в приміщенні готелю "Адлон" [16. 331 — 332].

Поїзд із Молотовим прибув на ангальтський вокзал вранці 12 листопада (Бережков пише, що 13 [8. 19]). Там його зустрічали найвищі нацистські бонзи Ріббентроп, Гімmlер, інші вищі особи Рейху. Есесівський оркестр грав "Інтернаціонал", а добре вишколені есесмени вишикувалися в почесному ескорті. Разом з Молотовим прибуло 60 чоловік почту, серед них були заступники наркомів В.Деканозов, І.Тевосян, А.Крутикова, в складі делегації було й 16 співробітників НКВС на чолі з заступником Берії Меркуловим. Тим же поїздом для участі в переговорах прибули Шуленбург і Шнурре, а також постійний супутник посла у таких поїздках Г.Хільгер. Переговори почалися пополудні 12 листопада, а через 48 годин Молотов відбув до Москви, щоправда, проводжали його вже без оркестру і почесної варті. За час перебування в Берліні Молотов двічі зустрічався з Гітлером, тричі — з Ріббентропом, окрім того мав розмови з Гессом та Герінгом.

У першій бесіді, відзначає Хільгер, Гітлер був "ошелешуючи люб'язний". Російська імперія, говорив він, може розвиватися без будь-якого збитку для німецьких інтересів (Молотов погодився). Якщо обидві країни досягнуть розуміння цього факту, вони зможуть налагодити взаємовигідне співробітництво і уникнути ускладнень, тертів та неспокою. Гітлер наголосив, що кожна держава має свою мету — Німеччина прагне вийти до Північного моря, Італія — знищити "засув", що постав-

лено на Гібралтарі, Росія прагне добутися до океану. Однак упертість, прискіпливість і надзвичайна вимогливість Молотова, очевидно вивели Гітлера з рівноваги.

Щоб якось заспокоїти Молотова, Гітлер натякнув йому на можливість перегляду сфер впливу, оскільки питання це назріло, а попередні угоди вже дещо застаріли. І хоча Німеччина ще не готова до радикального перегляду усіх проблем, він готовий піти назустріч Сталіну, як це було в питанні з Литвою, хоч усе це вимагає певного часу. Зараз, продовжував Фюрер, Німеччина прагне лише миру, оскільки за попередній період війни вона придбала такі величезні території, що для їхньої утилізації знадобиться як мінімум сто років [18. XI, 541 — 544]. Фюрер дещо хизувався перед посланцем Сталіна, бо далі він відверто закинув, що, звичайно, був би не проти того, щоб прихопити декілька колоній у Центральній Африці. Німеччина все ще відчуває сировинний голод і готова за будь-яких умов забезпечити їх транспортування до Рейху [18. XI. 544]. Тому, конфіденційно сповістив він Молотова, Німеччина не потерпить існування англійських баз у Греції. Цією фразою Фюрер ніби підкреслив серйозність союзницьких відносин між СРСР і Третім Рейхом, бо фактично видав голові раднаркому напрямок наступного удару вермахту, водночас виправдовуючи цим присутність німецьких військ у Румунії.

Скоромовкою Гітлер звинуватив США у проведенні імперіалістичної політики, прагненні президента Рузвельта поширити доктрину Монро на всі країни, хоч і не відразу, а десь аж у 1970 — 1980-і роки. На закінчення першої тиради він запевнив Молотова, що німецьке керівництво цілком розуміє прагнення Росії до незамерзаючих проток, але миттєво змінив тему. Хоч Німеччина й Росія захопили великі території, проте всі проблеми ще далекі від повного розв'язання. На закінчення Фюрер оптимістично резюмував, що попри всі проблеми успіхи обох сторін надзвичайно великі [18. XI, 547].

Далі слово взяв Молотов. Він одразу ж запевнив свого співрозмовника, що виступає тут не від себе, а від імені Сталіна, який дав йому найповніші інструкції і

повноваження. Далі Молотов підкреслив, що обидві сторони чимало вигадали від попередніх угод; відсутність лінії фронту від внутрішніх районів надало можливість Німеччині досягти успіхів на заході, а підписання угоди про Литву і Люблінське воеводство зняло з порядку денного всі суперечності між обома країнами. В цілому ж, підкреслив Молотов, між СРСР та Німеччиною існує повне взаєморозуміння, за виключенням Фінляндії. Але тут Гітлер перебив Молотова і додав, що Німеччина зацікавлена у Фінляндії не менше, ніж у Румунії і жодного загострення конфлікту в цих регіонах не допустить. Особливо обурливо він реагував щодо молотовських претензій на Південну Буковину, про яку в секретних протоколах не було навіть і згадки. Фюрер підтвердив попередні заяви Ріббентропа, що Буковина має залишатися німецькою сферою впливу. Від ейфорії перших хвилин мало що залишилося. Отже перша зустріч Молотова з Гітлером завершилася на неприємній для обох сторін буковинській ноті.

Мабуть фюрер переконався, що далі дурити Сталіна йому вже не вдасться і друга його бесіда з Молотовим проходила сухо, нервово. Гітлер рішуче й різко заявив, що "Радянський Союз мусить зрозуміти" — вигоди можна досягти лише в рамках широкого співробітництва. Він поставив ультимативну вимогу, щоб "Росія не шукала" вигоди на територіях, у яких Німеччина зацікавлена на період ведення війни [13]. А це означало, що Болгарії і Південної Буковини Сталіну не бачити як свої вуха. З Фінляндії німецькі війська також не будуть виведені. На прийом до радянського посольства 13 листопада фюрер взагалі не прийшов.

Не принесли реальних результатів і тривалі переговори Молотова з Ріббентропом. Ріббентроп ухилився від того, щоб ознайомити Молотова з повним текстом троїстої угоди. Він обійшовся загальними фразами й характеризує "велику східно-азіатську сферу", так і не окреслив її геополітичні межі [18. XI, 547]. Заганяючи раз по разу Ріббентропа й Гітлера в глухий кут своїми настирливими питаннями про Фінляндію, Туреччину, Болгарію, протоки та райони на південь від Баку й Батумі, де він визначав сфери радянського впливу, Молотов виявив себе чудовим дебатером, але поганим дипломатом. Він виграв гейм, пише Толанд, але про-

грав справу. Проглянувши протокол переговорів, складений Шмідтом, Гітлер заявив Борману, що в ході бесід з Молотовим він остаточно переконався — "рано чи пізно Сталін перекинеться до наших ворогів... Рейх як захисник дружніх країн (Румунія, Фінляндія, Туреччина. — А.Т.) не може віддати їх на поталу комунізму... Війна з росіянами стала неминучою, щоб ми не вживали для її відвернення, ... а усяке зволікання призведе лише до того, що ми почнемо її за ще більш несприятливих умов... Я звезу рахунки з Росією, як тільки мені дозволять сприятливі погодні умови" [64. 884]. Ці слова коментарів не потребують.

Цей тур переговорів з Гітлером Сталін програв як новачок. Якщо він прагнув уникнути нападу Німеччини в найближчі рік-два, він мусив себе поводити зовсім інакше.

У своїх подальших діях Гітлер вже зовсім не брав до уваги взаємні зобов'язання про інформування сторін щодо зовнішньополітичних акцій. Так було, зокрема, і з введенням німецьких військ на територію Болгарії. 25 листопада Молотов змушений був вручити Шуленбургу ноту протесту з цього приводу, в якій підкреслювалось, що Німеччина не може розраховувати на підтримку з боку СРСР німецьких акцій у Болгарії [48. 101]. Схоже, справа наближалася до розриву.

Коли ж Сталін надіслав 26 листопада свою відповідь, на неї в Берліні уже ніхто не очікував. Даремно Молотов через Шуленбурга і Деканозова прагнув добитися відповіді від Гітлера¹. Вона не надійшла.

¹ У присутності Деканозова Молотов зачитав радянський меморандум Шуленбургу. Уряд СРСР, йшлося в документі, готовий прийняти пропозиції від 13 листопада і підписати трьохсторонній пакт про політичне співробітництво за таких умов: виведення німецьких військ з Фінляндії в обмін на радянські гарантії мирних держав відносно нею (майже як у Мюнхені 1938 року) і захисту німецьких економічних інтересів там (експорт лісу, нікелю); безпека СРСР в районі Проток має гарантуватися підписанням пакту про взаємодопомогу між Радянським Союзом і Болгарією, котра як чорноморська держава входить до зони інтересів СРСР. Сталін також наполягав на наданні йому права влаштувати сухопутну і військово-морську базу на одному з островів в районі Босфора й Дарданелл. Далі Сталін вимагав надати йому переваги на територіях на південь від Баку й Батумі в загальному напрямку до Перської затоки. В тому ж документі висувалася вимога, щоб Японія відмовилася від своїх концесій на Північному Сахаліні [18. XI, 715]. Так, вимоги Сталіна були надто вже надмірними. Але Гітлер не звертав на них жодної уваги.

Така невизначеність у відносинах з Рейхом за умов тотальної невідповідності до війни примусила кремлівських володарів не тільки нервувати, а й вдаватися до неадекватних кроків. 17 січня 1941 р. Молотов змушений знову з'ясувати відносини з Шуленбургом. Він стурбовано нагадує послу, що відповіді з Берліна на пропозиції СРСР досі не надійшло. Шуленбург відбувається загальними фразами, але й після цього Берлін продовжує відмовчатися. У той самий час в столиці Рейху проходить досить тривала нарада Фюрера й дуче, в якій беруть участь Чіано, Ріббентроп, Кейтель і Йодль. Обговорюються проблеми спільних дій на Балканах. Жодного натяку про четвертого партнера по "вісі" і врахування його інтересів у цьому регіоні в звітах про ці бесіди не знаходимо. Окрім того, що Гітлер висловив свою занепокоєність з приводу концентрації 34 радянських дивізій на румунському кордоні. Але він тут же заспокоїв дуче, що проти СРСР у нього зосереджено 80 готових до дії дивізій. Проте він застеріг дуче від шапкозакидацьких настроїв, незважаючи на низьку боєздатність Червоної армії. Гітлер особливо підкреслив небезпечність радянської авіації, що в будь-який момент могла завдати нищівних ударів по стратегічно важливих регіонах Констанци і Плоєшті [18. XI, 1149]. У зв'язку з цим Італія має допомогти Німеччині в спорудженні берегових та зенітних батарей в районі Констанци та Варни. Фюрер із задоволенням послав би солдат цих 80 дивізій на заводи, що виробляють протиповітряні засоби та протитанкові гармати, в яких Німеччина відчуває гостру потребу [18. XI, 1127 — 1133].

Гітлер дезінформував свого італійського партнера і очевидно розраховував, що ця інформація потрапить до Кремля. Бо він не прохопився жодним словом, що напередодні, тобто 18 січня, він уже підписав "план Барбароса". Але щоб підбадьорити дуче до більш тісного співробітництва, Фюрер повідомив його, що СРСР виявляє дуже велику настирливість щодо Балкан і аж ніяк не бажає визнати пріоритетні інтереси Італії в цьому регіоні [18. XI, 1146]. Бажання Радянського Союзу приєднатися до "вісі" Фюрер кваліфікує як безпосередню загрозу інтересам Італії на Балканах. Але тут же він висловлює "глибоке переконання", що допоки Сталін живий (бо невідомо хто буде його спадкоємцем), Росія дотримуватиметься пакту. Тому, резюмував він, — го-

ловне у відносинах з Росією це не пакт, а кількість військ, що стоять проти неї... Росія, — підкреслив Фюрер, — це величезна країна і її не можна випустити з поля зору, оскільки вона є найважливішим фактором у будь-яких комбінаціях. Без Росії, поставив крапку Фюрер, не можна й подумувати про будь-які військові акції [18. XI, 1148 — 1149]. Фюрер знову дурив дуче, бо коли в квітні він розпочав агресію проти Югославії, Сталін дізнався про це зовсім з інших джерел.

Продовжує дезінформувати Сталіна і Вільгельм-Штрассе. Зусиллями Вайцзеккера, підтриманого Ріббентропом, до Москви летить телеграма, що німецькі війська у Болгарії стоять виключно проти англійських маневрів у середземномор'ї, спроб Великобританії створити плацдарм на грецьких островах та загрози з боку англійського флоту Протокам. Щоб зняти напругу, яка виникла у радянсько-німецьких відносинах, Вайцзеккер просить посла запевнити радянських керівників у "цілковитому взаєморозумінні з цілями Росії". Що ж до радянських пропозицій від 26 листопада, то статс-секретар рекомендує доповісти, що МЗС проводить з цього приводу активні консультації з союзниками Рейху [18. XIII, 44].

Тоді Молотов вдається до шитої нитками інтриги. Він викликає італійського посла Августо Россо і переконує його, що введення німецьких військ у Болгарію неминуче викличе вступ у війну Туреччини на боці Англії. Тим більше, підкреслює нарком, що на острові Лемнос, у самих воротах Проток, уже розміщено британські субмарини і військово-повітряні сили. Саме тому посол має вжити заходів, щоб переконати німців вивести свої війська з Болгарії [18. XI, 1220]. Але й цей "хитрий" крок Молотова бажаних результатів не дав. Поїзд уже котився під ухил на повних парах.

Сталін час від часу виявляв незадоволення погіршенням радянсько-німецьких відносин. Він часто допирив Молотову за його "незграбну" дипломатію. Але насправді він як завжди шукав винуватого, хоч сам став жертвою надмірної власної самовпевненості, самовдоволеності своїми успіхами в зовнішній політиці. Цю його помилкову позицію цілковито підтримували численні підлабузники й лакизи з кремлівського оточення. Зрештою Сталін сам упевнився в своїй геніальності. Він вважав, що вправно обійшов пастки, розставлені йому

Рузвельтом і Черчіллем, які тільки й мріяли про те, щоб зіштовхнути його з Німеччиною. Сталін непохитно вірив у те, що Гітлер не порушить пакту про ненапад перед загрозою війни на два фронти [32. 273 — 274]. Насправді все було набагато складніше. Гітлер одержав можливість по черзі розбити своїх суперників і приступити до виконання плану “Барбароса” тоді, коли Англія не могла суттєво вплинути на його “розбірку” із Сталіним, а Сталін був певний, що одержавши територіальні надбання, регламентовані пактом, він забезпечив вигідний для себе перебіг подій навіть в разі нападу Німеччини на СРСР. Обидва диктатори помилилися.

Пізніше, в квітні 1941 р. Сталін спробував ще раз надолужити втрачене. Після завершення першого туру переговорів з японським міністром Й.Мацуокою він здивував увесь дипломатичний корпус, несподівано прибувши на Білоруський вокзал, щоб запевнити Шуленбурга в тому, що він дуже серйозно ставиться до пакту про ненапад і дотримання усіх його пунктів. Задля цієї демонстрації відбуття поїзда затримали на цілу годину. Відвівши у бік Шуленбурга, він голосно сказав йому: “Ми повинні залишатися друзями, і Ви маєте усе для цього зробити”, а потім, обернувшись до військового аташе полковника Кребса, ще раз підкреслив: “Ми залишимося з вами друзями в будь-якому випадку” [61. II, 157]. Коли ж Мацуока повернувся з Берліна для підписання договору про нейтралітет, йому було влаштовано королівський прийом у Кремлі. Сталін особисто пригощав японського міністра, підливав йому грузинських напоїв. “Ми азіати, — повторював він своєму гостеві, — чудово розуміємо один одного” [64. 899; 54. 567 — 568].

Усе це проходило у квітні 1941 р., а ще 18 грудня 1940 р., як відомо, Гітлер затвердив план “Барбароса”, план наступу на СРСР. Конфлікт між СРСР і Німеччиною став неминучим. Сталін зробив усе можливе, щоб його наблизити. Останнє, що він встиг зробити напередодні війни, це укласти договір про нейтралітет з Японією. Підписи під ним поставили Молотов і Мацуока. Врегулювання відносин з Токіо було надзвичайно важливим чинником за умов погіршення радянсько-німецьких відносин. Але жодної заслуги Сталіна в цьому не було. Мацуока виконував соціальне замовлення Гітлера. За поділом сфер впливу Японії належало займатися

Південно-Східною Азією, Тихим океаном і зрештою нейтралізувати, або якомога на довше відтягти виступ США на боці Англії. За таких умов японський уряд прагнув мати гарантії безпеки своїх кордонів на півночі, чого він і досяг.

Сталін уже панічно боявся початку війни. Особливо після того, писав Тіппельскірх, коли Німеччина так швидко домоглася перемоги над Югославією і Грецією [61. II, 158].

Щоправда, А.Улам відзначає, що прозріння для Сталіна мало настати дещо раніше. Коли німецькі війська просувалися по Польщі, безжально демонструючи величезну перевагу високо механізованої армії, він мусив переконатися в тому, що Червона армія до зустрічі такого наступу і не підготовлена, і не обладнана. Ще більше в цьому його мала переконати війна з Фінляндією. Тому, робить висновок Улам, Росії потрібен був час, щоб зробити усе необхідне для зміцнення західних кордонів [66. 287].

Але з іншого боку, об'єктивний дослідник не може відкидати й того факту, що 1939 р. Гітлер розпочав війну з набагато слабкішими силами, ніж навіть їх оцінювали західні експерти. Зараз уже ні для кого не секрет, що спираючись на радянсько-німецький пакт, Гітлер свідомо йшов 1939 р. на розрахований ризик, який надав йому блискучого успіху, навіть при тому, що в подальшому він жорстоко прорахувався [47. 14]. Не погоджуватися з цією думкою неможливо.

Отже навіть побіжний аналіз зовнішньої політики Сталіна напередодні німецького нападу на СРСР цілковито спростовує міфи про далекоглядну зовнішню політику ВКП(б) та її мудрого вождя. Провал зовнішньополітичних схем Сталіна свідчив про абсолютне нерозуміння ним і нездібність дати правильну оцінку подій складного міжнародного становища того періоду. Усі передвоєнні маневри Сталіна: і зловісна заява ТАРС, і недовіра донесенням з агентурних джерел, до попереджень Черчілля та інших зацікавлених осіб — усе це прояви всебічної й безпідставної зарозумілості Сталіна, його хибної оцінки ситуації і небажання співробітничати з демократичними силами, що від початку, тобто від приходу його до влади, послідовно виступали проти фашизму.

V. ДО ЯКОЇ ВІЙНИ ГОТУВАВСЯ СТАЛІН

Чим далі історія віддаляє нас від другої світової війни, тим більше загадок постає перед дослідником. Одна з найскладніших загадок — як могла Червона армія, маючи багатократну перевагу в людях, танках, літаках та артилерії над німецьким угрупованням, що почало агресію проти СРСР 22 червня 1941 р., зазнати такої нищівної поразки в перші місяці війни. Сталінська формула про несподіваний і віроломний напад тут не справцює. У ХХ столітті всі війни починалися раптовим введенням маси військ агресора в дію з перших днів війни, але жодна держава, на яку нападали, за винятком СРСР та Польщі, від самого початку війни таких поразок не зазнавала, тим більше що у випадку з Радянським Союзом сили були рівними, або навіть переважали сили агресора.

Нещодавно на Заході вийшла книга В.Суворова "Криголам", яка одразу створила сенсацію. Автор книжки, колишній радянський шпигун В.Резун, що втік за кордон, переконливо доводить, що причиною такої нищівної поразки стало те, що Сталін готувався не до оборонної, а до наступальної війни. Журнальний варіант книги піддав критиці відомий воєнний історик Д.Волкогонов [16], але попри все автор її має рацію. Не будемо цитувати тут В.Резуна (Суворова), кожен може прочитати її¹. Звернімося до фактів.

1. Теорія

Перша світова війна стала своєрідною відправною точкою в теоретичних пошуках доктрин або концепцій

¹ Суворов В. Ледокол. Кто начал вторую мировую войну? Нефантастическая повесть-документ. — М., 1992.

другої загальноєвропейської, або загальносвітової війни. Вивчення досвіду операцій та застосування різних видів зброї наближало фахівців до вірного висновку — наступна війна буде війною моторів. Різниця полягала лише в тому, яким саме моторам кожен з теоретиків чи практиків віддавав перевагу.

Надзвичайно імпозантною і модною на Заході була доктрина італійського генерала Джуліо Дуе [10]. Зміст її полягав у тому, що головною метою війни було не знищення й поразка армії противника, а залякування й деморалізація населення. Місію цю мали виконувати могутні авіаційні армади, що засипали б бомбами столиці, важливі комунікаційні та промислові центри ворожої сторони, а сухопутним військам надавалася другорядна роль — вони мали займати готові до капітуляції території.

Англійський танковий генерал Джон Фуллер [11] віддавав перевагу малочисельним, але професійним і добре механізованим арміям. Ці могутні танкові тарани при підтримці моторизованої піхоти мали долати лінії оборони противника і, увірвавшись в тил його військ, робити те саме, що й авіаційні армади Дуе.

Стратегія німецької армії також базувалася на розробленій ще Сектом доктрині, яка мало чим відрізнялася від фуллеровської, але передбачала ще й масоване застосування штурмової авіації для прикриття танкових колон. Далі її розвинув генерал Гудеріан.

Французькі теоретики виходили з того, що німецька армія — головний ворог Франції — не скоро відновить свій наступальний потенціал. Тому воєнна думка цієї країни зосередилася навколо оборонної стратегії, ключовим пунктом якої слугувала могутня і неприступна (як це здавалося її творцям, але не відбулося насправді) "лінія Махіно". Існувала також концепція англійського вченого Б.Ліддел Гарта [21; 22] — стратегія непрямих ударів, та низка інших теоретичних обґрунтувань майбутньої війни.

Але жодна з них не спрацювала в другій світовій війні в чистому, так би мовити, вигляді. Могутні удари радянської авіації по фінських містах не зламали прагнення народу маленької країни до запеклої й майже безнадійної боротьби проти сталінського монстра, а бомбові водоспади на німецькі міста союзної авіації, подіб-

но до ударів "люфтваффе" по англійських промислових центрах в кожному випадку не приносили бажаного результату, хоч і пролили моря крові невинних мирних людей. До зворотніх наслідків призвів і удар японської морської авіації по Перл-Харбору. За півроку американські штурмовики знищили японські авіаносці. Не допомогли німцям і Фау-1 та Фау-2. Збанкрутувала й ставка на малі професійні армії. Довелося всім, і агресорам, і їхнім жертвам, вкрай напружувати сили своїх народів, витратити гігантську масу матеріальних ресурсів, розбудувати багатомільйонні армії.

Не відставала від світової воєнно-політичної й теоретичної думки і радянська наука в галузі військового будівництва, розробки стратегії майбутньої війни. Політики ще не позбулися ілюзії про "смолоскип", а саме, що наступ Червоної армії має здійснити ефект смолоскипа і підпалити ватру всесвітньої революції. Бухарін, Зінов'єв, Радек та ряд інших більшовиків, революціонерів-професіоналів, покладали надії в здійсненні цієї мрії на Комінтерн і його агентуру в країнах, що, на думку комінтернівських вождів такого кшталту, "були вагітні" революціями. Але події двадцятих років, а також поразки сил народного фронту й інтернаціональних бригад в Іспанії поступово звели нанівець ці романтичні сподівання на прийдешню "світову революцію".

Прагматики на чолі з Левком Троцьким, підбиваючи підсумки громадянської війни і виходячи з економічного стану "першої у світі країни соціалізму", вважали, що армія має готуватися до оборонної війни. На той час цього вимагала і політика скорочення збройних сил до 560 тис. чоловік і недостатнє їх матеріально-технічне забезпечення. Є такі дані, що навіть цей обмежений військовий контингент було забезпечено білизною лише на 50%, не кажучи вже про взуття та іншу амуніцію.

Відповідно до стану збройних сил та економіки країни розроблялася її воєнно-політична доктрина, на випадок якщо СРСР стане об'єктом агресії. Цю справу було доручено колишньому царському генералу О.Свечину [32]. Олександр Андрійович Свечин не поділяв ейфоричної впевненості, що всі майбутні війни СРСР мають бути наступальними, а отже революційними, в надії на повстання союзного СРСР пролетаріату сусідніх країн.

Поразка в Польщі, провал авантюр з інспірованими Комінтерном "революційними" повстаннями в Німеччині та Болгарії, невдала спроба експорту революції в Китай — увесь цей довід свідчив про те, що спиратися в розробці воєнної стратегії на ідеологічні установки небезпечно. Тому-то, вважав Свечин, висновок К.Клаузевіца, що оборона є найсильнішою формою ведення війни більш ослабленої в матеріальному відношенні сторони — єдино вірна формула вибору стратегії підготовки її армії [32; 33].

У книзі "Стратегія" та інших працях Свечин досить аргументовано обгрунтував, що глибоко ешелонована оборона території від кордонів і до стратегічних центрів має стати ключом успіху в майбутній війні. При цьому Свечин вважав, що першою жертвою Німеччини в цій війні має стати Польща, а вже потім підійде черга СРСР вступити у війну. Польща буде ще мати можливість подякувати Францію за подарунок Данцігського коридора, який, на думку Свечина, й мав стати причиною для першого удару Німеччини в бік Польщі [34; 33].

При цьому Свечин попереджав, що робити ставку на революційне повстання у ворожих СРСР країнах (а Сталін висунув концепцію "ворожого оточення". — А.Т.), означало б не лише переоцінку чинника політики, а й сприяло б ослабленню власної армії, оскільки ставка тільки на наступальну операцію в кінцевому підсумку може призвести до катастрофи для самого наступаючого [32. 184].

Свечину та групі воєнних теоретиків, що підтримували його, протистояли молоді, більш авантюрно мислячі військові, що гуртувалися навколо Тухачевського. Приблизно в той самий час, коли генерал видав свою "Стратегію", вийшла й книга Тухачевського "Питання воєнної стратегії". В ній обстоювалася протилежна думка — революційна армія має готуватися до ведення наступальних воєн у сподіванні на підтримку майбутніх соціалістичних революцій. Між двома школами точилася досить гостра боротьба допоки в неї не втрутився Сталін.

Наприкінці 1920-х років командування РСЧА нарешті визначається з виробленням і прийняттям воєнної доктрини, стратегічної й тактичної підготовки військ. Туха-

чевський, що обіймав посаду начальника штабу РСЧА, і його заступник В.Тріандафіллов — головний теоретик штабу — розробляють дуже імпозантну стратегію “глибокої операції”, щось на зразок модернізованого варіанту “плану Шліффена”, тобто плану прориву на територію Франції крізь Нідерланди й Бельгію, який 1914 р. приніс приголомшуючий успіх кайзерівській армії. Нова доктрина передбачала введення у бій великої маси швидкохідних танків, їх миттєвий прорив у глибину території противника. Про такі ж приблизно плани мріяв і Сект, до якого за досвідом їздили Тухачевський і численна група радянських воєначальників. Обидві сторони — і Німеччина і СРСР — готувалися загалом до однакових методів ведення війни. Уся справа полягала лише в тому, хто кого випередить і в найкоротший час подолає підготовчий період.

Свечин і його група були ошельмовані, його погляди визнано ворожими, праці заборонені, а сам він не без допомоги Тухачевського став жертвою сталінських репресій. Але й Тухачевський не одразу зазнав триумфу. Його вимога негайно приступити до розбудови танкової армади знову ж таки не без допомоги Ворошилова була визнана передчасною, начальнику штабу довелося піти з високої посади у відставку і очолити Ленінградську військову округу. Проте вже 1931 р. Сталін змінив свій погляд на вимоги Тухачевського. Він як завжди витримав паузу і лише згодом, коли сам себе переконав і міг видати ідею Тухачевського за свою, відкликав його до Москви, постфактум письмово вибачився перед ним (це був нечуваний випадок у практиці більшовицького бонзи) і призначив заступником наркома, начальником озброєнь РСЧА і заступником голови Реввійськради.

Відтоді розгорнулося масове будівництво танків, формування танкових і механізованих частин, повітряно-десантних військ. Тухачевського навіть називали першим парашутним генералом. Теорія і стратегія “глибокої операції” набирає dokonаних рис, розробляються посібники, статuti, методичні вказівки з питань підготовки військ до проведення саме таких операцій у майбутній війні.

Будь-яка ідея тільки тоді стає чітко окресленою, коли вона підтримується матеріалізованими засобами вті-

лення в практику. Головною ударною силою Червоної армії стали бронетанкові сили. Вже на початку 20-х років спільними зусиллями з рейхсвером було збудовано перший масовий в СРСР танк Т-26. Згодом з'явилися інші модифікації — БТ-1, БТ-2, БТ-3, БТ-5, БТ-7, БТ-8.

У кількісному відношенні СРСР набагато випередив усі країни світу по виготовленню маси танків. Наприкінці двадцятих років Червона армія мала у своєму розпорядженні лише 29 танків, а напередодні німецької інтервенції їх уже налічувалося 20 тис. Принагідно зазначимо, що й літаків було на озброєнні понад 22 тис. [42]. На початок 1940 р., як бачимо, СРСР був наймілітаризованішою країною в світі, проте радянське воєнне і державне керівництво, і насамперед Сталін, не зуміли раціонально скористатися гігантською силою, розбудованою за рахунок злиднів і нищення цілих народів. Причиною цього була передусім антинародна тоталітарна система, в якій будь-яке, навіть найдрібніше питання, не розв'язувалося без санкції Сталіна і Молотова.

Танків і літаків було багато, але переважна більшість з них — застарілих конструкцій. Загальною тактико-технічною рисою цих машин була їх швидкохідність, що базувалася на змішаній колісно-гусеничній ходовій частині. Це давало їм можливість при знятих гусеницях розвивати на дорогах досить високу швидкість — понад 60 км на год. Але в польових умовах “взуті у гусениці” колеса не витримували навантаження й траки, що були надто вузькими, не могли застерегти танки від загрузання в пісок або навіть чорнозем. Їхнім недоліком також був слабкий панцирний захист. Але Сталін не поспішав давати “добро” на запуск у серію менш швидкохідного, не “асфальтного”, а “польового” танка Т-34, що був загально визнаний кращим танком другої світової війни. Свою помилку він визнав досить пізно — лише після катастрофи у Франції та тяжких уроків війни з Фінляндією. Якщо в передвоєнні роки було випущено всього 1260 танків цієї конструкції, то 1943 р. — понад 10 тис., а 1944 р. — 11 тис. танків Т-34 [26. 18].

Але Сталін не забув і про формулу стратегічної оборони Свечина. Хоч самого генерала вже не було серед активних будівників збройних сил, у смугах Білоруської,

Київської та Ленінградської військових округ споруджуються могутні лінії оборони, залишки яких ще й досі можна знайти на підступах до Києва, Мінська та Петербурга. Така сама розбудова оборонних ліній відбувалася й на Далекому Сході. Територіальні частини армії швидко перетворювалися на кадрові, йшов розширений процес підготовки молодшого й старшого командного складу, засновувалися нові академії — військово-повітряна, бронетанкова, хімічного захисту, відтворення артилерійська, інженерна академії, а також академія Генерального штабу. Вони готували командирів до здійснення на практиці теорії "глибокого удару". У самій академії Генштабу її теоретично вдосконалювали молоді "академіки" під керівництвом Г.Іссерсона. На практиці її перевіряли командуючі округами Й.Якір та Є.Уборевич, відпрацьовували, так би мовити, теорію в польових умовах.

2. Стратегія

У травні 1935 р. політбюро ЦК ВКП(б) затверджує пропозиції Реввійськради про зміцнення збройних сил насамперед за рахунок збільшення кадрових дивізій. Загальне їх число на 1 січня 1938 р. мало становити 106. Наприкінці 1935 року кількість кадрових дивізій в армії зросла до 77% [35]. Середньорічний випуск танків і літаків у 1935 — 1937 рр. порівняно з 1930 — 1931 рр. збільшився в 4 рази. Випуск танків зростав і наступними роками. Так упродовж 1939 — першої половини 1941 р. було виготовлено понад 7 тисяч танків. Тільки на 1941 р. планувалося випустити 5,5 тис. танків. Безперервно зростала частка воєнного бюджету. 1940 р. він становив майже третину державного бюджету, а на 1941 р. на випуск озброєння планувалося вже 43,4 відсотки бюджету [13. 1, 254; 29. 18].

Усе це готувалося зовсім не для оборони державних кордонів, а як наступальні засоби війни — насамперед танки й літаки — за межами кордонів СРСР. На XVII з'їзді ВКП(б) В.Блюхер заявляв, що "танки й авіація... зможуть виконати соціалістичний обов'язок перед Радянським Союзом не лише на кордоні, не лише на фронті, але і в глибокому тилу в імперіалістичного противника" [4].

Поряд із виключно наступальним родом військ — повітряно-десантними частинами — масової розбудови здобула дальня бомбардувальна авіація. Гасло "бити ворога на його території" — стало тою формулою, в якій логіка наступальної підготовки армії знайшла якнайяскравіше втілення. У пам'ятках, що видавалися кожному солдату на період військових навчань, на одне слово "оборона" приходилося по кілька слів "наступ".

Але вершини ця наступальна істерія досягла 1939 р. "Якщо ворог нав'яже нам війну, Робітничо-Селянська Червона Армія, — йшлося в проекті польового статуту РСЧА 1939 року, — буде самою нападаючою з усіх армій, які будь-коли нападали. Війну ми вестимемо наступальну, й саме на території противника. Бойові дії Червоної Армії будуть вестися на знищення, з метою остаточного розгрому противника і досягнення рішучої перемоги малою кров'ю" [17. 441].

За інерцією армія все ще готувалася до нищівного удару по тилах ворога-імперіаліста, але здійснювати цей удар 1939 р. вже не було кому. Страшною мітлою пройшовся Сталін по командному складу армії. Як говорив Ворошилов, з армії було "вичищено" майже 40 тисяч командирів¹, але "від того вона стала ще міцнішою". Чомусь разом з "п'ятою колоною" в офіцерському корпусі почали "вичищати" й механізовані та танкові корпуси. Знову її ударна сила базувалася на кавалерійських частинах. Коли з армії "вичистили цих розумників", на ключові позиції в усіх видах військ, у штаби почали призначати висуванців з Першої кінної. Її командування — Будьонний, Ворошилов, Щаденко ще за років громадянської війни виявили себе спритними й ловкими підлабузниками і майбутніми царедворцями. У грудні 1919 р. вони вручили "дорогому Йосипу Вісаріоновичу" посвідчення "Червоноармійця 1-го ескадрону 19-го кавалерійського полку 4-ї кавдивізії Першої кінної армії". Дивізією тою командував Семен Тимошенко [45]. Скоро він стане наркомом, його пер-

¹ Насправді ж внаслідок репресій впродовж 1937 — 1939 рр. з армії було звільнено, або заарештовано понад 44 тис. чоловік. А головне те, що було змінено 100% командуючих округами, 90% їхніх заступників та начальників родів військ і служб, 80% командного складу корпусів та дивізій, а їхнє місце посіли комбати, ротні і взводні командири ставали командирами бригад, полків [43].

шим заступником напередодні нападу німців на СРСР буде Семен Будьонний, Ворошилов хоч і злетить з посади наркома, але залишиться головою Ради оборони. Московською військовою округою командував також конармієць Тюленев, та й сам начальник генштабу Г.Жуков нещодавно зсів з сідла командира кавкорпусу, кавалеристом був ще один заступник наркома, маршал Г.Кулик. За завданням політбюро на 1942 рік в армії мало бути 99 кавалерійських дивізій. Сталін виділив на їх екіпірування в п'ять разів більше коштів, ніж на військово-морський флот [50].

Це була якась загальна пошесть, оскільки навіть конармієць не могли не знати, як уже у першу світову війну цей рід військ виявився цілком збанкрутілим і жодного успіху в двобої з кулеметами домогтися не зміг. Отже все залежало від настрою вождя. Особливо це стало зрозумілим, коли невдале застосування легких радянських танків у Іспанії не на автостадах, а на пересіченій місцевості, в гірських умовах та ще й без підтримки піхоти, де вони свічками горіли під ударами німецької й італійської протитанкової артилерії та авіації, призвело до того, що Сталін разом з "танковим" генералом Павловим і невігласом Куликом майже остаточно доконали ідею створення й вдосконалення механізованих корпусів [50].

Карколомні успіхи німецьких військ у Польщі, а згодом у Нідерландах, Бельгії та Франції, бездарна за методами ведення й злочинна за задумом війна у Фінляндії продемонстрували всьому світові, і насамперед керівництву ВКП(б), командуванню РСЧА слабкість і непідготовленість її до сучасної війни з серйозним супротивником, який вміє і має волю до захисту своїх теренів. Після ейфорії Халхін-Гола, де вагому роль могла зіграти лише одна танкова бригада Яковлева, настало гірке похмілля 105-денного ганебного "бліц-кріга". Ця ганьба витверезила Сталіна, але, з іншого боку, змусила й Гітлера до форсованої підготовки агресії проти СРСР.

На середину 1940 р. Сталін не міг не знати реального стану речей. Зменшилось виробництво металу, економіка країни вповзала в кризу. Він негайно ввів жорстокі закони, за якими переслідували не тільки за прогули,

але й за хворобу. Було продовжено робочий день і тиждень, заборонено перехід з одного підприємства на інше. Могутні виробничі потужності розгорталися в системі ГУЛАГу, видатки на виготовлення зброї стали практично необмежені. Але зброя вироблялася переважно застарілих конструкцій [5]. Сталін і його права рука Кулик гальмували роботу над новітнім найвдалішим танком другої світової "Т-34". Коли радянські зброярі поїхали до Німеччини закуповувати новітню військову техніку, вони переконалися, що озброєння Червоної армії безнадійно застаріло [44]. Нові види зброї практично почали вводитися в серії лише з першої половини 1941 р.

Зрозуміло, німецькі фахівці також відвідували радянські заводи ВПК і доповідали Гітлеру про наслідки своїх відряджень. Коли він дізнався, що за один рік СРСР може виготовити понад 5 тис. танків, фюрер жахнувся і віддав наказ негайно готуватися до нападу на СРСР. Сталін поставив СРСР у край не вигідне становище. До 1939 р., тобто до підписання пакту про ненапад, між ним і Німеччиною був "санітарний" кордон, себто смуга нейтральних країн — Литва, Латвія, Польща, Румунія, які рано чи пізно прийняли б на себе перший удар агресора. Поділивши Польщу, Сталін відкрив кордони СРСР для прямої агресії з боку Німеччини.

Але оскільки Сталін готувався до війни наступальної, він подавав ці вади нового геополітичного статусу СРСР за вигоди, отже нові кордони давали можливість концентрувати наступальні угруповання Червоної армії набагато ближче безпосередньо до Німеччини.

Коли Сталін нарешті віддав наказ про відновлення механізованих корпусів, фактично ж йшлося про звичайне перейменування кавалерійських у танкові або механізовані частини, він зіткнувся ще з однією проблемою — в армії катастрофічно не вистачало командних кадрів. Довелося декого повернути з ГУЛАГу, призвати резервістів із запасу, налагодити прискорений випуск молодших командирів. Справа дійшла до того, що навіть найближчий друг Сталіна Ворошилов у відповідь на звинувачення за поразки у Фінляндії змушений був вигукнути, що воювати проти фіннів немає з ким, усіх, мовляв, мислячих командирів розстріляно, а нових не-

має [18. 296], за що він і поплатився посадою наркома, хоч і залишився в оточенні найближчих сатрапів.

5 травня Сталін призначив себе головою раднаркому. Це могло бути розцінено як запрошення Гітлера до прямих переговорів з ним. Сталін зробив для цього кілька дружніх жестів — позакривав у Москві посольства Бельгії, Норвегії, Югославії, встановив дипломатичні стосунки з Іраком, де напередодні було здійснено профашистський переворот. Його готовність вступити з німцями в нову серію переговорів була відзначена німецькими дипломатами. Про це доносили Шуленбург і Шнурре. Останній записав у своєму меморандумі, що Німеччина могла б домогтися нових економічних контрактів з СРСР, які забезпечили б потреби Рейху в сировині та продовольстві [1. 688 — 689].

Проте Гітлер уже з листопада 1940 р. не реагував на жодні “миролюбні” маневри кремлівського сфінкса. Останнім таким жестом Сталіна була горезвісна заява ТАРС від 14 червня 1941 р., в якій йшлося про те, що чутки, розповсюджені на Заході про підготовку СРСР до війни з Німеччиною, є брехливими й провокаційними і що СРСР дотримувався і дотримується договору про ненапад [15]. Гітлер не відгукнувся і на це запрошення до діалогу. Натомість заява ТАРС деморалізувала населення СРСР і командування армії.

Міф про раптовий напад Німеччини на СРСР Сталін спеціально вигадав для виправдання своїх прорахунків і злочинної практики нищення іншомислення. За два-три місяці до нападу англійський і американський уряди надсилали йому офіційні повідомлення, що війна має початися або навесні 1941 р., або ж на початку літа. Від радянських розвідників Треппера, Зорге, Радо та з інших агентурних джерел надходили по декілька разів перевірені відомості, що напад почнеться влітку. Уже 20 березня 1941 р. Генштаб мав агентурну копію плану “Барбароса”. За деякими підрахунками, Сталін і його оточення одержали 84 попередження про наступний напад Німеччини [40. 24 — 29].

Тільки останніми роками стало відомо, що Шуленбург разом з Хільгером вдалися до безпрецедентного кроку в дипломатичній практиці. Скориставшись тим, що В.Деканозов перебував у Москві, вони запросили його

на сніданок до німецького посольства і там у приватній бесіді попередили, що невдовзі Гітлер нападе на СРСР. Разом з Деканозовим на бесіді був присутній і перекладач Сталіна Павлов, який нещодавно став завідувачим німецьким відділом НКЗС. Але зусилля і ризик німецьких дипломатів виявилися марними. Беріївський годованець “з пригнічуючою тупістю” знову й знову запитував німецьких дипломатів, чи не виступають вони від імені імперського уряду. Не зрозумів вчинку доброї волі й Сталін, він вважав, що Гітлер блефує, що не завоювавши Англію, він на СРСР напасти не наважиться [9. 339].

Коли ж вночі 22 червня 1941 р. Шуленбург разом з Хільгером (відповідно до одержаної з Берліна телеграмами) прибули в Кремль з метою повідомити Молотова про початок війни, той, звинувативши Гітлера в підступності й віроломстві, тільки й спромігся вигукнути: “Ми цього не заслужили” [9. 339 — 340].

У відповідь на повідомлення Жукова і Тимошенка про появу перебіжчика, який сповістив про напад на СРСР вдосвіта 22 червня, Сталін заявив: “Провокація”. Це слово, що постійно було в нього на умі, за висновком Улама, здавалось, втратило своє реальне значення, а стало лише криком відчаю. У той час, коли кожна згаяна хвилина оберталася десятками тисяч життів, Сталін усамітнився на своїй дачі і ніщо не могло змусити його змінити раз і назавжди встановлений порядок і залишитися після розмови з воєначальниками в Кремлі. Коли Жуков зателефонував у Кунцево, Власик (начальник особистої охорони Сталіна) щойно приліг відпочити після обходу варті маленької фортеці. Вочевидь Сталін добре засвоїв історію дворцевих переворотів у Росії, що так оперезав себе колючим дротом і височенними мурами. Сталін довго відмовчувався. Він усе ще вважав, що це німецькі генерали всупереч волі фюрера влаштували провокацію. Але й ця остання соломинка зламалася, коли Молотов повернувся після зустрічі з Шуленбургом і оголосив про офіційне проголошення Німеччиною війни. І все ж, на думку Улама, Сталін ще сподівався, що німці зупиняться і почнуть переговори. За цей час німецькі війська просунулися на десятки кілометрів вглиб радянської території. Зв'я-

зок між арміями, корпусами й дивізіями, з одного боку, штабами фронтів і генштабом, з другого, було розірвано. Керування військами порушено, що сіяло паніку й безладдя. А тиран мовчав.

Якщо оцінити дії Сталіна напередодні війни об'єктивно, пише Ю.Геллер, то стає ясно, що перед реальною загрозою німецького нападу на СРСР він злякався, запанікував і його рішення стали не "тяжкими помилками", як досі пишуть в "наукових" працях, а зрадою інтересів країни і народу [50].

3. Тактика

Але дії Сталіна зовсім не нагадували тактику страуса. Він готувався, гарячково готувався до війни, але бачив, що безнадійно запізнюється. Запізнюється з розгортанням і підготовкою військ. Якби він готувався до оборони, то вистачило б і кількох місяців, аби на танко-небезпечних напрямках спорудити неприступні укріплення й лісові завали, як це було зроблено в короткі місяці підготовки до Курської битви. Але ж не до оборони готувався Сталін. Він готувався до наступу.

З точки зору теорії і стратегії Сталін безнадійно програвав Гітлеру. Програвав через те, що фізично знищив найбільш підготовлену до ведення агресивної "революційної" війни частину офіцерського корпусу Червоної армії. Таким чином армія виявилася не підготовленою до ведення стратегічного наступу. Тоді залишалася інша формула — підготовка до контрнаступу. Свого часу той же Свечин писав, що "дієвість стратегічної контратаки, у більшості випадків, за своїм розмахом значно переважала перший удар наступаючого". Свечин наводив у своїй книзі приклади стратегічного контрнаступу Фоша в липні 1918 р. та Пілсудського в серпні 1920 р. [34; 74].

Сталін безперечно знайомився з працями генерала. Знищивши Тухачевського і його школу, він вочевидь узяв на озброєння свечинську тактику контрудару, але позабув про стратегічну оборону. Тому-то радянські війська не готувалися до виходу з оточень і до коцентрованих дій на виручку оточених військ. Сталін навіть не міг припустити, щоб "його" армія могла потрапити

до оточення, хоча під час фіно-радянської війни саме в оточенні гинули цілі дивізії.

Починаючи з літа 1940 року терміново почав розроблятися й новий оперативний план розгортання збройних сил СРСР. У первісному варіанті його було завершено до осені 1940 р., але до самого початку радянсько-німецької війни він підлягав уточненню, а директиви на його виконання надходили в округи та армії ще й після початку німецького наступу. Остаточний його варіант було затверджено Тимошенком і Жуковим 15 травня 1941 р.

Коли після окупації Польщі визначався німецько-радянський кордон, Сталін відмовився від старопольських земель у межиріччі Буга й Вісли і виторгував за них у Гітлера Литву з Вільнюським краєм. Така конфігурація кордону надавала Сталіну величезні, як йому здавалося, переваги над супротивником. Справа в тім, що в територію Німеччини врізалось два стратегічних виступи — в районі Сувалок і Білостока, та в районі Львова — Перемишля. Саме там і зосереджувалися Сталіним найбільш ударні армії — 10-а на півночі, 6-а в районі Львова. 9-а ударна армія концентрувалася в районі Кишинєва проти Румунії. Ці армії, підтримані механізованими корпусами, мали розвивати наступ після того як дивізії прикриття та війська укріплених районів (Урів) зупинили б наступаючі частини ворога.

Тепер поглянемо, що пише з цього приводу А.Василевський — один із авторів стратегічного плану розгортання радянських збройних сил напередодні гітлерівської агресії. "З лютого 1941 р. Німеччина почала перекидувати війська до радянських кордонів... За таких умов Генштаб і... оперативне управління (одним з керівників якого й був О.Василевський. — А.Т.) вносило корективи в розроблений упродовж осені й зими 1940 року оперативний план зосередження й розгортання збройних сил для відбиття нападу ворога з заходу". Далі йдуть широкі просторування щодо того, в який спосіб передбачалося це робити [6. I, 112 — 114]. Але беремо документ, складений і затверджений Василевським 10 квітня 1941 р., а також останній варіант, підписаний Тимошенком і Жуковим 15 травня 1941 р. і написаний в одному примірнику тим же генерал-майором Василевським. Ці документи цілком супере-

чать і відкидають "мемуарні" міркування маршала Васи-
левського. "...Вважаю за необхідне, — йдеться в доку-
менті, — в жодному разі не віддавати ініціативи дій
німецькому командуванню, випередити противника в
розгортанні й атакувати німецьку армію в той момент,
коли вона перебуватиме в стадії розгортання і ще не
встигне організувати фронт і взаємодію родів військ".
Основні сили армії мали концентруватися на двох на-
прямках і завдавати головний удар силами Південно-
західного фронту на Краків і Катовіце, відрізати Німеч-
чину від її південних союзників, а допоміжний удар
силами Західного фронту завдавався в напрямку Вар-
шави й Дембліна. З Білостоцького виступу війська мали
оволодіти територією "колишньої Польщі" й Східної
Пруссії. Конкретним арміям уточнювалися завдання: в
ході наступу оволодіти містами Седлец, Радом, Луков
тощо і "захопити переправи через р.Вісла, розбити
люблінсько-радомське угруповання противника" [41].

Хоч на цих документах ніяких підписів або позначок
Сталіна немає, подальші події розгорталися саме в
такому напрямку. Виступаючи 5 травня перед випуск-
никами академії у Кремлі, Сталін наголошував саме на
необхідності готуватися до наступальної, а не оборон-
ної війни. Його ідеологічний рупор Жданов, попередник
Суслова, за місяць, 7 червня на засіданні головної
військової ради підкреслював, що війни з Польщею й
Фінляндією "не були війнами оборонними. Ми вже
встали на шлях наступальної політики", СРСР тепер
набагато сильніший і перед його збройними силами
можна висувати "більш активні завдання" [42]. При-
близно таку саму аргументацію вживав Молотов в
ультиматумі до румунського уряду ще влітку 1940 року
напередодні введення радянських військ до Буковини
та Бессарабії. А у виступі перед випускниками воєнних
академії 5 травня 1941 р. Сталін уперше привселюдно
(щоправда, ця його промова залишалася секретною
впродовж багатьох років) заявив: "Тепер, коли ми нашу
армію реконструювали (Сталін як завжди видавав бажане
за дійсне. — А. Т.), наситили технікою для сучасного
бою, коли ми стали сильними, — тепер треба перейти
від оборони до наступу... Ми повинні діяти наступаль-
ним чином" [16].

Яку ж силу зосередив, чи намагався сконцентрувати
Сталін проти німців на цих двох напрямках: Південно-
західному — головному і Західному допоміжному. За
різними даними на 22 червня 1941 р. там перебували
від 174 до 180 дивізій, 15 (21) тис. танків, 26 тис. гармат
та мінометів, 6 тис. літаків різного призначення. До цих
з'єднань і об'єднань підтягувалися з внутрішніх округів
ще кілька армій і окремих корпусів. Наповнювалися
особовим складом армійські частини, дивізії НКВС,
гарнізони Урів, прикордонні частини тощо [13. II, 29].

На головному Південно-західному фронті (ПЗФ) були
сконцентровані 6-а й 26-а армії. Їхні фланги з півночі
прикривала в районі пліських боліт 5-а армія, а на півдні
12-а армія, що стояла проти угорського Закарпаття. Ще
далі на південь займали позиції 18-а та 9-а армії, які
пізніше ввійшли до Південного фронту. З тилу до армій
ПЗФ підтягувалися 16-а та 19-а армії.

До складу військ Київської військової округи входило
також вісім механізованих корпусів (4, 8, 9, 15, 16, 19,
22 та 24). Коли за підсумками війни з Фінляндією було
визнано, що застосування танків у бойових операціях
виявилось вкрай незадовільним, Сталін приймає в
травні 1940 р. рішення про відтворення спочатку шести
мехкорпусів. Згодом з лютого 1941 р. формуються ще
20 танкових корпусів (насправді механізованих). Кожен
з них мав на озброєнні до 36 тис. солдат, 1031 танк,
268 бронемашин, 358 гармат і мінометів, понад 300
тракторів, а також 5165 вантажівок. Але формування їх
відбувалося вкрай повільно, не вистачало техніки й
особливо офіцерів. На 22 червня формування жодного
з цих корпусів так і не було завершено [48].

Таке ж за призначенням, але слабкіше за могутністю
ударних з'єднань угруповання зосереджувалося в Біло-
руссії. У білостоцькому виступі дислокувалися 10-а та
3-я армії, а в смугі їх зосередження формувалося
чотири механізованих корпуси (6, 11, 13, 14), ще два
(17, 20) розташовувались в глибині по вісі Білосток —
Новоградок — Мінськ на тому ж напрямку [7. 12]. Фак-
тично Сталін повторював помилку Гамелена, який після
початку наступу військ фон Бока в травні 1940 р. проти
Нідерландів висунув англо-французьке угруповання з
території Франції на територію Бельгії, щоб зупинити

німців на рубежах річки Маас. Тим самим він підставив лівий фланг, а згодом усе це угруповання, під удар танкових і механізованих корпусів Рундштедта, які 14 травня, тобто на четвертий день від початку наступу Бока, виступили з Арденнської ущелини і вдарили англійцям і французам у тил. Зрештою війська союзників, що перебували на території Бельгії, змушені були відійти до Дюнкерка і евакуюватися в Англію. Багато союзних солдатів і офіцерів потрапило в німецький полон. На узбережжі залишилося їхнє озброєння.

Завдання, що їх ставив Сталін перед військами ПЗФ та ЗФ, виявилися їм не під силу. Оскільки Сталін сподівався на тривалий опір Франції на заході і на зatoryжну кампанію там, він, очевидно, розраховував підготувати свої сили до наступу в більш пізній термін — на другу половину 1941, або навіть на 1942 рік. Тут думки вчених-дослідників різняться. У кожному разі Сталін був певен, що Гітлер не наважиться нападати на СРСР, поки він не поставить на коліна Великобританію. Але в зв'язку із зміною там кабінету, відставкою Чемберлена та приходу на Даунінг-стріт, 10 Уїнстона Черчілля, який зайняв щодо Гітлера непримиренну позицію і запрягся вести війну до остаточної капітуляції Німеччини, ситуація на Заході різко змінилася і Гітлер вирішив шукати поразку Англії на полях Росії. Він неодноразово говорив перед своїми генералами й нацистськими бонзами, що Росія — це остання надія Англії. Із розгромом Росії вона буде змушена капітулювати. Тут Гітлер жорстоко помилявся, але він не збирався давати Сталіну час на підготовку Червоної армії для наступу проти себе.

На сході Гітлер зосередив проти радянських кордонів досить могутнє угруповання військ. Поряд із 152 німецькими дивізіями туди було підтягнуто ще 29 дивізіій німецьких сателітів, але через слабе озброєння вони мали виконувати допоміжні та каральні функції. З числа ж власне німецьких дивізіій лише 141 призначалася для виконання плану "Барбароса". Отже щодо кількості дивізіій і навіть особового складу їх німецькі війська значно поступалися радянським. Перевага забезпечувалася за рахунок насамперед бойового досвіду, а також зосередження ударних сил на головних напрямках удару проти розтягнутих у цівку радянських дивізіій,

які прикривали фланги ударних сил Червоної армії. Основна маса з 3580 танків була зосереджена в двох танкових групах Гота (3-я) й Гудеріана (2-а), що мали наступати на мінському напрямку в складі групи армій "Центр", якою командував генерал-фельдмаршал Бок. Його війська прикривала й більшість німецької авіації, розподіленої між трьома фронтами. Групи армій "Північ" (генерал-фельдмаршал Лееб) та "Південь" (генерал-фельдмаршал Рундштедт) були набагато слабкішими. Із 21 танкової дивізії, що були на той час у складі вермахту, 10 входило до 2-ї й 3-ї танкових груп. У Клейста (1-а т.гр.), що мав наступати на Київ, було всього 4 танкових дивізії, а у Геппнера (4-а т.гр.), який ішов на Ленінград, — також 4 т.дивізії. Решта перебували в резерві, або в стадії формування. Порівняно з 1940 р., коли німецька армія налічувала лише 10 т.дивізіій, їхня кількість подвоїлася, але за рахунок якості. Справа в тім, що під час кампанії на заході кожнотанкова дивізія мала два т.полки, об'єднаних в одну танкову бригаду, по 160 бойових машин у кожному. В 1941 р. Гітлер наказав забрати з кожної танкової дивізії по одному т.полку і на його базі сформувати ще одну дивізію. Таким чином на момент наступу на СРСР в кожній танковій дивізії перебувало близько 2,5 тис. танкістів на 17 тис. особового складу. Але їхня ударна міць не послабилася, оскільки танки прикривала моторизована й добре озброєна легким і важким автоматичним озброєнням піхота, а з повітря цю функцію здійснювала авіація. Ці ударні сили якраз і вдарили в тил радянських наступальних угруповань.

Жуков так коментує цей факт (зберігаємо мову оригіналу): "...ошибочное расположение войск, допущенное в 1940 г., не было устранено вплоть до самой войны. Когда главные группировки противника смяли фланги войск прикрытия и прорвались в районе Гродно и Бреста, надо было быстро отвести 10-ю армию и примыкавшие к ней фланги 3-й и 4-й армий из-под угрозы окружения... Но этого сделано тогда не было. Аналогичная ошибка повторилась и с армиями Юго-западного фронта..." [13. II, 29]. Принагідно зазначимо, що в перший же день війни Сталін направив Жукова саме на Південно-західний фронт, вважаючи його об'єктом най-

більш небезпечного головного удару німецьких військ. Сталін помилився й тут, як він помилився взагалі з визначенням дати початку німецького наступу¹. Але ця помилка була посилена ще й тим, що замість наказу на відступ і оборону Сталін наказав повсюдно розпочати контрнаступ і, "викинувши" німецькі війська з радянської території, перейти в загальний наступ проти Німеччини вже на її (колишній польській) території. Кремлівський сфінкс перебував у цей час в ірраціональному стані.

Виходячи з хибної стратегічної концепції, Сталін, як бачимо, припустився великої тактичної помилки в розташуванні сил. А це потягло за собою ще одну катастрофічну помилку — перебування в безпосередній близькості до кордону авіаційних частин, які стали жертвою першого удару німецької авіації, а також складів матеріально-технічного постачання, паливно-мастильних матеріалів та провіантних пакгаузів. Усе це стало легкою здобиччю вермахта, а відступаючи в безладді, або навіть при збереженні певного порядку радянські війська залишилися без зброї, без одягу, без палива, без продовольства і спорядження.

Гітлер, як зрештою й Сталін, був прекрасно поінформований про стан радянських збройних сил. Але на відміну від кремлівського Хоми-невірного фюрер довіряв своїм розвідникам, хоча дехто з них і працював на двох господарів. Він знав про кількісну перевагу радянського війська, але був упевнений у якісній перевазі своїх сил. Тут Гітлер не помилився. Гігантська

¹ Обидва партнери були варті один одного. Сталін, клянучись у дружбі Гітлеру, зосереджував наступальне угруповання проти нього, а Гітлер напередодні нападу сповіщав свого московського партнера, що війська, зосереджені на сході, не мають жодних намірів нападати на СРСР. Вони проходять звичайну літню підготовку, але відведені з заходу з-під ударів англійської авіації, аби не нести зайвих втрат. Обдурюючи Сталіна, Гітлер пішов далі. Він повідомляв свого "друга", що в разі виникнення якихось ускладнень на кордоні той не повинен брати їх до уваги, оскільки це будуть лише провокації опозиційних генералів, які тільки й мріють про те, щоб посварити його (Гітлера) зі Сталіном і яких на відміну від Сталіна він (Гітлер) ще не встиг знищити [38. 229]. Сталін ніколи нікому не вірив. Чомусь тут він повірив у цю брехню Гітлера. А той, як відомо, жодного разу не дотримав ані свого слова, ані своїх обіцянок Чемберлену, Даладье, Муссоліні — будь-кому з своїх партнерів-суперників. Дійсно, якщо бог хоче пожартувати над людиною, він позбавляє її розуму.

радянська воєнна машина, зосереджена на західних теренях, була розтрощена в кілька днів. Особливо в районах Білорусії й Прибалтики. ПЗФ пощастило більше. Але тому була низка причин. Перша з них — це незрівнянно менший наступальний потенціал Рундштедта порівняно з таранними танковими молотами Бока. По-друге, і у командуючого ПЗФ Кирпоноса сил було більше, ніж у командуючого ЗФ Павлова. По-третє, Гітлер здійснював свої плани, виходячи з конкретної обстановки. Відчувши слабкість ЗФ, він продовжував нарощувати там удари до майже остаточного знищення радянських військ на цьому напрямку. Випередивши СРСР у розгортанні військ, він завдав удар на найбільш вразливих напрямках. Згодом, коли нерозумні накази радянського головнокомандуючого кинули механізовані корпуси в контрнаступ, німці розгромили і їх, захопивши в полон гігантську кількість танків.

Німці особливо успішно діяли на стиках фронтів. Так, наприклад, у стику між Північно-західним і Західним фронтами утворився пролом шириною у 130 км, куди й спрямував свої танки Гот, сюди ж було перекинута й 56-й моторизований корпус Манштейна з 4-ї танкової групи. Злочинна непередготовленість Сталіном оборони західних рубежів, його авантюрна ставка на наступальну війну обернулися тяжкими наслідками. У перші три тижні війни Червона армія залишила на користь німців Литву, Латвію, Білорусію, значну частину Росії, України, Молдови, Естонії. Розгрому зазнало 28 радянських дивізій, ще 72 дивізії втратили понад половину свого особового складу та озброєння і виявилися небоєздатними. Противник захопив 21,5 тис. гармат і мінометів, 6 тис. танків, 3,5 тис. літаків. Понад 800 тис. солдат загинули або потрапили в полон, чи одержали важкі поранення. Німецька ж армія за цей час втратила 100 тис. солдат, 1,5 тис. танків, 1 тис. літаків [7. 2].

І, нарешті, четверте. В Одеській і Київській військових округах всупереч вказівкам з центру найбільше дивізій напередодні нападу було приведено до стану бойової готовності. Чимало комдивів ризикували головою, але виконали свій обов'язок. Тому тут у перші тижні війни страшених втрат не було. Але знову ж через злочинну помилку Сталіна ПЗФ спіткала ще гірша доля, ніж його

північного сусіду, щоправда трохи згодом. Він потрапив у гігантське коло оточення двох німецьких угруповань — “Південь” і “Центр” — і фактично припинив своє існування у вересні-жовтні 1941 р. За підрахунками генерала Тіппельскірха, німці взяли в полон на цьому напрямку 665 тис. солдат і офіцерів. Не вірити йому немає жодних підстав. У щоденнику Гальдера записано, що на кінець 1941 р. у німецькому полоні опинилося понад 4 млн. радянських солдат і офіцерів, убитих і покалічених ніхто не рахував. Німецька ж сторона втратила забитими, пораненими і пропалими без вісти — 441100 чоловік [46; 47]. Про матеріальні втрати годі й говорити.

У зв'язку з зазначеними вище прорахунками Сталіна виникає потреба з'ясувати ще одну причину нищівних поразок першого періоду радянсько-німецької війни — переоцінку Сталіним передпілля, що утворилося після приєднання до СРСР земель Польщі, Західної України і Західної Білорусії, Прибалтики, Бесарабії й Буковини. Для нього ніби не існувало досвіду Польщі, а згодом і Франції, і навіть свого власного досвіду війни з Фінляндією. Сталін віддав один з найзлочинніших наказів: демонтувати стару систему укріплень на старому радянсько-польському кордоні при цілковитій відсутності, чи незавершеності будівництва нової лінії оборони. Це також було наслідком його помилкової стратегії підготовки до наступальної, а не до оборонної війни.

Сталін ніяк не міг змиритися з тим, що він мусить відступати навіть після того, як ця могутня лінія укріплень, як її тоді називали — “лінія Сталіна” (а що в той період не називалося іменем Сталіна!) опинилася в німецькому тилу. Однією з головних причин краху ПЗФ було не зволікання з відведенням військ із Києва і київського укріпрайону, як про це багатослівно пише Жуков у своїх мемуарах, а неспроможність радянського командування налагодити оборону по Дніпру. Згодом, коли німці вийшли на Дніпро, не спромоглися прикрити Десну. Саме в той час, коли Гітлер зняв з головного напрямку удару обидві танкові групи Бока і спрямував їх — Гота на північ, а Гудеріана на південь, — Сталін із Жуковим організували контрнаступ під Єльнею, забравши для цього всі резерви, що могли прикрити знесилений у попередніх боях правий фланг ПЗФ.

Наслідки цього “прорахунку” Сталіна і головного командування відомі. Наприкінці жовтня 1941 р. ворог стояв біля воріт Москви, а майже вся територія України була окупована німецькими військами та військами їх союзників. Тільки після київської катастрофи Сталін віддав наказ про перехід до стратегічної оборони.

Взимку 1941 р. після поразки німців під Москвою у Сталіна знову засвербіли руки — “німці наступають влітку, а ми зимою”, — любляв говорити він. Серія дрібних контрнаступальних операцій призвела до величезної втрати сил і до утворення надзвичайно не вигідної для Червоної армії конфігурації лінії фронту, так, принаймні, пише з цього приводу той же Жуков.

Організований Сталіним у травні 1942 р. контрнаступ на Харків закінчився повним провалом і виходом німецьких військ до Сталінграда і на Північний Кавказ. Лише наказом № 227 від 28 липня 1942 р. і загороджувальним вогнем військ НКВС Сталіну вдалося нарешті зупинити відступ і попередити остаточну катастрофу свого режиму.

Документи, а також не спотворені редакторським втручанням і купюрами спогади чесних воєначальників свідчать про те, що Сталін готувався до “невірної” війни. Окремі дослідники відзначають тотожність плану війни 1941 р. до планів 1914 р. Уся оборонна стратегія Сталіна продовжувала його помилкову лінію, що призвела до підписання пакту про ненапад з Німеччиною 1939 р. Сталін не реагував на цілеспрямовану загрозу, що витікала з надзвичайно ефективного концентрування німецьких військ на західних кордонах СРСР. Дії радянського уряду впродовж останніх 6 місяців миру являють собою вражаючий контраст реальному становищу. Якщо Німеччина спрямовувала всю свою гігантську воєнну машину, а також підкорені їй ресурси окупованої Європи на підготовку вторгнення в межі СРСР, то Сталін продовжував покладатися на лояльність Гітлера пакту, водночас готуючи удар йому в спину. Але розуміючи всю міру непередготовленості СРСР до наступальної війни, Сталін наполягав на тому, щоб заходи радянського командування не давали приводу і не могли спровокувати Гітлера на виступ проти СРСР.

Це яскраво засвідчено тим, що Сталін заборонив відповідати вогнем на відверто провокаційні дії німецької сторони, наказав не збивати літаків, що порушували радянський повітряний простір, не реагував на донесення про активізацію на території СРСР розвідувально-диверсійних груп, які значно посилити свою діяльність після січня 1941 р. Надто повільно здійснювався й план розгортання військ у західних військових округах, зволікалися роботи по зведенню оборонних рубежів. Оцінки західних дослідників напрочуд правдиво, на відміну від радянських епігонів сталінізму, висвітлюють причини невдач першого вщент програного Сталіним і його оточенням періоду війни.

Щоб Сталін зрештою збагнув, куди довела країну і її багатостраждальний народ його наступальна стратегія і тактика, треба було докотитися до Волги, Сталінграда й гір Великого кавказького хребта і звідти розпочати за допомогою західних союзників, якими він знехтував 1939 р., визволення спустошеної окупантами країни.

Але це вже інша історія.

ПОСТСКРИПТУМ

П'ятидесятиліття початку другої світової війни перебігло з ревізією сталінської апологетики війни. Коли на другому з'їзді народних депутатів у Москві (грудень 1989 р.) у досить поміркованих формулах було засуджено політичну і правову підставу радянсько-німецького пакту про ненапад, ще далеко було до того, щоб сказати всю правду про війну, її причини та призвідців. Лише останніми роками з'явилися публікації, що зводять нанівець багаторічні зусилля адептів ждановсько-сусловської псевдонауки. Паростки правди зрештою пробиваються до читача. Але білі та чорні плями історії більшовицької імперії заповнюються, на жаль, вкрай повільно. Насамперед причиною цього є недоступність архівів, що й досі обслуговують інтереси найвужчого кола "особливо довірених осіб". Другою причиною безперечно є комуністичне і посткомуністичне свавілля в галузі словодрукування. Ті скаженні ціни на папір, друкарські послуги тощо, що встановили колишні, а вони ж і нинішні монополісти на друковане слово, яке завжди в більшовицьку епоху було монополією ЦК партії і його сатрапів, перетворюються на неперебориму перепону між дослідником і читачем.

Але попри всі перешкоди процес дослідження зупинити неможливо. У пропонованій читачеві книзі ми спробували знайти відповідь лише на одне запитання — чому Сталін вступив у війну без жодного союзника, з погано підготовленою армією й економікою. Увірвавшись в європейську політику як оскраженілий від цькування слон у крамницю з посудом, він спробував перемудрувати всіх, пересварити між собою і без того готових до сварки демократів і диктаторів, а потім вийти

переможцем у цьому глобальному зіткненні тоталітаристів і парламентаристів. Саме тому, як доводять численні документи, Сталін, уступивши в злочинну змову з Гітлером, готувався до наступальної війни, яку марив розпочати чи-то влітку 1941, чи-то влітку 1942 р., принаймні тоді, коли Гітлер втягнеться своїми сухопутними військами в прямий конфлікт з Англією.

Продовжувач імперської агресивної політики російських царів, їхній спадкоємець Сталін таки домогся свого. У повоєнні роки його влада простягалася до Балканських гір, Дунаю, Влтави й Ельби, а в подальші роки обріями його імперії стали В'єтнам, Куба... Встановлення більшовицько-сталінських тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, а також низці інших країн Азії та на Кубі, прагнення кремлівських вождів поширити владу більшовицького режиму на всю земну кулю зрештою підірвало сили навіть такої могутньої держави як СРСР. Нав'язавши народам світу "холодну війну" і тотальне протистояння, режим остаточно вичерпав свої можливості. Уже наприкінці 1970-х років агонія стала очевидною.

Ця книжка, за задумом автора, має, мов той попільничка, гримати в серці кожного демократа, щоб нагадувати — кожен, хто рветься до встановлення олігархічних тоталітарних режимів більшовицько-нацистського чи іншого зразка, неминуче прийде до ідеології і практики Гітлера і Сталіна — цих нищителів свободи людства. Борони нас боже від такого оберту колеса історії.

Крах останньої імперії, що настав 1991 р., є закономірним наслідком такої політики. Закамуфльована під радянську владу тоталітарна партійно-бюрократична поліцейська система не мала права на існування. Цей вирок виголосила ІСТОРІЯ.

БІБЛІОГРАФІЯ

І. ПЕРШИЙ СОЛДАТ РЕЙХУ

1. Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP). Serie D. Bd. V — VIII, IX, XI.
2. Documents on British Foreign Policy (DBFP). S. II-nd: 1929 — 1938; S. III-rd. 1938 — 1939.
3. Documents on German Foreign Policy (DGFP). S.C.: 1933 — 1937; S.D.: 1936 — 1940. — Washington, 1956.
4. Documents Diplomatique Français (DDF). 1932 — 1939. S. 1-é. t.I — XI; S. 2-é. t.I — XIX. — Paris, 1963 — 1986.
5. Foreign Relations of United States Diplomatic Papers (FRUS). Vol I General. Wash. — 1948 — 1959.
6. The Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal Proceedings. Vols. XXIV — XLII. Nuremberg, 1947 — 1949.
7. Год кризиса. Документы и материалы. В 2-х т. — М., 1990.
8. Документы и материалы кануна второй мировой войны. — М., 1948. — Т. 1, 2.
9. Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937 — 1939. — М., 1981. — В 2 т.
10. Канун и начало войны. Документы и материалы / Сост. Л.А. Киршнер. — Л., 1991.
11. СССР-Германия. 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. — Вильнюс, 1989. — Т. 1. (СССР-Германия).
12. СССР-Германия. 1939 — 1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. — Вильнюс, 1989. — Т. 2. (СССР-Германия).
13. *Безыменский Л.* Германские генералы с Гитлером и без него. — М., 1961.
14. *Bertran D.* Three Who made a Revolution. — N. Y., 1948.
15. The Borman Letters. — L., 1954.

16. *Bullock A.* Hitler: A Study in Tyranny. — Harmondsworth, 1982.
17. Ciano's Diary. 1937 — 1938. — L., 1952.
18. *Coulondre R.* De Staline à Hitler. 1936 — 1939. — Paris, 1950.
19. *Craig Gordon A.* The Politics of the Russian Army. 1940 — 1945. — Oxford, 1955.
20. *Dallin David J.* Soviet Russia's Foreign Policy. 1939 — 1942. — Yale University Press, 1942.
21. *Deakin F.W.* The Brutal Friendship. — L., 1962.
22. The Diary of Josef Goebbels. 1925 — 1926. — L., 1962; The Goebbels Diaries 1942 — 1943. — L., 1949.
23. Дипломатический ежегодник. 1989. — М., 1990.
24. Di Vollmacht der Gewissens. — München, 1956.
25. Дневник посла Додда. 1933 — 1938. — М., 1964.
26. *Emerson J.T.* Multilateral Diplomacy. Templesmith, 1974.
27. *Фляйшхауер И.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938 — 1939. — М., 1990.
28. *Francois-Poncet Andre.* The Fateful Years. — L., 1949.
29. Frankfurter Zeitung. — 1933. — 25.IX.
30. *Гальдер Ф.* Военный дневник. Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск. 1939 — 1942 гг. — М., 1968 — 1971. — Т. 1 — 3.
31. *Гудериан Г.* Воспоминания солдата. — М., 1954.
32. *Guderian H.* Panzer Leader. — L., 1952.
33. *Halder F.* Hitler as Warlord. — L., 1950.
34. *Hilger G., Meyer A.* The Incompetible allies. German-Soviet Relations. 1918 — 1941. — N.Y., 1953.
35. *Hitler A.* Mein Kampf (English translation by James Murphy). — L., 1939.
36. Hitler's Words. Speeches. 1922 — 1943. — Washington, 1944 (ed. by Gordon W. Prange).
37. *Jarman T.L.* The Rise and Fall of Nazi Germany. The Cresset Press, 1955.
38. *Kleist P.* Zwischen Hitler und Stalin. — Bonn, 1950.
39. *Коваль В.* "Барбаросса": истоки и история величайшего преступления империализма. — К., 1989.
40. *Liddel Hart B.H.* The Other Side of the Hill (3rd ed.). — L., 1951.
41. *Mandel E.* The Meaning of the Second World War. — Norfolk-London, 1984.
42. *Manstein E.* Verlorene Siege. — Bonn, 1955.
43. *Мосли Л.* Утраченное время. Как начиналась вторая мировая война. — Л.; М., 1972.

44. *Mussolini B.* Memoirs. — 1942 — 43. — L., 1949.
45. *Namier L.B.* Diplomatic Prelude. 1938 — 1939. — N.Y., 1971.
46. *Норден А.* Уроки германской истории. — М., 1948.
47. *Olden R.* Hitler the Pawn. — L., 1936.
48. *Payne R.* The Life and Death of Adolf Hitler. — N.Y., 1973.
49. Portraits in Power. An Introduction to Twentieth Century History through the Lives of Seventeen Great Political Leaders by J.E. Ayling. — N.Y., 1963.
50. *Rabenau Lt-gen.* Fridrich von Seeckt aus Seinem Leben. — 2 vols. — Leipzig, 1940.
51. *Read A., Fisher D.* The Deadly Embrace. — L., 1988.
52. The Ribbentrop Memoirs. — L., 1954.
53. *Raushning H.* Hitler Speaks. — L., 1939.
54. *Schuschnigg K.* Austrian Requiem. — N.Y., 1946.
55. *Schuschnigg K.* Ein Requiem i Rotweiss. — Rot. — Zurich, 1946.
56. *Shirer W.* A Berlin Diary. — L., 1941.
57. *Shirer W.* The Rise and Fall of the Third Reich. — L., 1960.
58. *Schirer W.* 20-th Century Jorney, v. 2 The Night Mare Years. 1930 — 1940. — Bristol-Toronto, 1984.
59. *Smidt P.* Hitler's Interpreter. — L., 1951.
60. The Speeches of Adolf Hitler. 1922 — 1939. (ed. by Norman H. Baynes). — 2 vols. — Oxford, 1942.
61. *Speer A.* Inside the Third Reich. — Widenfalen and Nicolson, 1970.
62. *Stehlin P.* Auftrag Berlin. — Berlin, 1965.
63. *Taylor A.I.P.* The Origins of the Second World war. — Harmondsworth-London, 1964.
64. *Toland J.* Adolf Hitler. — N.Y., 1976.
65. *Trevor-Roper H.R.* The Last Days of Hitler, 2nd ed. — L., 1950.
66. *Троцкий Л.* Моя жизнь. — М., 1991.
67. *Trotsky L.* Stalin: an Appraisal of Man and his Influence. — N.Y., 1967.
68. *Ulam A.* Stalin. The man and his Era. — Norfolk, 1974.
69. *Ширер У.* Взлет и падение третьего рейха. Т. 1, 2. — М., 1991.
70. *Waley B.* Codeword "Barbarossa". — L., 1973.
71. *Weizsäcker E.* Memoirs. — L., 1951.
72. *Herwarth H.* Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931 — 1945. — Frankfurt a/M.; Berlin, 1982.
73. *General Beaufre.* Le Drame de 1940. — Paris, 1965.

II. КРЕМЛІВСЬКИЙ СФІНКС

1. ADAP, S.D.
2. Архів зовнішньої політики СРСР (АЗП СРСР). — Ф. 059, оп. 1, п. 294, спр. 2036, арк. 61 — 62, 101, 115; спр. 2138, арк. 93 — 96; спр. 2038, арк. 105; Ф. 082, оп. 22, спр. 1, арк. 214 — 215; спр. 8, арк. 122 — 123; Ф. 06, оп. 1, спр. 2, арк. 24 — 26; оп. 1а, спр. 1, арк. 7 — 12; спр. 4, арк. 27; Ф. 011, оп. 4, спр. 59, арк. 105 — 110; 191 — 195.
3. Aster S. 1939. The Making of the Second World War. — L., 1973.
4. Бурджалов Э. Еще о тактике большевиков в марте-апреле 1917 года // Вопросы истории. — 1956. — № 8.
5. Волков Ф. Тайны Уайтхолла и Даунинг-Стрит. — М., 1980.
6. Волкогонов Д. Триумф і трагедія. — К., 1990. — Т. 2.
7. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевики). 10 — 21 марта 1939 года. Стенографический отчет. — М., 1939.
8. Churchill W. The Second World War. — Vol. 1. — L., 1948.
9. Dallin D. Op. cit.
10. Deutcher I. Stalin. A Political Biography. — N.Y., 1967.
11. DBFP, S. III.
12. DGFP, S.C.
13. Документы и материалы кануна второй мировой войны. — Т. 2.
14. Фляйшхауер И. Вказ.праця.
15. FRUS, vol. 1, General.
16. Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. — L., 1986.
17. Геллер Ю. Неверное эхо былого // Дружба народов. — 1989. — № 9. — С. 229 — 244.
18. Гнедин Е. Из истории отношений между СССР и фашистской Германией. Документы и современные комментарии. — Н.-Й., 1977.
19. Год кризиса. — Т. I — II.
20. Gray I. Stalin. Man of History. — L., 1979.
21. Herwarth H. Op. cit.
22. Hilger G. Wir und der Kreml. Deutsch-sowjetische Beziehungen. 1918 — 1941. — Fr a/Main, 1964.
23. Hilger G., Meyer A. Op. cit.
24. Жилин П. О войне и военной истории. — М., 1984.
25. Знание — сила. — 1991. — № 6. — С. 45 — 46.
26. Iremaschwili J. Stalin und die Tragödie georgiens. — Berlin, 1932.
27. The Ironside Diaries. 1937 — 1940. — L., 1962.
28. История и Сталинизм. / Под ред. Мерцалова А. — М., 1991.
29. Kleist P. Die Curapätische Trogödie. — Pr. Oldendorf, 1971.
30. Клаузевиц К. О войне. Изд. 5-е. — М., 1941.
31. Конквест Р. Большой террор. — Флоренция, 1974.
32. Krivitsky W. In Stalin's Secret Service. — N.Y., 1939.
33. Коваль В. "Барбаросса".
34. Ленин В. ПЗТ. — Т. 45. — С. 327 — 328.
35. Ленин В. ПЗТ. — Т. 45. — С. 329 — 331.
36. Майский И. Воспоминания советского дипломата. — М., 1987.
37. Mandel E. Op. cit.
38. Медведев Р. О Сталине и сталинизме. — М., 1991.
39. Народное хозяйство СССР. Ежегодник ЦСУ. 1935 г. — М., 1936. — С. 222.
40. Мюллерсон Р. Советско-германские договоренности 1939 г. в аспекте международного права // Советское государство и право. — 1989. — № 9.
41. Newman V. Op. cit.
42. Овсяный И. Тайна, в которой война рождалась. — М., 1975.
43. Огонек. — 1991. — № 30.
44. Payne R. The Rise and Fall of Stalin. — N.Y., 1966.
45. Полтавский М. Австрийский народ и аншлюс 1938 г. — М., 1971.
46. Portraits in Power: by Ayling J.E.
47. Правда. — 1929. — 21. XII.
48. Read A., Fisher D. Op. cit.
49. Trevor-Roper H.R. Hitler's Secret Conversations. 1941 — 1944. — N.Y., 1953.
50. Shirer W. 20th Century Journey.
51. Сиполс В. Внешняя политика Советского Союза. 1933 — 1935 гг. — М., 1980.
52. Сиполс В. Внешняя политика Советского Союза. 1936 — 1939. — М., 1987.
53. Сиполс В. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. — М., 1979.
54. Сиполс В. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность. 1933 — 1939. — М., 1974.
55. Сталин И. Сочинения. — Т. 2.
56. Сталин, Рузвельт, Черчилль, Де Голль. Политические портреты / Под ред. Велесько В. — Мн., 1991.
57. Сталин И. Краткая биография. — М., 1947.

58. *Стегарт С.* Дипломатия Франции перед второй мировой войной. — М., 1980.
59. СССР — Германия. — Т. I.
60. *Subtelny O.* Ukraine: A History. — Toronto, 1988.
61. *Такер Р.* Путь к власти. 1879 — 1929. История и личность. — М., 1990.
62. The Testament of Adolf Hitler. ed. F. Genoud. — L., 1961.
63. *Товстуха И.* Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. — М.; Л., 1927.
64. *Toland J.* Op. cit.
65. *Троцкий Л.* Моя жизнь.
66. *Троцкий Л.* Портреты. Сборник — Н.-Й., 1984.
67. *Trotsky L.* Stalin.
68. *Троцкий Л.* Сталинская школа фальсификаций. — М., 1990.
69. *Tucker R.* The Marxian Revolutionary Idea. — N.Y., 1969.
70. *Ulam A.* Stalin. The Man and His Era. — Norfolk, 1974.
71. *Ulam A.* Expansion and Co-existence. The History of Soviet Foreign Policy. 1917 — 1967. — L., 1968.
72. Центральный державний архів народного господарства. Колекція документів Наркомзовнішторгу.
73. Центральный державний архів Жовтневої революції УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 76, арк. 1.
74. *Черчилль У.* Вторая мировая война. — М., 1991. — Т. 1.
75. *Шейнис З.* Максим Максимович Литвинов: революционер, дипломат, человек. — М., 1989.
76. *Ширер У.* Взлет и падение Третьего Рейха. — Т. I.
77. *Шляпников А.* Семнадцатый год. — М.; Л., 1925. — Кн. 2.
78. *Whaley B.* Codword "Barbarosa". — L., 1973.
79. The communist international. 1933. — 15.VI. — P. 367.
80. *Мосли Л.* Утраченное время.
81. Nazi-Soviet Relations. 1921 — 1941. Documents from archives of the German Foreign Office. — Washington, 1948.
82. Международные отношения и внешняя политика СССР. — М., 1957.
83. *Андросов И.* Накануне второй мировой войны // Вопросы истории. — 1972. — № 10. — С. 106.

III. ОСТАННІЙ ГЕЙМ

1. A D A P. S.D.
2. АЗП СРСР. — Ф. 0745, оп. 14, п. 32, спр. 3, арк. 47 — 51.
3. General Beaufre. Op. cit.
4. *Bethell P.* The War Hitler Won.

5. *Bullock A.* Op. cit.
6. *Calvocoressi P., Wint G.* Total war: Causes of the Second world war. — Pelican books, 1974.
7. *Ciano's Diary.* 1939 — 1943. — L., 1947.
8. *Ciano's Diplomatic Papers.* — L., 1947.
9. The Daily world. — 1939. — 24.VIII.
10. *Dallin D.* Op. cit.
11. *Dilks D.* The Diaries of sir Alexander Cadogan. 1939 — 1945. — Cassel, 1971.
12. D B F P, S.III.
13. D D F. S. 2-é.
14. D G F P, S.D.
15. The French Yellow Book. Diplomatic Documents (1938 — 1939). — L.; Melbourne, 1948.
16. Фальсификаторы истории (историческая справка). — М., 1948.
17. *Гальдер Ф.* Военный дневник. — Т. 1.
18. Год кризиса. — Т. I.
19. Год кризиса. — Т. II.
20. *Grey J.* The First Fifty Years: Soviet Russia. 1917 — 1967. — Hodder and Stoughton, 1967.
21. *Haigh R.H., Morris D.J., Roberts A.P.* Soviet Foreign Policy, the League of Nations and Europe. 1917 — 1939. — Blackmore, Shaftsbury, 1986.
22. *Haigh R.H., Morris D.S., Peters A.P.* The Years of Triumph? German Diplomatic and Military Policy. 1933 — 1941. — Public sector Administration and Law. Sheffield city Politechnic.
23. History of the Second world war. ed. by Pritt Barrie. vol 1 №1. — Purnell, 1972.
24. Известия. — 1989. — 24.XII.
25. *Kordt E.* Wahn und Wirklichkeit. — Stuttgart, 1948.
26. *Laquer W.* Russia and Germany. A Century of Conflict. — Widenfeld and Nicolson, 1965.
27. *Мосли Л.* Вказ. праця.
28. *Mandel A.* Op. cit.
29. *Man H., Kronswick H.* German History (1933 — 1945). — Oswala wolf, 1959.
30. *Namier J.B.* Op. cit.
31. *Newman B.* Op. cit.
32. *Payne R.* The Life and Death of Adolf Hitler. — N.Y., 1978.
33. *Payne R.* The Rise and Fall of Stalin. — N.Y., 1966.
34. *Paul Boncour.* Entre deux querres. vol III. — Paris, 1947.
35. Portraits in Power...
36. Правда. — 1939. — 01.IX.

37. Правда. — 1939. — 23.XII.
38. Правда. — 1939. — 25.XII.
39. *Raushning H.* Gespräche mit Hitler. — Zürich, N.Y., 1940.
40. *Read A., Fisher D.* Op. cit.
41. *Renovin P.* World war II and Its Origins. International Relations. 1929 — 1965. — N.Y., 1965.
42. The Road to world war II. A Documentary History. ed. by Keith Eubank. — N.Y., 1973.
43. *Shirer W.* The Rise and Fall of the Third Reich.
44. *Shirer W.* 20th Century Jorney.
45. *Spæer W.* Inside the Third Reich. — L., 1970.
46. СССР-Германия, т. 1.
47. СССР-Германия, т. 2.
48. *Сталин И.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. — М., 1951. — С. 11.
49. *Taylor A.J.P.* Op. cit.
50. *Tetens T.H.* Germany Plots With Kremlin. — N.Y., 1953.
51. *Thorne C.* The Approach of war. 1938 — 1939. — Macmillan, 1968.
52. *Toland J.* Op. cit.
53. *Tolstoy N.* Stalin's Secret War. — Jonathan Cape, 1984.
54. *Trevor-Roper H.R. (ed.)* Hitler's war Directives 1939-1945. — L., 1966.
55. The Twenty years Truce. 1919 — 1939. — L.; N.Y., Toronto, 1976.
56. *Ulam A.* Expansion and Co-existence. The History of Soviet Foreign Policy. 1917 — 1967. — Secher and Warburg, 1968.
57. *Ulam A.* Stalin. The Man and his Era. — Norfolk, 1974.
58. *Черчилль У.* Вказ. праця. — Т. 1.
59. *Ширер У.* Взлет и падение... — Т. I.
60. *Ширер У.* Взлет и падение... — Т. II.
61. *Walley B.* Codword Barbarossa. — L., 1973.
62. *Walters E.P.* A History of the League of Nations. — L., 1969.
63. *Watt D.* Before the Blitz Krieg // History of the Second World War, vol. 1, № 1. — Purnell, 1972.
64. *Watt D.C.* Too Serious Business: European Armed Forces and the Approach to the Second world war. — Temple Smith, 1975.
65. *Weizsäcker E.* Memoirs. — L., 1951.
66. Nazy-Soviet Relations. 1921 — 1941. Documents from Archives of the German Foreign Office. — Washington, 1948. — P. 305.

IV. ДРУЖБА, СКРІПЛЕНА КРОВ'Ю

1. *Adams H.* The Years of Deadly Peril. The Coming of the War 1939 — 1941. — N.Y., 1969.
2. ADAP, S.D.
3. *Anders W.* An Army in Exile. — Macmillan. — 1949. — P. 13.
4. Архів зовнішньої політики СРСР (АЗП СРСР). — Ф. 06, оп. 1а, п. 25, спр. 4, арк. 27.
- 4а. Архів НКЗТ СРСР. — Спецфонд.
5. Архивы раскрывают тайны... Международные вопросы: события и люди. — М., 1991. — С. 286 — 311.
6. *Бажанов Б.* Воспоминания бывшего секретаря Сталина. — Нью-Йорк, 1980.
7. *Vauer E.* History of World War II. — L., 1985.
8. *Бережков В.* Страницы дипломатической истории. — М., 1982.
9. *Bethell N.* Op. cit.
10. *Bullock A.* Op. cit.
11. *Cecil R.* Hitler's Decision to Invade Russia. 1941. — L., 1975.
12. *Condon R.W.* The Winter War. Russia against Finland. — L., 1972.
13. Вторая мировая война. — Т. III.
14. *Dallin D.* Soviet Russia's Foreign Policy. — Yale University Press, 1942.
15. *Davis N.* God's Playground: A History of Poland. — Vol II. — Oxford, 1981.
16. Дипломатический ежегодник. 1989. — М., 1990.
17. D B F P, S. III.
18. D G F P, S.D.
19. *Engle Eloise and Lauri Paahanen.* The Winter War. The Ruso-Finnish Conflict. 1939 — 1940. — N.Y., 1973.
20. Fifty Years of Foreign Affairs: ed. by H.F. Armstrong. — N.Y., 1972.
21. FRUS Diplomatic Papers. The Soviet Union. 1933 — 1939. — W., 1952.
22. FRUS Diplomatic Papers. — Vol. I, General. — W., 1959.
23. FRUS Diplomatic Papers. 1939. — Vol. I., General. — W., 1956.
24. FRUS Diplomatic Papers. 1940 (in Five volumes). — Vol. I, General. — W., 1959.
25. *Фуллер Дж.Ф.* Вторая мировая война 1939 — 1945 гг. Стратегический и тактический обзор. — М., 1956.
26. *Гальдер Ф.* Вказана праця. — Т. I.
27. *Геллер М., Некрич А.* Вказана праця.

28. *Gilbert M.* Second World War. — L., 1989.
29. *Gilbert M.* Winston Churchill. Road to Victory. 1941 — 1945. — L., Heinemann. — Vol. 7.
30. *Guderian H.* Erinnerungen eines soldaten. — S. 124.
- 30a. *Shulman M.* Defeat in the West. — N.Y., 1948. — P. 50.
31. *Haigh R.H.* and others. From Non-aggression Pact to Barbarossa: German-Soviet Relationship. 1 September 1939 — 22 June 1941. — Sheffield, 1981.
32. *Haigh R.H.* and others. The Years of Triumph.
33. *Henderson N.* Failure of a Mission. — N.Y., 1940.
34. *Hollingworth.* The Three Weeks War in Poland. — L., 1986.
35. *Horne A.* To Lose a Battle: France. 1940. — Macmillan, 1969.
36. Известия. — 1940. — 16.V.
37. Известия. — 1939. — 01.XI.
38. Известия. — 1939. — 01.XI.
39. Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 3. — С. 199.
40. История и Сталинизм...
41. *Кошкин А.* Крах стратегии "спелой хурмы". — М., 1989.
42. *Куйттинен К.* Была ли зимняя война неизбежной // За рубежом. — 1980. — № 48.
43. *Leach B.* A German Strategy against Russia. 1939 — 1941. — Clarendon Press, 1973.
44. *Лиддел Гарт Б.* Вторая мировая война. — М., 1976.
45. *Macmillan H.* The Blast of War 1939 — 1945. — Macmillan, 1967.
46. *Medicott W.N.* The Coming of War in 1939. — L., 1963.
47. *Мерецков К.* На службе народу. — М., 1969.
48. *Newman B.* The Captured Archives. The Story of the Nazy-Soviet Documents. — L., 1948.
49. The Origins of the Second World War. Historical Interpretation: ed. by E.M.Robertson. — Macmillan. St. Martin's Press. — L., 1971.
50. *Payne R.* The Rise and Fall of Stalin. — N.Y., 1966.
51. *Палвинен Т.* Накануне // За рубежом. — 1989. — № 48.
52. Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой, Эстонией. Август 1939 г. — август 1940 г. — М., 1990.
53. *Raczyński E.* An Allied London. — L., 1948. — P. 34.
54. *Read A., Fisher D.* Op. cit.
55. *Scott H.F., Scott W.F.* The Armed Forces of the USSR. — L., 1981.
56. *Seaton A., Seaton J.* The Soviet Army. 1918 to Present Time. — L., 1986.

57. *Семиряга М.* Тайны сталинской дипломатии. 1939 — 1941. — М., 1992.
58. *Сепяля.* Как проходили сражения // За рубежом. — 1989. — № 48.
59. *Shirer W.* Berlin Diary.
60. *Shirer W.L.* 20th Century Journey.
61. СССР — Германия. — Т. 1, 2.
62. The Testament of A.Hitler.
63. *Типпельскирх К.* История второй мировой войны. — М., 1956.
64. *Toland J.* Op. cit.
65. *Урбшис У.* Литва в годы суровых испытаний. 1939 — 1940 гг. — Вильнюс, 1989.
66. *Ulam A.* Expansion and Co-existence.
67. Центральный державний архів Радянської армії (ЦДАРА).
 - 1) Ф. 40442, оп. 1, спр. 18, арк. 117.
 - 2) ЦДАРА. Ф. 31983, оп 3, спр. 165, арк. 57.
 - 3) ЦДАРА. Ф. 33987, оп. 3, спр. 1240, арк. 51.
 - 4) ЦДАРА. Ф. 33987, оп. 3, спр. 1380, арк. 223.
 - 5) ЦДАРА. Ф. 37977, оп. 1, спр. 595, арк. 78.
68. *Ширер У.* Вказана праця. — Т. 2.
69. *Weinberg G.L.* Germany and the Soviet Union. 1939 — 1941. — L., 1954.
- 69a. *Weinberg G.L.* The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe. 1933 — 1936. — L., 1970.
70. *Werth A.* Russia at war 1941 — 1945. — L., 1964.
71. *Эндрью К., Гордиевский О.* КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. — Лондон, 1990.
72. Правда. — 1939. — 18.IX.
73. Правда. — 1939. — 25.XII.
74. *Севостьянов П.* Перед великим испытанием. Внешняя политика СССР накануне Великой Отечественной войны. Сентябрь 1939 г. — июнь 1941 г. — М., 1981.
75. *Tolstoy N.* Op. cit.
76. *Bonnet G.* Fin d'une Europe. — Geneva, 1948.
77. *Голль Ш.* Военные мемуары. — М., 1957. — Т. I. — С. 29 — 79.
78. *Erickson J.* The Road to Stalingrad. 1975. — Vcl. 1.
79. *Mackintosh M.* Juggernaut: a History of the Soviet Armed Forces. — Secker and Warburg, 1967. — P. 131.
80. *Ulam A.* Stalin. The Man and his Era. — Norfolk, 1974. — P. 537 — 538.

У. ДУ ЯКУЇ ВІЙНИ ГОТУВАВСЯ СТАЛІН

1. A D A P, S.D. Bd. XI.
2. *Alteri D.* Deux Dictators face à face. Rome — Berlin. 1939 — 1943. — Geneva, 1948.
3. The Armed Forces of the USSR by Harriet Fast Scott, William F.Scott. — L., 1981.
4. *Блюхер В.* Статті и речи. — М., 1963. — С., 116.
5. *Ванников Б.* Записки наркома // Знамя. — 1988. — № 1.
6. *Василевский А.* Дело всей жизни. — М., 1988.
7. Военно-исторический журнал. — 1991. — № 12.
8. *Cecil R.* Hitler's Decision to Invade Russia. 1941. — L., 1975.
9. Дипломатический ежегодник. 1989. — М., 1990.
10. *Дуэ Д.* Господство в воздухе. — М., 1935.
11. *Фуллер Дж.Ф.* Вторая мировая война 1939 — 1945 гг. Стратегический и тактический обзор. — М., 1956.
12. *Garder C.* A History of the Soviet Army. — N.Y., 1960.
13. *Жуков Г.* Воспоминания и размышления. — АПН. — М., 1986. — В 3-х т.
14. History of the Second World War. — Vol. 1. — № 1, ed. Pritt Barrie. — Purnell, 1972.
15. Известия. — 1941. — 01.VI.
16. Известия. — 1993. — 15.I.
17. История Великой Отечественной войны Советского Союза. — М., 1961. — Т. 1. — С. 441.
18. Канун и начало войны. — С. 296.
19. *Кокосин А.* Свечин о войне и политике // Международная жизнь. — 1988. — № 10.
20. *Levin R.* Hitler's mistakes. — L., 1984.
21. *Лиддел Гарт Б.* Стратегия непрямых действий. — М., 1957.
22. *Лиддел Гарт Б.* Вторая мировая война. — М., 1976.
23. *Martel Gordon* (ed.). The Origins of the Second world war. Reconsidered: The A.J.P.Tailor Debate after 25 Years. — Allen and Unwin, 1986.
24. *Mommsen W., Kettenacker J.*(ed.). The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement. — L., 1983.
25. *Nicolson H.* Diplomatic Prelude 1938 — 1939. — N.Y., 1971.
26. *Orgill Douglas.* T-34. Russian Armour. Ballantine's Illustrated History of World war II. — USA, 1971.
27. *Overy R. with Wheatcraft Andrew.* The Road to war. — L., 1989.
28. *Payne R.* The Rise and Fall of Stalin. — N.Y., 1965.

29. *Петров В.* Поучительные уроки истории // Международная жизнь. — 1986. — № 5.
29. *Rich N.* Hitler's war Aimes. The Establishment of the New Order. — L., 1974.
31. *Robertson A.M.* The Origins of the Second World War: Historical Interpretation. — L., 1971.
32. *Свечин А.* Стратегия. — М., 1927.
33. *Свечин А.* Эволюция военного искусства. — М., 1927.
34. *Свечин А.* Эволюция стратегических теорий // Война и военное искусство в свете исторического материализма. — М.; Л., 1927.
35. *Скоробогаткин К.* и др. 50 лет вооруженных сил СССР. — М., 1968. — С. 198.
36. СССР-Германия. — Т. 2.
37. *Taylor A.J.P.* The Origins of the Second World War.
38. *Tolstoy N.* Op. cit. — P. 229.
39. *Тухачевский М.* Избранные произведения. — М., 1964. — В 2-х т.
40. *Whaley B.* Barbarossa.
41. ЦАМО СССР. — Ф. 16, оп. 2951, п. 2, арк. 1 — 15, 50; Ф. 32, оп. 11302, арк. 47, 84.
42. ЦАМО СССР. — Ф. 38, оп. 11353, спр. 924, арк. 135 — 138; спр. 909, арк. 99 — 107; Ф. 35, оп. 107559, спр. 5, арк. 170 — 233.
43. ЦДАРА. — Ф. 33987, оп. 3, спр. 1280, арк. 37; Ф. 4, оп. 14, спр. 2371, арк. 37.
44. *Яковлев А.* Цель жизни. — М., 1974.
45. Аргументы и факты. — 1993. — № 2.
46. *Типпельскирх К.* История второй мировой войны. — М., 1956. — С. 194.
47. *Гальдер Ф.* Вказ. прац. — Т. 3, ч. 1. — С. 336.
48. *Семиряга М.* Вказ. праця. — С. 196.
49. Дружба народов. — 1992. — № 11 — 12.
50. Дружба народов. — 1989. — № 9.
51. Дружба народов. — 1988. — № 5.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Ху із ху:	6

I. ПЕРШИЙ СОЛДАТ РЕЙХУ	8
1. Витоки	9
2. Злети і падіння наці-1	18
3. Листопадовий путч	27
4. Єфрейтор і генерали	32
5. Від Рейну до Влтави	37
6. Ювілейні клопоти	49
7. Шлях до партнерства	60
8. За два кроки	80

II. КРЕМЛІВСЬКИЙ СФІКС	88
1. Сходження до влади	89
2. Під загрозою усунення	97
3. Злочини і міфи сталінізму	103
4. Культ особи	106
5. "Слон у крамниці з посудом"	115
6. Право на вибір	118
7. Рокіровка в Кремлі	148
8. Чого не второпав Сталін	170

III. ОСТАННІЙ ГЕЙМ	177
1. "Десять днів, що струснули світ"	177
2. "Тепер шлях для солдатів відкрито"	189
3. У колі "старих товаришів"	194
4. Підніжка за крок до війни	200
5. Резонанс	208

IV. ДРУЖБА, СКРІПЛЕНА КРОВ'Ю	235
1. Над розтоптаню Польщею	235
2. На фронті дипломатичному	241
3. Бліцкриг довжиною в 105 днів	255
4. Як Сталін озброював вермахт	265
5. Реванш!	271
6. Сусіди б'ють горщики	277
7. Місія в Берлін	288

V. ДО ЯКОЇ ВІЙНИ ГОТУВАВСЯ СТАЛІН	296
1. Теорія	296
2. Стратегія	302
3. Тактика	308

ПОСТСКРІПТУМ	319
-------------------------------	-----

БІБЛІОГРАФІЯ	321
-------------------------------	-----

ТРУБАЙЧУК Анатолій Фотійович
Брудершафт двох диктаторів

Монографія

Підписано до друку 21.07.93. Формат 84x108¹/32. Ум.друк.арк. 22,0

Зам. 3-261

Асоціація істориків "Істина"
Творчої спілки вчителів України
252030, Київ-30, вул. Володимирська, 57

Орендне підприємство "Київська книжкова фабрика"
252054, м. Київ-54, вул. Воровського, 24

